

93/94

У-73

94 (585.1)

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС  
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ЎРТА МАХСУС КАСБ-ҲУНАР ТАЪЛИМИ МАРКАЗИ

ЎРТА МАХСУС КАСБ-ҲУНАР ТАЪЛИМИНИ  
РИВОЖЛАНТИРИШ ИНСТИТУТИ

**Қ. УСМОНОВ, М. СОДИҚОВ**

# ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ

(1917—1991 йиллар)

Касб-ҳунар коллежлари 1-курс ўқувчилари  
учун дарслик

1413

O'QUV ZALI

TATU KUTUBXONASI  
361346-SONLI

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА  
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ  
БОШ ТАҲРИРИЯТИ  
ТОШКЕНТ — 2002

94(575.1)(075.8)

У-62

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р:  
тарих фанлари номзоди Қ.РАЖАБОВ

Т а қ р и з ч и л а р:  
тарих фанлари доктори, профессор Б.СИДДИҚОВ,  
тарих фанлари номзоди Б.АБДУЛЛАЕВ

O'Q'IV ZALI

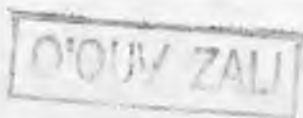
**Усмонов Қ., Содиқов М.**

Ўзбекистон тарихи (1917—1991 йиллар): Касб-хунар коллеж. 1-курс ўқувчилари учун дарслик / Масъул муҳаррир: Қ. Ражабов.— Т.: «Шарқ», 2001.— 256 б.

Сарл. олдида: Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

I Муаллифдош

ББК 63.3 (БУ)я 721



## КИРИШ

Азиз, муҳтарам ўқувчи!

Сиз умумий ўрта таълим мактабини тамомлаб, ўзингиз танлаган касб-хунар йўналиши бўйича махсус билим, хунар ўрганиш мақсадида коллежга ўқишга кирдингиз. Умумий ўрта таълим мактабида Ватанимизнинг энг қадимги давридан 1917 йилгача бўлган бир неча минг йиллик тарихини ўргандингиз. Эндиликда касб-хунар коллежида ўқиш давомида Ўзбекистоннинг 1917 йилдан бугунги кунгача даври тарихини ўрганасиз.

Қўлингиздаги дарслик Ўзбекистон тарихининг совет даври тарихини ёритишга бағишланган. Совет даври Ватанимиз тарихининг энг мураккаб ва зиддиятли йилларидир. Ота-боболаримиз, бир томондан, Ватан озодлиги ва мустақиллиги учун мустамлакачиларга қарши қаҳрамонона курашдилар. Иккинчидан, халқимиз Ватан равнақи йўлида фидокорона меҳнат қилиб катта бунёдкорлик ишларини амалга оширдилар. Учинчидан, совет мустамлакачилиги халқимиз бошига оғир кулфатлар, йўқотишлар келтирган даврди.

1917 йили маърифатпарвар, тараққийпарвар кучлар сифатида танилган жадидлар, Ватан фидойилари тинчлик йўли билан, ҳуқуқий асосда Туркистон Мухторияти учун курашдилар. Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ҳудудида Ёш бухороликлар ва Ёш хиваликлар демократик ислохотлар ўтказиш талабларини кўтариб чиқдилар. Бироқ большевиклар томонидан ўлкада ўтказилган сиёсий тўнтаришлар оқибатида зўравонларча ўрнатилган мустабид совет ҳокимияти туб ерли аҳолининг эркинлик, озодлик, мустақиллик йўлидаги ҳаракатларини шафқатсизларча бостирди.

Мустабид совет тузуми Ўзбекистон иқтисодиётини Марказ манфаатларига бўйсундирди, уни метрополиянинг хом ашё базасига айлантирди. Ўзбекистоннинг табиий бойликлари, қишлоқ хўжалигида етиштирилган қимматбаҳо пахта, пилла, қоракўл тери, шириншакар мевалар Марказга ташиб кетилди.

Совет даврида халқимизнинг маънавий, маданий ҳаёти коммунистик мафкура исканжасига солинди.

Ўзбек халқининг миллий, маънавий қадриятлари, урф-одатлари оёқости қилинди, ўзбек тили иккинчи даражали тилга айлантирилди. Миллатнинг энг илғор намоёндалари, зиёлилар қатағон қилинди.

Мустабид тузумнинг зулмига қарамасдан, ўлкамизда ижобий, бунёдкорлик ишлари ҳам бўлди. Халқимизнинг фидокорона меҳнати билан қўллаб шаҳарлар бунёд этилди, завод ва фабрикалар қурилди, миллионлаб гектар янги ерлар ўзлаштирилди. Мактаблар, олий ва ўрта махсус ўқув юрлари очилди, маданий-маънавий муассасалар барпо қилинди, илм-фан, адабиёт ва санъат соҳасида сезиларли ютуқларга эришилди.

Азиз ўқувчи! Сиз мазкур дарсликни ўқиш, ўрганиш жараёнида мустабид совет даврида Ўзбекистонда юз берган мураккаб, зиддиятли воқеалар, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-маданий ҳаёт ҳақиқатда қандай кечган бўлса, шундайлигича билиб оласиз. Бу даврни халқимиз ҳаётидан ўчириб ташлаб бўлмайди. Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов таъкидлаганидек: «Бу йиллар тарихи — бу бизнинг тарихимиз, халқ тарихидир. Тарихдан воз кечиб бўлмайди».

Сиз ота-боболаримиз ҳаётини, улар яшаган даврнинг моҳиятини тўғри тушунишга ҳаракат қилинг.

Мазкур дарслик Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Ўрта махсус, қасб-хунар таълими Маркази томонидан тасдиқланган «Ўзбекистон тарихи» фани бўйича 40 соатга мулжалланган ўқув дастури асосида тайёрланди. Дарсликнинг II бобини тайёрлашда Искандар Ҳайитов ўз материаллари билан қатнашди. Қаҳрамон Ражабов дарслик учун расмларни танлашда иштирок этди.

# 1 б о б. Туркистонда советлар истибдодининг ўрнатилиши. Истиклолчилик ҳаракати

## 1-§. ТУРКИСТОНДА 1917 ЙИЛГИ ИЖТИМОЙ- СИЁСИЙ ЎЗГАРИШЛАР

**Туркистон халқлари-  
нинг асрий орзуси**

Маълумки, Туркистон ўлка-  
си чор Россияси мустамла-  
касига айлантирилиб, бу  
ҳудудда ўзга миллат ҳукмдор-

ларининг зўрлик ва зулмкорликка асосланган бошқарув тизими ва сиёсати юргизила бошлаганидан эътиборан унинг мазлум ва жабрдийда халқлари ўз эрки, озодлигидан маҳрум этилиб, бировлар қўл остига тобе ва муте бўлиб қолдилар. Ҳаттоки Туркистоннинг сўнги генерал-губернатори А. Куропаткиндек юқори мартабали «зот» ҳам: «Биз 50 йил губ жой аҳолини тараққиётдан жиловладик, уни мактаблар ва рус ҳаётидан четда тутдик», деб эътироф этган эди. Бироқ шу нарса ҳақиқатки, бу ўлканинг табиатан мағрур ва масрур халқлари ҳеч қачон ўзларининг чор-ночор қисматига тан бериб, ўзгалар жиловига бўйсуниб яшашга рози бўлмаганлар, балки, аксинча, ўз эрки, миллий мустақиллиги йўлида мардонавор курашганлар.

Олис кўҳна тарихимиз зарварақларидан муносиб ўрин эгаллаган, азиз номлари мангуликка муҳрланган Тумарис, Широқ, Спитамен, Муқанна, Жалолиддин Мангуберди, Темур Малик, Шайх Нажмиддин Кубро, Маҳмуд Торобий, Мавлонзода, Абубакр Калавий, Амир Темур, Пулатхон, Муҳаммадали Эшон (Дукчи Эшон), Намозботир Пиримқулов сингари номдор баҳодирларнинг эл бошига мушкул кунлар тушган қалтис тарихий жараёнларда кўрсатган фавқулодда жасоратлари бунга жонли гувоҳдир. Улар юрт озодлиги, мустақиллигини жон қадар эъзозлаб, шу муқаддас мақсад йўлида азиз жонларини озодлик меҳробига нисор этганлар. Юрт миллий истиқлоли учун кураш дарғаларидан бири, қатағонлик қурбони, буюк маърифатпарвар А. Фитратнинг «Ватан саждагоҳимдир», деган бир калима иборасида

оламжаҳон теран маъно акс этганини англаш қийин эмас.

Юртбошимиз И. А. Каримовнинг мана бу ибратомуз сўзларида улуғ аждодларимизнинг муттасил мустақиллик ғоясига содиқ бўлиб, шунга интилиб яшаб келганлигига яна бир бор амин бўламиз:

«Биз она Ўзбекистон истиқлолини, унинг шаъну шавкати қандай ҳимоя этишни ота-боболаримиздан мерос қилиб олишимиз ва унинг ҳимоясига ҳамиша тайёр турмоғимиз даркор.

Улуғ аждодларимиздан муқаддас мерос бўлиб келаётган ватанга муҳаббат туйғуси, фарзандларимиз, бугунги ва келажак авлодларимиз учун чинакам эътиқодга, чинакам ақидага айлансин».

Каримов И. А. Асарлар. 3-жилд, Т., «Ўзбекистон», 1996, 82-бет.

Дарҳақиқат, чор мустамлакачилиги ўзининг беҳад зулмкорлиги, қабохати билан юртимиз, унинг жафокаш одамлари танасида ўчмас доғ-ҳасрат қолдирди, уларнинг қалби-дилини пора-пора этиб, беадад маҳрумликларга гирифтор қилди. У аждодларимизнинг қалб оламини азалдан безаб, уларни маънан ва руҳан қўллаб-қувватлаб келган не-не асл маънавий қадриятларни завол топтира бориб, уларнинг жисми-жонида мавж уриб келган миллий истиқлол ва эрк туйғуларини аста-секин сўндиришга уриниб келди. Юртимиз тупроғини қонга белаган чор зобитларидан бири, қонхўр генерал Скобелевнинг: «Миллатни йўқ қилиш учун уни қириш шарт эмас, унинг маданиятини, санъатини, тилини йўқ қилсанг бас, тез орада ўзи таназзулга учрайди», деб айтган беҳаё сўзлари бекорга айтилмаган, албатта.

Лекин шунга қарамай буюк бобокалонларимизнинг уйгоқ, тийрак руҳи билан яшаб, уларнинг теран қон томирларидан озиқланиб келган юрт ўғлонлари ажнабийлар зуравонлигига тик боқиб, улка халқларининг эрки ва озодлиги учун курашганлар. 1898 йилги Андижон қўзғолони етакчиси Муҳаммадали Эшон ва унинг кўп сонли ҳаммаслаклари устидан чор маъмурлари уюштирган суд жараёни пайтида чор амалдорларидан бирининг эшонга қарата, сени авом халққа бош бўлиб, оқ подшо тузумига қарши чиқишга нима мажбур этди, қабилидаги саволига, у ўша заҳоти: «Сизларнинг маҳаллий халқ бошига солган беҳад зулмингиз, унинг

эркини, кадр-қимматини тақдирлаётганингиз...» дея дангал жавоб берганлиги факти ҳам бунга яққол далилдир. Туркистон халқларининг эрк, озодлик учун кураш ғояси ХХ аср бошларига келиб янги паллага кирди. Янги аср бошларида жадидлар номи билан машхур бўлган, ўз онгли ҳаётини, бутун борлигини юрт, миллат озодлиги, ҳурлиги ва равнақиға бахш этган истиқлол дарғалари етишиб чиқди.

Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдурауф Фитрат, Файзулла Хўжаев, Абдулла Авлоний, Мунаввар Қори Абдурашидхонов, Ҳамза Ҳакимзода, Исҳоқхон Иброт, Садриддин Айний, Абдулқодир Шакурий сингари юрт илғор пешволарининг Туркистон озодлиги, истиқлоли йўлида қилган улкан саъй-ҳаракатлари, миллат фарзандлари таълими, тарбиясини ислоҳ қилиш, яхшилаш, уни юксак замон талаблари даражасига кўтариш борасидаги заҳматлари таҳсинга лойиқдир. Энг муҳими, улар халқимиз онги, тафаккурини зиё нури билан ёритиш, ўзлигини англатиш, ёрқин келажакка комил ишонч билан қараш, ўз эрки, мустақиллиги учун изчил курашиш бобида беназир фаолият кўрсатдилар.

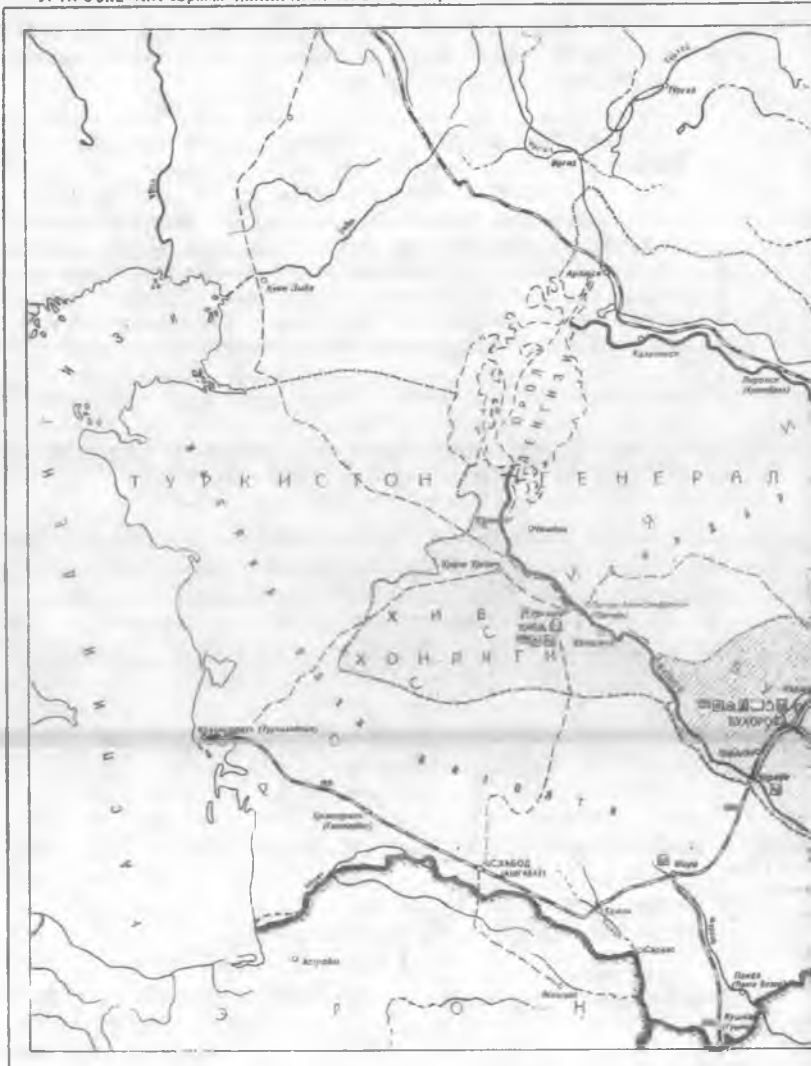
Ўлка жадидларининг раҳнамоси М. Беҳбудийнинг «Ҳақ олинур, берилмас!» шioriда озодлик учун кураш ғоясининг муқаррарлиги ўз ёрқин ифодасини топган эди.

Бутун Туркистонни ларзаға келтирган ҳамда чор мустахлакачиларию, уларнинг кўп сонли гумашталарини саросимаға солган ўлка халқларининг 1916 йилги миллий-озодлик ҳаракати ҳам эрк ва озодликка талпиниб келган улғ аждодларимиз учун ўзига хос катта тарихий синов ролини ўтагани. Аҳолининг турли ижтимоий табақалари иштирок этган ва кенг ҳудудлар бўйлаб ёйилган бу мислсиз кураш ва берилган сонсаноксиз қурбонлар — булар юрт озодлиги йўлиға бағишланган эди. Мухтасар қилиб айтганда, Ватан озодлигини, давлат мустақиллигини қўлга киритиш Туркистон халқларининг асрий орзуси эди.

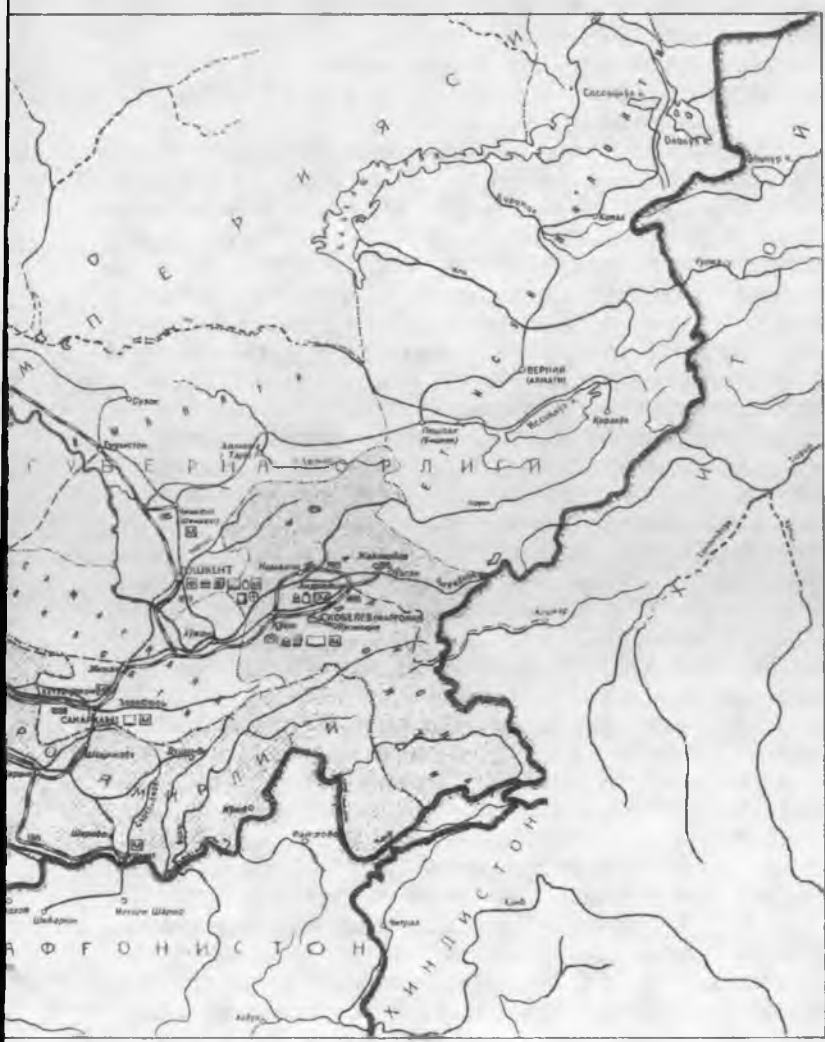
**1917 йилги февраль  
инқилоби ва Туркистон**

Чор самодержавиеси зулми, асорати ва мутлақ ҳукмронлигиға қарши узлуксиз давом этиб келган кураш, ниҳоят 1917 йил февралига келиб галаба қозонди. Уч аср давомида Россия салтанатини тўхтовсиз бошқариб келган Романовлар сулоласи ҳукмронлиги ағдарилди. Мутлақ монархия тузуми қулади.

УРТА ОСИЁ XIX асрнинг ИККИНЧИ ЯРМИ ВА XX аср БОШЛАРИДА







Март ойи бошларида рус буржуазияси доиралари вакилларидан ташкил топган Муваққат ҳукумат фаолият кўрсата бошлади. Айни чоғда Петроградда ва бошқа жойларда ишчи, аскар ва деҳқон депутатлари советлари тузилиб, ҳокимият органлари сифатида иш юрита бошлади. Шу тариқа, Россияда тарихда ниҳоятда камдан-кам учрайдиган ноёб ҳодиса — ўзига хос икки ҳокимиятчилик бошқаруви вужудга келди. Бу ҳол ўша вақтдаги мамлакатда вужудга келган сиёсий кучлар нисбатини ўзида акс эттирарди.

Россияда февраль инқилобининг амалга ошиши, сиёсий тузумнинг ўзгариши, демократик жараёнларнинг юзга келиши учун қулай имкониятларнинг очилиши Туркистондаги ижтимоий-сиёсий воқеаларнинг боришига сезиларли ижобий таъсир кўрсатди. Ўлка ҳаётида юз берган муҳим сиёсий ўзгаришлардан бири — бу чор мустамлакачилиги бошқаруви рамзи бўлиб келган Туркистон генерал-губернаторлиги маҳкамасининг тугатилганлиги бўлди. Унинг ўрнига Муваққат ҳукуматга бўйсунувчи Туркистон кўмитаси ташкил этилди. Айни чоғда вилоятлардаги ҳарбий губернаторлик лавозимлари ҳам тугатилди. Уларнинг ўрнига вилоят комиссарлари лавозими таъсис этилди. Энг муҳими, февраль ўзгариши Туркистон ўлкаси халқлари ҳаётига муайян демократик жараёнларни бахш эта борди. Эндиликда кенг халқ оmmasи, унинг турли ижтимоий қатламлари фаол ҳаракатга кела бошлади. Уларнинг онги, шуури ўткирлашиб, янги инқилобий ғоялар, қарашлар билан бойиб, тўлишиб борди. Бу эса ўз навбатида ўлка ҳаётида кечаётган ижтимоий-сиёсий воқеалар кўламига, уларнинг кейинги ривожланиш оқимига ўз ижобий таъсирини курсатарди, албатта. Бу ўринда февраль ўзгаришидан кейин ўлка халқлари ҳаётида муҳим роль ўйнаган, уларнинг сиёсий фаоллигини оширишга хизмат қилган кўплаб инқилобий-демократик ташкилотлар, сиёсий фирқалар, касаба уюшмалари фаолиятига ҳам алоҳида урғу бермоқ керак бўлади. Гап шундаки, бу даврда Россияда фаолият юритаётган кўплаб сиёсий партиялар, жумладан, эсерлар, социал-демократлар ва бошқа партияларнинг маҳаллий ташкилотлари Туркистонда ҳам ўз фаолиятларини активлаштириб, аҳолининг турли ижтимоий табақаларини ўзларига жалб қилиш, ўз дастурий ғояларини уларнинг онги, шуурига сингдиришга ҳаракат этардилар. Ўлка воқелигида кечаётган бундай ғоявий қарашлар,

фикрлар, нуқтаи назарлар хилма-хиллиги эса кўпчилик омманинг аниқ бир ҳаракат йўлини танлаб олишига жиддий тўққинлик туғдирарди. Ўлканинг йирик шаҳарларида ташкил топган ва асосий таркиби маҳаллий миллат вакилларидан иборат касаба уюшмалари, чунончи, бинокорлар, қурувчилар, кўнчилар, дуррадгорлар ва бошқа касб кишиларини бирлаштирган уюшмалар ҳам аҳолининг туб манфаатлари, уларнинг иқтисодий ва сиёсий талабларини ҳимоя қилиб фаолият юритдилар. 1917 йилнинг май ойига келиб Туркистон ўлкасидан мардикорликка зўрлик билан олиниб, Россиянинг ғарбий ҳудудларига сафарбар қилинган кўплаб юртдошларимизнинг ўз она заминларига қайтиб келишлари ҳам, шубҳасиз, инқилобий кучлар сафини тўлдирарди. Тошкентда 1917 йил март ойида ишчи ва солдат депутатлари совети ташкил этилди. Март ойи охирида ўлкада ишчи ва солдат депутатларининг 75 совети фаолият юритди. Бироқ улардаги депутатларнинг асосий кўпчилиги европалик миллатлар вакиллари эди. Бу даврда Туркистонда кечаётган барча алғов-далғовли воқеалар, жиддий ўзгаришларнинг чинакам яловбардорлари истиқлол учун курашнинг толмас дарғалари бўлган жаҳид раҳнамолари эдилар. Негаки, улар мазлум халқ дилининг ёрқин кўзгуси сифатида унинг мақсад, интилишларини, асл муддаоларини ифодалаб, ҳар доим озодлик ҳаракатининг олдинги сафида бордилар. Ўлка ҳаётининг пасту баландини теран билган, мустамлакачиларнинг риёкорлик сиёсатидан, унинг тез ўзгарувчан моҳиятидан бохабар ва ўз кураш дастурларига эга бўлган Туркистон жаҳидлари маҳаллий аҳолининг сиёсий онгини ўстириш, уни катта тарихий ўзгаришларга тайёрлаш, ҳал қилувчи курашларга ўз кетидан эргаштириб боришда бош-қош бўлдилар. Айниқса, Россия Муваққат ҳукуматининг икки юзламачилик сиёсати, унинг инқилобнинг туб масалаларини, чунончи, уруш ва тинчлик, 8 соатлик иш куни, аграр ва миллий масалаларни ҳал этишни турли баҳоналар билан четга суриши илғор жаҳид арбобларини инқилобий-демократик йўналишда изчиллик билан кураш олиб боришга даъват этди. Бу даврда улар олдида айниқса юртнинг соғлом, тараққийпарвар, ватанпарвар кучларини ягона сафга бирлаштириш, жипслаштириш, улар учун амалий ҳаракатланиш дастурларини ишлаб чиқиш, аниқ мақсадларга йўналтирилган долзарб вазифаларни белгилаш,

омма онги, тафаккурини илғор, курашчан ғоялар билан нурлантириш, олға томон етаклаш бош мақсад, муддао бўлиб қолган эди.

Бу кезларда тула куч билан намоён бўлган жадидлар фаолиятида вақтли матбуот нашрларини йўлга қўйиш, уларда инқилобий-демократик руҳдаги мақола, материалларни мунтазам чоп этиш, уларни оммага етказиш муҳим ўрин туган. Уларнинг саъй-ҳаракати билан Туркистоннинг бир қатор йирик шаҳарларида газета ва журналлар нашр этила бошланди. Жумладан, Тошкентда «Турк эли», «Нажот», «Кенгаш», «Улуғ Туркистон», «Турон», Самарқандда «Хуррият» вақтли нашрлари чиқа бошлади. Улар орқали эълон қилинган материалларда кечаётган даврнинг ўзига хос хусусиятлари, ўткир ижтимоий-сиёсий масалалар, жойлардаги аҳвол, омманинг фикри-дилини тўлқинлантираётган муаммолар ва бошқа шу каби долзарб ҳаётий масалалар акс эттирилди.

Абдулла Авлоний томонидан Тошкентда 1917 йил апрелидан чиқарила бошлаган «Турон» газетасининг илк сониди «Яшасин халқ жумҳурияти» шиори биринчи бор янграган эди. Унда аниқ маслак-мақсад: «Мусулмонлар орасида кўп йиллардан бери давом этган умумга зўрлик, бидъат ва одатларни битирмак, келажакда бўладиргон жумҳурий идорага халқни тайёрламоқ» ғояси илгари сурилган эди.

Худди шунингдек, Мунаввар Қорининг ўша йили «Нажот» газетасининг 26 март сониди босилган: «Хуррият берилмас, олинур. Ҳеч нарса ила олиб бўлмас, фақат қон ва қурбон илагина олиб бўлур» деган хитоби ҳам жадидларнинг халқ озодлиги ва истиқлоли йўлида жиддий курашга бел боғлаганликларидан далолат беради.

**«Шўрои Исломия» ва  
«Шўрои Уламо»**

1917 йил бошларида Туркистонда юз бераётган тарихий ўзгаришлар силсиласида маҳаллий ватанпарвар ва тараққийпарвар кучларнинг бўлғуси жангу жадал курашлар олдидан бирлашиш сари интилиши устувор бўлиб борди. Ерли туб аҳолининг асосий кўпчилиги ҳам европалик сиёсатчилар, фирқалар арбоблари кетидан эмас, балки мусулмон уламолари, жадид йўлбошчилари йўлидан уюшиб бордилар. Бунинг учун эса обрўли сиёсий ташкилот тузиш зарурияти туғилганди. Негаки, шундай ташкилотгина бўлғу-

си ўлка миллий ҳокимиятининг бирдан-бир нуфузли, ваколатли органи бўла оларди. 1917 йил 14 мартда Тошкентда жадид арбоблари ташаббуси билан тузилган «Шўрои Исломия» шундай ташкилотлардан бўлди. 15 кишидан иборат раёсат таркибидан Мунаввар Қори Абдурашидхонов (етақчи), Абдувоҳид қори, Миркомилбой Мўминбоев, Аҳмадбек ҳожи Темирбеков, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Салимхон Тиллахонов сингари синалган юрт раҳнамолари ўрин олган эдилар. «Шўрои Исломия» мусулмон аҳолининг ваколатли органи (мусулмонлар совети) сифатида унинг иродасини ифода этди, манфаатларини ҳимоя қилди.

Ўлканинг турли жойларида «Шўрои Исломия»нинг куйи шўьбалари тузилиб, улар маҳаллий аҳоли орасида қизгин фаолият юритдилар. Шунингдек, «Шўрои Исломия» таъсирида жойларда турли номларда инқилобий ташкилотлар вужудга келди. Тошкентда «Турон», «Иттиҳоди тараққий», Андижонда «Озод халқ», «Хуррият», «Маърифат», Самарқандда «Мирваж-ул Ислом», «Клуб Исломия», «Мусулмон меҳнаткашлари иттифоқи», Каттақўрғонда «Равнақул Ислом», «Гулистон» ва бошқалар шулар жумласидандир. Бу ташкилотлар ва уларнинг раҳнамолари илғор жадидчилик гоялари таъсирида иш юритдилар. М. Беҳбудийнинг «Ҳақ олинур, берилмас!», Мунаввар Қорининг «Хуррият берилмас, олинур!» шиорлари уларнинг чинакам кураш байроғига айланган эди. Шу тариқа Туркистонда уч ҳокимиятчилик вужудга келди.

Туркистон миллий истиқлоли учун курашга бел боғлаган ва аввалбошдан «Шўрои Исломия» таъсирида бўлган уламоларнинг бир қисми қадимчилар номи билан аталарди. Улар ислом таълимоти ва ақидаларининг муросасиз тарафдорлари сифатида сиёсий вазиятни ўзларича тушунар, мухторият талабига қарши чиққанлар. Бу ҳол 1917 йил июнига келиб қадимчиларнинг «Шўрои Исломия» тарафдорлари билан узил-кесил алоқани узиб, бўлинишининг асосий сабаби, энг аввало, Туркистоннинг миллий мустақиллигига эришиш йўлидаги икки хил қарама-қарши тактик ёндашувнинг келиб чиққанлигидадир. Консерватив, мутаассиблик қарашлар нуқтаи назаридан ёндашган уламочилар Туркистон мустақиллигини фақат ҳукмрон мустамлакачиларга қарши газовот бошлаш, яъни куролли қаршилик кўрсатиш йўли билан қўлга киритишни ёқлардилар. Илғор зиёлилар — жадидлар эса Россияда юзага

келган қулай инқилобий шарт-шароитлардан, сиёсий воситалардан фойдаланиб, беҳуда қон тўкмасдан босқичма-босқич юрт мустақиллигига эришишни ёқларди. Уларнинг Россия Федерацияси таркибидаги Туркистон Мухторияти талаби ҳам шу мақсадни кўзда тутарди. Ўлканинг миллий кучлари ўртасида юз берган бу ажралиш ва ғоявий ихтилофлар, шубҳасиз, уларнинг ҳаракат бирлигига раҳна солар, унинг истиқболга жиддий путур етказарди. Айниқса «Шўрои Уламо»чиларнинг нашри — «Ал-Изоҳ» журнали саҳифаларида миллатнинг илғор кучларига, жумладан, ўлка мусулмон Шўроси теварагида уюшган ватанпарвар миллий зиёлиларга нисбатан адоват ва хусумат уруғи сепилди. Бу эса аслида душман тегирмонига сув қуйиш билан баробар эди. Зеро, миллий истиқлол учун кураш янги, ҳал қилувчи босқичга кириб бораётган масъулиятли бир вазиятда миллий кучлар ўртасида давом этаётган бундай беҳуда баҳс ва олишувлар охири-оқибатда хунук оқибатларга олиб келиши табиий эди. Негаки бундан ўлкада фаолият юритаётган ёт бегона сиёсий кучлар ўз мақсадлари йўлида фойдаланишлари эҳтимолдан холи эмас эди. Афсуски, оқибатда шундай бўлиб чиқди ҳам.

#### **I ва II Умумтуркистон қурултойлари**

Туркистонда инқилобий-демократик ҳаракатларнинг ўсиб бориши, ундаги турли ижтимоий қатламлар ва табақаларни янада истиқлол кураши байроғи остида бирлаштириш, уларнинг онги, шуурини миллийлик, ўз-ўзини англашлик руҳида тарбиялаб, тоблаб боришда 1917 йил давомида бўлиб ўтган Умумтуркистон мусулмонлари I ва II қурултойлари ва улар томонидан ишлаб чиқилган ҳамда қабул қилинган дастурий ҳужжатлар, ташкилий тадбирларнинг роли катта бўлган. Жумладан, «Шўрои Исломия» гашкилоти ташаббуси билан 1917 йил 16 апрелда Умумтуркистон мусулмонларининг I қурултойи чақирилади. Қурултой анча ваколатли анжуман бўлиб, унинг ишида Туркистоннинг кўплаб атоқли кишилари, таниқли сиёсий арбоблар қатнашган эдилар. Улар орасида Мустафо Чўқай, Мунаввар Қори, Беҳбудий, Убайдуллаҳўжа Асадуллаҳўжаев, Шерали Лапин, Ташпўлатбек Норбўтабеков, Валидий, Собир Юсупов, Ислон Шоаҳмедов ва бошқалар бор эди. Қурултой кун тартибига 16 та масаланинг қўйилишининг ўзи ҳам унинг катта аҳамиятидан дарак берар-

ди. Курултойда ўлканинг бўлажак давлат қурилишига алоҳида тўхталиниб, Туркистонга кенг мухторият ҳуқуқини берадиган демократик Россия Федерацияси тузилиши ғояси илгари сурилди. Курултойда Марказий раҳбар орган — Туркистон ўлка мусулмон Шўросини тузиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Унинг биринчи йиғилишида Мустафо Чўқай Марказ раиси, Мунаввар Қори раис муовини, Аҳмад Закий Валидий котиб, Бехбудий, У. Асадуллаҳужаев ва бошқалар аъзолар этиб сайландилар. Марказий шўро зиммасига ўлкадаги барча тарқоқ, ўз ҳолича иш юритаётган, низом ва дастурларига эга бўлмаган уюшма ва ташкилотларни бирлаштириш, уларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш вазифаси юкланди. Бу вазифани удалашда Марказий шўронинг жойларда ташкил этилган шўъба (бўлим)лари муҳим роль ўйнади. Жумладан, Тошкент шўъбасини Мунаввар Қори, Самарқанд шўъбасини Бехбудий, Фарғона шўъбасини эса Носирхон Тўра Камолхон Тўра ўғли бошқарди.

Ўлка халқларининг собитқадам раҳнамолари бўлган жадидлар, руҳоният арбоблари ўз саъй-ҳаракатларида фақат маҳаллий, ҳудудий манфаатлар, қизиқишлар билан чекланиб қолмай, шу билан бирликда бошқа минтақалардаги мусулмонлар оммаси, уларнинг илғор вакиллари билан ҳам яқиндан ҳамжиҳат бўлишга интилдилар. Шу мақсадда улар 1917 йилнинг 1—2 майида Москвада бўлиб ўтган Бутунроссия мусулмонлари I курултойида иштирок этдилар. Унда мусулмонлар манфаатини ҳимоя қилувчи давлат қурилиши шаклан миллий-ҳудудий, федерация асосидаги демократик республика бўлиши ҳамда Бутунроссия Мусулмонлар шўро Ижроия Қўмитаси таъсис этилиши тўғрисида қарор қабул қилинди. Бу шўро Ижроия Қўмитасига У. Асадуллаҳужаев ва И. Шоаҳмедовлар сайландилар.

Худди шунингдек, Туркистон вакиллари иштирок этган ва 1917 йилнинг 21—31 июль кунлари Қозон шаҳрида бўлиб ўтган Бутунроссия мусулмонларининг II курултойи ҳам Россия мусулмон аҳолисининг озодлик ва мустақиллик сари ҳаракатланиш йўлини мувофиқлаштириш борасида муҳим қадам бўлди. Унда Туркистон, Қозоғистон, Кавказ ва Кримда давлат бошқарувини меҳнаткашларнинг ўзлари ҳал этиши, мусулмонлар курашини ташкил этиш учун Бутунроссия ҳарбий Шўросини таъсис этиш тўғрисида қарорлар қабул қилинди. Шубҳасизки, Россия мусулмонлари вакилла-

рининг бу хилдаги сайй-ҳаракатлари мазкур мазлум халқларнинг муштарак манфаатларига мос бўлган ҳолда уларнинг миллий мустақиллиги, ички давлат қурилиши масалаларининг ҳал этилишига муҳим туртки бўлиб хизмат қиларди.

1917 йилнинг 17—20 сентябрь кунлари Тошкентда бўлиб ўтган Умумтуркистон мусулмонлари вакиллари-нинг II қурултойи ўлка халқлари ҳаётида муҳим роль ўйнади. Унда 500 нафар вакиллар иштирок этди. Қурултойнинг махсус қарорида таркиби 12 кишилик Туркистон ўлка қўмитаси, 24 кишилик «Маҳкамаи Шаръиа» (парламент) ташкил этилиши ва уларнинг Россия давлати конституциясига мувофиқ келадиган шариат қонунлари асосида фаолият юритиши таъкидланган эди. Қурултойда «Шўрои Исломия», «Шўрои Уламо», «Турон» ва шу каби бошқа маҳаллий миллий ташкилотларни бирлаштириб, улар негизида ягона «Иттифоқи Муслимин» («Мусулмонлар Иттифоқи») сиёсий партиясини тузиш ғояси илгари сурилди. Қурултойда Бехбудий нутқ сўзлаб, ҳаммани бирликка, жипслашишга даъват этганди. «Улуғ Туркистон» газетаси мазкур қурултой руҳини акс эттириб, Туркистоннинг ўз ички ишларини мустақил ҳал этишга қодир бўлган ўлканинг маҳаллий ва миллий муҳториятини тузиш ғоясини асосий ўринга қўйган эди.

Шундай қилиб, большевикларнинг октябрь ўзгаришини амалга ошириши арафасига қадар ҳам Туркистоннинг илғор зиёлилари, унинг асл юртсевар, эрксевар ўғлонлари миллий истиқлолга эришиш йўлида ўлкадаги барча соғлом, ватанпарвар кучларни бирлашиб, жипслашиб ҳаракат қилишга даъват этгандилар. Бирок, афсуски, Туркистонда айрича фаолият юритган, ўз нафсониятига берилган ҳамда ўзаро қарашларида мухолифатчилик устувор бўлган айрим маҳаллий, миллий ташкилотлар мана шу юзага келган ноёб имкониётлардан фойдалана олмадилар. Бу эса, октябрь ўзгаришини ясаган, вазиятни устамонлик билан ўз измига буриб юборган большевиклар фирқасига қўл келди.

### Савол ва топшириқлар

1. Туркистон халқларининг асрий орзуси нима эди?
2. Туркистонликлар 1917 йил февраль инқилобидан нималар кутгандилар?
3. 1917 йилги февраль ўзгаришидан сўнг Туркистонда қандай ўзгаришлар юзага келди?



4. Янги тарихий шароитда Туркистон жадидлари олдида қандай долзарб вазифалар турарди?

5. «Шўрои Исломия» қандай мақсадлар йўлида ташкил этилди?

6. «Шўрои Уламо»чиларнинг ўзига хос ажратувчилик қарашлари ҳақида нималар дея оласиз?

7. I Умумтуркистон мусулмонлари курултойи қандай масалаларга бағишланган эди?

8. II Умумтуркистон мусулмонлари курултойи қандай масалаларга бағишланган эди?

## 2-§. ТУРКИСТОНДА СОВЕТ ҲОКИМИЯТИНИНГ ЎРНАТИЛИШИ. ХАЛҚ ҲОКИМИЯТЧИЛИГИ УЧУН КУРАШ. ТУРКИСТОН МУХТОРИЯТИ

1917 йилги октябрь  
воқеалари ва унинг  
Туркистон халқлари  
ҳаётига таъсири

1917 йилги февраль инқилоби Россияда туб инқилобий ўзгаришларнинг юз беришига олиб келмади. Бунинг боиси шундаки, буржуа Мувақ-

қат ҳукумати ўзининг тор, худбин манфаатлари доирасидан четга чиқа олмай, етилган туб масалаларни ҳал этишга ожизлик қилди. Натижада сиёсий тузумда ўзгариш бўлгани ҳолда муҳим ижтимоий-иқтисодий, аграр, миллий, сулҳ масалалари амалда ечилмай қола берди. Бу эса мамлакат ҳаётининг янада боши берк кўчага кириб, танглик, таназулик ҳолатларининг кучайиб боришига сабаб бўлди. Айниқса Россиянинг Биринчи жаҳон урушида иштирокининг давом этиши, рус армиясининг фронтда кетма-кет мағлубиятга учраётганлиги умумхалқ норозилиги ва қаҳр-ғазабини тобора кучайтирмоқда эди. Негаки, урушнинг бутун оғирлиги шу халқ оммасининг зиммасига тушаётганди. Россиянинг иқтисодий ҳалокат томон бориши, ижтимоий танглик ва инқирозий жараёнларнинг зўрайиши эса Муваққат ҳукуматнинг тобора обрўсизланишига, халқдан яққаланиб қолишига, оқибатда эса инқилобий вазиятнинг кескинлашувига олиб келаётган эди. Ленин бошлиқ большевиклар худди мана шу қалтис вазиятдан устамонлик билан фойдаланиб, оммани ўз томонига ағдаришни кўзловчи шиорларни майдонга ташлаб, сиёсий ҳокимиятни эгаллаш сари йўл тутди. Большевиклар ўз мақсадларига эришишда халқнинг қўйнини пуч ёнғоққа тўлдирувчи ваъдалар бердилар. Улар оммабоп чақириқларни илгари суриб, инқилобнинг бар-

1413  
TATLIL KUTUBXONASI  
361346 SONLI

O'QUV ZALI

ча туб масалаларини ҳал этишга қасамёд қилдилар. Мана шундай устакорлик ва ҳийлакорлик йўли билан большевиклар 1917 йилнинг 24—25 октябрь кунлари Петроградда давлат тўнтаришини амалга оширдилар. Улар Муваққат ҳукуматни ағдариб, ҳокимиятни эгаллашга муваффақ бўлдилар. Тез орада мамлакатнинг бошқа ҳудудларида ҳам уларнинг ҳукмронлиги ўрнатила бошланди. Пролетариат диктатураси номи билан аталган зўравон тузум мана шу зайлда вужудга келди.

Туркистон ўлкаси Россия таркибида бўлганидан, Марказда содир бўлган воқеалар ва ўзгаришлар шабадаси бу ерга ҳам эсиб, ўз таъсирини кўрсата бошлади. Бунинг устига ҳокимият тепасига келган большевиклар ва уларнинг доҳийлари Туркистонни зинҳор қўлдан чиқармаслик, бу бой, бадавлаг ўлкада ўз ҳукмронлигини қатъий ўрнатиш, янгича совет бошқаруви тизimini шакллантиришни аввалдан ўз олдларига мақсад қилиб қўйгандилар.

Гарчанд советлар даврида яратилган кўплаб тарихий адабиётларда бу давр тарихи бутунлай сохталаштирилиб, гўё Туркистон аҳолиси октябрь ғояларига кўшилиб, биринчилардан бўлиб ўлкада советлар ҳокимиятини ўрнатди, деб оғиз кўпиртириб келинган бўлсада, бироқ аслида бу хил фикрлар ва қарашлар тарихий ҳақиқатга мутлақо зид эди. Ҳатто Муваққат ҳукуматнинг Туркистон Қўмитаси қароргоҳи жойлашган Тупроққалъа қўғонининг қизил аскарлар томонидан 1917 йил 31 октябрдан 1 ноябрига ўтар кечаси ишғол қилинган факти ҳам Туркистонда октябрь туб ўзгариши ясалганидан дарак бермасди. Негаки, ажнабий давлатнинг янги ҳукмдорлари — большевиклар ва уларнинг ҳокимияти олдида ҳали ўлканинг кенг ҳудудларини зулм ва зўрлик билан, маҳаллий халқларнинг хоҳиш-иродасига қарамасдан ўз ҳукмига бўйсундиришдек мураккаб ва-зифалар турарди.

**Туркистонда совет  
ҳокимиятининг зўрлик  
билан ўрнатилиши**

Большевиклар Марказда сиёсий ҳокимиятни қўлга олар эканлар, улар собиқ Россия империяси таркиби-

га кирган ҳудудларда, жумладан, Туркистонда ҳам совет тузумини қарор топтиришга интилдилар. Улар ниҳоятда яширин ниқобланган дастурий ҳужжатларни, ўз ғоявий таъсирини ишга солиб, қисқа муддатларда жойларда ҳокимиятни қўлга киритишга киришдилар. Бу мақсадга эришишда керак бўлса ҳар қандай зўрлик,

куч ишлатишдан ҳам қайтмадилар. Бу айниқса Туркистон ўлкаси мисолида ёрқин намоён бўлди.

Туркистонда совет ҳокимиятини ўрнатиш ғоятда мураккаб жараёнда кечди. Бунинг боиси, аввало, октябрь ғояларининг маҳаллий туб жой аҳолининг дили ва шуурига ботмаганлигидадир. Негаки, бу замин аҳолиси социалистик ўзгаришлар орқали ҳамма нарсани умумлаштириш ва миллийлаштиришни, асрлар давомида шакланган ўзига хос турмуш тарзини, яшаш шароитини, ҳўжалик юритиш, идора қилиш тартиб-қоидаларини бир лаҳзада тубдан ўзгартиришни хоҳламасди.

Бинобарин, бу бегона маслак ва ғоялар большевиклар фирқаси ва унинг Туркистондаги яловбардорлари томонидан куч ва зўрлик билан ўлка халқларига мажбур қилинди. Бу эса жойларда халқ қонининг дарё янглиғ тўкилишига, мислсиз қурбонлар берилишига сабаб бўлди. Чунки Большевиклар тузуми томонига ўтишни хоҳламаган, унинг мақсад-моҳиятини ёқтирмаган кўпчилик аҳолига нисбатан ўлканинг кўплаб ҳудудларида очиқ-ошкор тарзда талон-торожлик, босқин ва хунрезликлар уюштирдилар.

Аҳолини маънавий-руҳий камситиш, диний эътиқодини, исломий қадриятларини таҳқирлаш, муқаддас қадамжоларни ҳақоратлаш, диний китобларни гулҳанда ёндириш — булар совет тузуми зўравонлари учун ўша кезларда одатий тус бўлиб қолганди. Аниқ расмий маълумотларга кўра, Фарғона водийсида совет ҳокимиятини ўрнатиш чоғида Марғилонда 7 минг, Андижонда 6 минг, Наманганда 2 минг, Бозорқўрғон ва Кўқонқишлоқ (ҳозирги Пахтаобод тумани) атрофларида 4,5 мингдан зиёд беғуноҳ кишилар қирғин қилинган. Бундай қирғинлик Туркистоннинг бошқа шаҳар ва қишлоқларида ҳам совет ҳокимиятини ўрнатиш чоғида содир этилди.

Совет ҳокимияти доҳийлари ўзларининг қатор расмий дастурий ҳужжатлари ва шиорларида бор овоз билан оламга жар солиб, барча мазлум халқлар, элатларга ҳуқуқий тенглик, ўз тақдирини ўзи белгилаш, миллий давлатчилигини тузиш ва мустақил давлат сифатида ажралиб чиқишга қадар уларнинг ҳақли, ҳуқуқли эканлигини эълон қилган эдилар. Масалан, октябрнинг муҳим ҳужжатлари ҳисобланган «Россия халқлари ҳуқуқлари Декларацияси», «Эзилган ва эксплуатация қилинувчи халқ ҳуқуқлари Декларацияси», «Рос-

сия ва Шарқнинг ҳамма меҳнаткаш мусулмонларига» даъватномаси ва бошқа ҳужжатларда мазлум халқларнинг озодлик ва мустақилликка эришувини расман қўллаб-қувватлаган ҳолда, амалда зимдан бошқача сиёсат тутиб, бу жараённинг юзага чиқишига бутун чоралар билан тўсқинлик қилдилар.

Бунинг ёрқин ифодаси Туркистонда совет ҳукуматини тузиш чоғида гула куч билан аён бўлди. Гап шундаки, ўлка ҳудудларида советлар ҳокимиятини зўрлик билан ўрнатиш жараёни давом этаётган бир кезде Туркистон большевиклари ўзларига ўхшаган бошқа сиёсий партиялар намояндалари билан тил бириктириб, маҳаллий миллат намояндаларини бу ишдан мустасно тутиб, ўз ҳукумагини тузишга киришадилар. Бу ҳийланайрангнинг ҳидини олдиндан сезган туркистонлик маҳаллий таниқли арбоблар мабодо европалик озчиликнинг манфаатини қўзлайдиган ҳукумат тузиладиган бўлса, бу турган-битган адолатсизлик бўлади ва қўпчилик аҳолининг кескин норозилигига олиб келади, деб ўз нуқтаи назарларини ошқора баён қилдилар.

1917 йилнинг 12—15 ноябрь кунлари Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон мусулмонларининг III қурултойи қабул қилган қарорларда: «ҳокимиятнинг маҳаллий аҳоли манфаати учун деярлик зид бўлган бегона ва ўткинчи, тасодифий кишилар гуруҳи — ҳарбийлар, ишчилар ва деҳқонлар ташкилотлари қўлида бўлиши демократик қондалар талабига жавоб бермайди ва маҳаллий аҳолига халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши асосида тўғри ҳаёт қуришига кафолат беролмайди», деб қайд этилган эди.

Бироқ бу ҳаққоний талаб ва огоҳлантиришлар Туркистонда совет ҳокимияти мутасаддилари сифатида иш юритаётган, жойларда эса бу ҳокимиятни зўрлик йўли билан қарор топтираётган большевиклар ва уларнинг муваққат иттифоқчиларига заррача ҳам таъсир этмади. Улар ўз муддаоларига эришиш мақсадида Туркистон ишчи, аскар ва деҳқон депутатлари советларининг III ўлка қурултойини чақирдилар. Мазкур қурултой 1917 йилнинг 15—22 ноябрь кунлари Тошкентда бўлиб ўтади. Бироқ унинг ишида Туркистон мусулмонлари ишчи ва деҳқон депутатлари советлари вакиллари тенг ҳуқуқли асосда иштирок эта олмадилар. Бу ҳол қурултойнинг бутун фаолиятида, хусусан, у ташкил қилган ҳукумат таркибида аниқ-равшан намоён бўлади. Большевик (коммунист) Ф. И. Колесов раислигида тузилган 7 боль-

шевик ва 8 сўл эсер комиссарлардан иборат Туркистон Халқ Комиссарлари Кенгаши таркибига бутун ўлка аҳолисининг қарийб 95 фоизини ташкил этган ерли маҳаллий халқларнинг бирорта ҳам вакили киритилмади. Бу энди совет ҳокимияти ҳукмдорларига хос шовинистик ва улуғ давлатчилик сиёсатининг типик намунаси сифатида маҳаллий аҳолини менсимаслик, унинг манфаатларини сариқ чақага арзитмасликни билдирарди. Шу хилдаги нуқтаи назарни улар очиқ-ошкора тарзда баён этишдан ҳам ўзларини тиёлмадилар. Масалан, ўлка советларининг IV қурултойида сўзга чиққан халқ комиссари, шовинист Успенский: «Ўртоқ мусулмонлар, шуни билингки, биз сизларнинг катта оғаларингиз. Сиз кичиксиз ва тушунарлики, бизга бўйсунингиз керак!», деб дағдаға қилганди. Яна бир совет казоларидан А. Казаков бу хусусда ўз қарашларини шундай баён этганди: «Туркистон жумҳуриятида 95 фоиз мусулмонлар ва фақат 5 фоиз руслар яшайди ва шу 5 фоиз бутун ҳокимиятни деярли ўз қўлида ушлаб турибди. Шундай қилиб, озчилик ҳукмронлиги давом этмоқда. Лекин бу вақтинчалик ҳол. Мусулмонлар дунёси тайёр бўлгач, биз жумҳуриятни бошқариш ишини унга топширамыз. Биз уларга ёрдам берамыз».

Юқорида айтилганлардан мантиқий хулоса шуки, туркистонликлар ҳали ўз юртларини мустақил идора қилиш, бошқариш даражасига «ўсиб чиқмаганлар». Шунинг учун унинг жилови ҳозирча европалик «катта оғалар» қўлида бўлмоғи керак эмиш! Бу ўзининг буюк, бетакрор тарихини яратган, миллий давлатчилик тарихи эса минг йилликлар қаърига бориб туташадиган, юрт келажаги, истиқболини белгилашга қодир, юксак эзгу мақсадларга ўзини тиккан қанчалаб ўта заковатли, салоҳиятли ўғлонлари муҳайё халққа нисбатан беписандлик, такаббурлик эди.

Шу боис ҳам Туркистон ерли аҳолисининг мутлақ кўпчилиги бундай шовинистик ва улуғ миллатчилик сиёсатини юритишга муккасидан кетган янги совет ҳокимиятидан ҳафсаласи пир бўлиб, унга нисбатан ғазаб-нафрати ошиб борди.

Советлар ҳокимияти ўрнатилгандан кейин Туркистонда кечаётган ва тобора чигаллашиб бораётган ўта мураккаб вазият ўлканинг юртпарвар ва тараққийпарвар кучларини фаол ҳаракатга келтирди. Улар ташаббусни қўлга олиб, большевиклар бош

бўлган совет ҳокимияти бебошлиги ва бедодлигига қарши тура оладиган, кенг демократик асосларга таянган, чинакам халқ ҳокимиятчилигини ўзида ифодалаган миллий давлатчиликни ташкил этиш томон йўл тутдилар.

Бу борада жойларда жиддий тайёргарлик ишлари олиб борилди. Ниҳоят, 1917 йил 26 ноябрида Қўқонда ўлка мусулмонларининг IV фавқулодда қурултойи чақирилди. Унда ўлканинг 5 вилоятидан 200 нафардан зиёд-роқ вакиллар иштирок этди. Қурултой ишида «Шўрои Исломия», «Шўрои Уламо», Мусулмон ҳарбийлари Шўроси, Ўлка яҳудийлар жамияти намояндалари қатнашдилар. Қурултой ҳайъатига ўлка халқларининг таниқли кишилари — Мустафо Чўқай, У. Асадуллаҳўжаев, Юрали Агаев, С. Акаев, Обиджон Маҳмудов, Абдурахмон Ҳўразаев, Ислўм Шўаҳмедов, Камол қўзи, Каримбоев, яъни жами 13 киши сайланди. Мазкур қурултойнинг 3 кун тўхтовсиз давом этган фаолиятининг якуни ўлароқ ўлка ҳудудининг қўнуний эгаси — Туркистон Мухториятини тузишга муваффақ бўлинди. Бу хўсусда қабул қилинган қарорда шўндай дейилади:

«Туркистонда яшаб турган турли миллатга мансуб аҳоли Россия инқилоби даъват этган халқларнинг ўз ҳуқўқларини ўзлари белгилаш хўсусидаги иродасини намўён этиб, Туркистонни Федератив Россия республикаси таркибида ҳудудий жиҳатдан мухтор деб эълон қилади, шу билан бирга мухториятнинг қарор топиш шаклларини Таъсис мажлисига ҳавола этади». Шўндан сўнг қурултой «Туркистонда яшаб турган миллий озчилик аҳоли ҳуқўқларининг муттасил ҳимоя қилинишини тантанали равишда эълон қилади».

Янғидан таркиб топаётган давлат Туркистон Мухторияти деб аталадиган бўлди.

Таъсис мажлиси чақирилгўнга қадар ҳокимият тўлиғича Туркистон Муваққат Кенгаши (12 кишидан иборат) ва Туркистон Халқ (Миллий) Мажлиси (54 кишидан иборат) қўлида бўлишлиғи таъкидланди.

Қурултойда Туркистон мухторияти Муваққат Кенгаши — ҳукумати тузилди. Унинг таркибига 12 кишидан иборат аъзолар сайланди:

1. Муҳаммаджўн Тинишпаев — Бош вазир, ички ишлар вазири.

2. Ислўм Шўаҳмедов — Бош вазир ўринбосари.

3. **Мустафо Чуқаев** — ташқи ишлар вазири (кейинроқ Бош вазир).

4. **Убайдулла Хужаев** — ҳарбий вазир.

5. **Юрали Агаев** — ер ва сув бойликлари вазири.

6. **Обиджон Маҳмудов** — озиқ-овқат вазири.

7. **Абдураҳмон Ҳазаев** — ички ишлар вазирининг уринбосари.

8. **Соломон Герцфельд** — молия вазири.

Ҳукумат таркибига яна тўрт киши — европалик аҳоли вакиллари орасидан номзодлар кўрсатилгач, кейинчалик киритилиши белгиланди.

Шунингдек, бу ҳукуматда **Саидносир Миржалол** ўғли хазиначи лавозимини эгаллади.

Курултойнинг яна бир катта хизмати, бу унинг томонидан Туркистон Халқ Мажлиси (парламенти) таркибининг тузилганлиги бўлди.

Миллий мажлис таркибига сайланганлар орасида Муваққат ҳукумат аъзоларидан ташқари ўша даврнинг атоқли арбоблари Т. Норбўтабеков, С. Шарифхўжаев, Носирхонтўра Камолхонтўра ўғли, М. Беҳбудий, Т. Мусабоев, Собиржон Юсупов, Одилжон Умаров ва бошқа юрт пешволари бор эди.

Шундай қилиб, ўлканинг мўътабар, миллатпарвар зотларидан иборат миллий ҳокимият ташкил этилиб, унинг зиммасига улугвор вазифалар юкланди. Энг муҳими, қадди букилган, қадр-қиммати, ғурури ўзгалар томонидан камситилган, таҳқирланган ўксик Туркистонни рўёбга чиқариш, унинг эрки, мустақиллигини аста-секин тиклаш, юксакка кўтариш — бу халқчил ҳукуматнинг бош вазифаси, мақсад-муддаоси эди. Шу боисдан ҳам ўлканинг миллионлаб фуқаролари Туркистон Мухторияти эълон қилинганлигини катта қониқиш, кўтаринки руҳ билан қарши олдилар. 1917 йил декабрь ойи бошларида Тошкент, Наманган, Жалолобод, Қўқон, Самарқанд шаҳарларида ва бошқа ҳудудларда минг-минглаб юрт одамлари митинглар, намоёнликлар уюштириб, мухториятни қизгин қўллаб-қувватлаб чиқдилар, бу тўғрида махсус қарорлар қабул қилинди. Масалан, 6 декабрь Тошкентнинг эски шаҳар қисмида Туркистон Мухторияти тузилганлигига бағишлаб кўп минг кишилиқ катта митинг ўтказилди. Унда таниқли юрт арбоблари: Мунаввар Қори, Мулло Одил муфти, Саид Ғанихон, Пирмуҳаммад Аълам ва бош-

қалар сўзга чиқиб, йиғилганларни чинакам халқ ҳокимияти — Туркистон Мухторияти ташкил этилганлиги билан қўладилар. Митинг иштирокчилари ўлка Муваққат ҳукумагини тула қўллаб-қувватлашларини изҳор этиб, қарор қабул қилдилар. Уша давр миллий матбуоти саҳифаларида Туркистон улуғлари томонидан мухтор ҳокимиятни қўллаб-қувватлаш, уни асраб-авайлаш, истиқболи учун фидойилик билан кураш олиб бориш кераклиги хусусида қўллаб мақолалар битилди. Жумладан, Фитратнинг «Мухторият» мақоласида:

«...Қурултой ўз ишини қилди. Қолганлари бутун миллатнинг вазифасидур. Мухториятни сақламоқ учун куч лозим. Мухториятни бажармоқ учун ақча керақдир. Буларни миллат ҳозир қилсун», деб хитоб қилинган эди.

«Хуррият» газетаси, 1917 йил 5 декабрь.

Туркистон меҳнаткашлари ўз миллий ҳукумати тuzилишини қанчалик қўллаб-қувватлаб, унга ишонч ва умидлари ортиб бормасин, бироқ ўлкада ўрнашиб олган ва асосий бошқарув жиловини қўлда ушлаб турган Туркистон совет ҳукумати ва унинг жойлардаги ҳокимият маҳкамалари воқеаларнинг бу тарзда ривожланишига изн бермай, мухторият ва унинг тарафдорларини йўқ қилиш йўлини бутун чоралар билар ўтказиб борди. 1917 йил 13 декабрида Тошкентда мухториятни ёқлаб ўтказилган катта митингнинг зўрлик билан тарқатиб юборилиши, буғина эмас, унда совет кучлари отган милтиқ ва пулемётлар садоси остида қўллаб қўрбонлар берилиши — бу Туркистон Мухториятига нисбатан уюштирилган дастлабки суиқасд эди. Туркистон Мухторияти оғир, машаққатли синовлар жараёнини бошдан ўтказаётган бир кезде, яъни 1917 йил 25 декабрь кuni Қўқонда ўлка мусулмон ишчи, аскар ва деҳқонларининг I фавқулудда қурултойи иш бошлади. Унда 200 га яқин вакиллар иштирок этди. Қурултой мухториятни ҳар томонлама қувватлаш, унга моддий ва маънавий мадад кўрсатиш шиори остида ўтди. Унда ўлканинг қонуний ҳукумати таркибини мусулмон ишчи, аскар ва деҳқон депутатлари қурултойи вакиллари ҳисобита тўлдириш тўғрисида қарор қилинди. Қурултой ўзининг сўнгги иш кuni — 27 декабрда Петроградга, Халқ Комиссарлари Кенгаши Раисига телеграмма йўллади. Унда Туркистон Мухториятини эъгироф этиш, унинг



тўлақонли фаолият кўрсатишига изн бериш сўралган эди. Хусусан, телеграммада шундай дейилганди:

«...Бугун Туркистон халқи иккала қурултойда Туркистон Мухториятини бир овоздан эълон қилди ва Туркистон Таъсис мажлисига ўлкани бошқаришнинг сўнгги шаклини ишлаб чиқиш таклиф этилди... Сайланган Халқ Кенгашида руслар ва европаликлар шаҳар ва қишлоқлар аҳолисининг 2 фоизини ташкил этсада, биз томонимиздан 33 фоиз урин ажратилган... Туркистон мусулмон ишчи, аскар ва деҳқон депутатларининг биринчи фавқулдда қурултойида қабул этилган қарор ҳақида маълумот бериб, сизлардан... Тошкент Халқ Комиссарлари Советига ҳокимиятни Туркистон Муваққат ҳукуматига топшириш тўғрисида фармойиш беришингизни сўраймиз. Бу билан сиз Туркистонни жуда катта фалокатга олиб келувчи анархия ва қўш ҳокимиятчиликдан қутқарган бўлардингиз».

*«Ишчилар дунёси», 1918, № 2, 22—23-бетлар.*

Бироқ, минг афсуски, бутун бир ўлка халқларининг хоҳиш-иродаси, орзу-мақсадларини ифодалаб, нуфузли халқ қурултойи томонидан большевиклар ва советлар йўлбошчиси номига йўлланган бу телеграмма талаблари қондирилмади. Бунинг аксича, очиқ ва яширин тарзда Тошкентда фаолият юритаётган Туркистон Мухториятини тез орада тугатиш ҳақида кўрсатма бердилар.

**Туристон  
Мухториятининг  
ҳалокати, унинг  
сабоқлари**

Ҳукмрон Марказ ва унинг Туркистондаги ваколатли ҳукмдорлари ўлка халқларининг хоҳиш-интилиши самараси сифатида ташкил топ-

ган қонуний мухторият ҳокимиятини зўравонлик билан ағдариб ташлашга қасд қилдилар. Бу разил, манфур мақсадни амалга ошириш учун советлар ҳокимияти тасарруфида бўлган ҳамма зарур нарса воситалар ишга солинди. Керакли жанговар ҳарбий қисмлар, қурол-анжомлар шунга йўналтирилди.

Туркистон Мухторияти кўплаб объектив ва субъектив сабаблар орқасида ўз-ўзини етарли даражада ҳимоя қилиш имкониятига эга бўлолмади. Бунинг боиси, аввало, унинг тарихан ғоятда қисқа умр кўргани (у атиги 72 кун яшади, холос), шу сабабдан кўп нарсаларни бажаришга улгуролмаганлиги бўлди. Қолаверса, мухто-

рийтчилар орасида кўпгина муҳим ҳаётий масалаларда бирлик, ҳамжиҳатлик, жипслик мавжуд эмасди. 1918 йил 18 февраль куни «Шурои Уламо» жамияти ташаббуси билан мухториятда тўнтариш қилиниб, Мустафо Чўқай бошчилигидаги ҳукуматнинг ағдарилиши ва ҳукумат бошқаруви Қўқон миришаблари бошлиғи Кичик Эргашга берилиши бунга гувоҳдир. Моддий, ҳарбий, молиявий мадад кўрсата оладиган етарли реал кучлар ва имкониятларнинг бўлмаганлиги ҳам бунга сабаб бўлди.

Мухторият ташқи вазият нуқтаи назаридан ҳам ўз қобилигига ўралиб, ташқи оламдан ажралиб қолди. Уни ҳар томонлама қувватлаб, ҳарбий, моддий ва маънавий жиҳатдан амалий ёрдам кўрсатувчи бирор-бир хорижий давлат билан бевосита алоқа ўрнатишга улгуролмади. Бундай омилларнинг бўлмаганлиги ҳоллари ҳам Туркистон Мухторияти аҳволини танглаштириб, уни пировард оқибатда фаолиятсизликка маҳкум этди.

Вазият совет амалдорларига қўл келиб, улар бундан миллий мухторият ҳукумати ҳар жиҳатдан исқанжага олиш, уни қандай қилиб бўлсада маҳв этиш учун устамонлик билан фойдаландилар. Туркистон совет ҳукумати 1918 йил 14 февралда Фарғона вилояти ҳудудида фавқулодда ҳарбий ҳолат жорий этди. Унинг Қўқондаги маҳаллий ҳокимияти—ишчи ва аскар депутатлари совети 17 февралда мухторият вакиллари таслим бўлишга даъват қилди. Айни вақтда Тошкентдан Перфильев бошчилигида қуролланган қизил қўшин олиб келинди ва улар дарҳол ишга солинди. Қўқондаги миллатчи арман дашноқлари ҳам бу гайриқонуний босқинга жалб қилинди. Айниқса 19—21 февраль кунлари Қўқон халқи устига бало-қазо ёғилди. Шаҳар ўт ичида қолиб, кунпая-кун бўлди. Совет ҳокимияти Туркистон Мухторияти ҳукумати шафқатсизларча тор-мор этди.

Энг даҳшатлиси шуки, бу беаёв хунрезлик чоғида ҳеч бир айби, гуноҳи бўлмаган минг-минглаб оддий, бечора ҳол Қўқон фуқароси мислсиз жабр тортди, борбудидан маҳрум бўлди, беҳисоб қурбонлар берди. Совет ҳукумати қузғунлари мухториятчиларни йўқ қилиш баҳонаси билан ўзларининг бутун қаҳри-заҳрини мусулмон аҳлига сочди, ундан ўч олди. Қўқонда советлар содир этган қонли фожеани совет давлати арбобларидан бири Д. Манжара ҳам кейинроқ ростманасига эътироф этгани: «Миллий сиёсатда йўл қўйилган хатола-

римиз туфайли Қўқон Мухторияти вужудга келди. Уни йўқотиш пайтида яна бир хатога йўл қўйдик. Қурол-яроғи деярли бўлмаган мухториятчилар жойлашган эски шаҳарни қамал қилиш ўрнига, биз тўплардан ўққа тутдик, кейин дашноқларнинг қуролли тўдаларини ишга солдик. Натижада талон-торож, номусга тегиш, қиргин бошланди. Бундан мухториятчиларга алоқаси бўлмаган тинч аҳоли катта зарар кўрди».

Худди шунингдек, совет Туркистони органи — «Знамя свободы» («Озодлик байроғи») газетаси ўзининг 1918 йил январь оyi сонларидан бирида: «Рус большевиклар ҳеч қандай мухториятни тан олмади ва мазлум халқлар ўз ҳуқуқлари ва тақдирларини ҳақиқатдан ўзлари белгиламоқчи бўлганларида бунга йўл қўймади», деб ёзган эди. Бу хил холис фикрларга изоҳнинг ҳожати бўлмаса керак.

Туркистон Мухторияти мағлубиятга учраб, ҳалокатга юз тутган бўлса-да, бироқ у ўлка халқларининг ҳаёти ва тарихий тақдирида ўчмас из қолдирди. Энг муҳими, у эндигина мустақиллик сари юз бурган, ўз эрки, озодлиги ва бахтини қуриш йўлида илк қадамлар қўйган жафокаш халқнинг қўзини очди, онги, шуурини истиқлол нури билан ёритди. Мухторият тажрибаси Туркистон халқларининг миллий ўзлигини англашига, дўсту душманнинг фарқини чуқур билиб олишига, мустақилликка эришиш жараёни мураккаб зиддиятли курашлар орқали шиддатли кечишига, бу йўлда мурсою мадораларга ўрин бўлмаслигига, керак бўлганда беадад қурбонлар беришга тўғри келишини тушиниб етишига ёрдам берди.

Мухторият фожеаси айни чоғда советлар ҳокимиятининг мазлум халқларнинг уларнинг ҳуқуқий тенглиги, ўз миллий давлатчилигини барпо этишга ҳақли-ҳуқуқлилиги ҳақидаги шиорларининг бутун фирибу сохтакорлигини афкор омма нигоҳида очиқ-равшан кўрсатиб берди. Бу эса эрк ва озодликка интилиб яшаб келган туркистонликлар учун катта ҳаётий сабоқ бўлди.

Туркистон аҳолиси эндиликда ўз эрки, мустақиллигини бировлар, ёт ажнабий кучлар, уларнинг «доҳийлари» ёрдами билан эмас, балки фақат ўз кучлари, ўз қадоқ қўллари билан, ўз миллий раҳнамолари етакчилигида биргаликда курашиб, қўлга киритишлари мумкинлигига қатъий ишонч ҳосил қилди. Мухторият ҳалокати туркистонликларни миллий истиқлол учун қатъий ҳаракатлар қилишга ундади.

## Савол ва топшириқлар

1. Большевикларнинг Россияда сиёсий ҳокимиятни қўлга киритишига олиб келган вазият ҳақида тушунча беринг.
2. Нима сабабдан Туркистоннинг туб аҳолиси октябрь ғояларини қабул этмади?
3. Советлар ҳокимиятининг Туркистонда ўз ҳукмронлигини ўрнатишга қатъий қарор берганлигининг боиси нимада эди?
4. Туркистон ўлкаси ҳудудида совет ҳокимиятининг зўрлик билан ўрнатилганлиги фактлари тўғрисида нималарни биласиз?
5. Туркистонда тузилган биринчи совет ҳукумати таркибига сизнинг ўз муносабатингиз.
6. Туркистон Мухториятини ташкил қилиш ғояси қандай келиб чиқди?
7. Туркистон Мухторияти қандай шароитда ва кимлар томонидан вужудга келди?
8. Сиз Туркистон Мухториятини демократик давлатчилик намунаси сифатида тавсифлаб бера оласизми?
9. Туркистон Мухториятини ҳалокатга олиб келган асосий сабабларни кўрсатиб бера оласизми?
10. Туркистон Мухторияти таҳрибасидан қандай зарур сабоқлар чиқариш мумкин?

### 3-§. ТУРКИСТОНДА СОВЕТЛАР БОШҚАРУВИ ТИЗИМИНИНГ МУСТАҲҚАМЛАНИШИ

#### Туркистон Совет Автоном Республикасининг тузилиши

Совет ҳокимияти мутасаддилари қандай қилиб бўлмасин Туркистонда чуқур илдириш, маҳаллий халқларни ўз измиларига бўйсундириш, аста-секин уларнинг ишончини қозониб, совет қурилиши жараёнига фаол жалб қилиш сари астойдил киришдилар. Улар келгусида маҳаллий ватанпарвар кучларнинг Туркистон Мухториятига ўхшаган халқ ҳокимияти бошқарувини янгидан қайта тиклашига изн бермаслик учун совет ҳокимиятчилигига миллий, маҳаллий шакл-шамойил беришни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйдилар. Бунга эришиш учун барча усуллару, таъсир кўрсатиш воситалари ишга солинди. Совет ҳокимияти, совет автоном республикасини тузиш ташаббусию, уни бевосита ташкил қилиш ишлари билан шуғулландилар. Жумладан, совет ҳукуматининг фавқулодда комиссари П. А. Кобозев, РСФСР миллатлар иши комиссарлиги ходимлари Х. Ибрагимов, А. Ш. Клевлеев сингарилар бу ишда бош-қош бўлдилар. Улар Марказ элчилари сифатида маҳаллий совет раҳбарлари билан яқин ҳамкорликда ерли аҳоли ўртасида зўр бериб совет ҳокимиятини қўллаб-қувват-

лаш, унинг миллий сиёсатини изчил амалга оширишга даъват этиб фаол тушунтиришлар олиб бордилар.

Туркистонда совет автономияси мухториятини расмий ташкил қилиш масаласи 1918 йилнинг 20 апрелидан 1 майгача Тошкентда бўлиб ўтган ўлка советларининг V съездида кўриб чиқилди. Большевиклар фракцияси таклифи асосида съезд қабул қилган «Туркистон совет республикаси тўғрисида қоидалар»да Туркистоннинг РСФСР таркибига кирувчи совет республикаси эканлиги эълон қилинди. Айти пайтда унинг мухтор ҳукуматлилиги ва ўз фаолиятини РСФСР ҳукумати билан мувофиқлаштириб олиб бориши таъкидланди. Туркистон автоном республикасининг ҳудудий чегаралари белгиланди. Унинг олий қонун чиқарувчи органи сифатида ишчи, аскар, деҳқон ва мусулмон-деҳқонлар советлари съезди, доимий фаолият юритувчи олий қонун чиқарувчи органи қилиб эса Марказий Ижроия Қўмита белгиланди. Ўлканинг бошқаруви, унинг ижроия функциялари Халқ Комиссарлари Кенгаши тасарруфига берилди. Жойларда эса маҳаллий советлар ва уларнинг ижроия қўмиталари ҳокимият функцияларини бажаришлари кераклиги таъкидланди. Ўлка съезди Туркистон аҳолисининг кўп миллатли таркибини ҳисобга олиб, ҳукумат қошида миллий ишлар халқ комиссарлигини ташкил қилди. Жойларда унинг бўлимлари тузилиб, уларнинг зиммасига турли миллат кишилари ўртасида қизгин ташкилотчилик ва сиёсий иш олиб бориш, миллий манфаатларни ҳимоя қилиш вазифаси юклатилди.

Шундай қилиб, Туркистон совет автоном республикаси тузилиб, унинг мақсад, вазифалари расмий ҳужжатларда белгиланган бўлсада, бироқ амалда у маҳаллий халқларнинг ҳақиқий манфаатларига эмас, асосан ҳукмрон тузум ва унинг ўлкадаги таъсирини кучайтиришга хизмат қиларди. Негаки, бу мухторият ҳукумати ерли аҳолининг миллий қизиқишлари, ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишдан кўра совет ҳокимиятининг илдинини мустақамлашни, Туркистонни янада советлар ҳукмронлиги таъсирига олишни кўзда тутарди. Шунинг учун ҳам чуқур синфийлик тамойилларига асосланган ўзига хос давлат бошқарувида ҳокимият функциялари бутунлай советлар ва уларнинг органлари ихтиёрига бериб қўйилган эди. Аслида булар таркиби асосан европалик миллатлар вакилларидан ташкил топган ишчи, аскар ва деҳқон депутатлари советлари бўлиб, мусул-

мон-деҳқон депутатлари советлари эса уларга буйсу-  
нувчи мақомда эътироф этилган эди. Шунингдек, Тур-  
кистон совет автоном республикаси тузилишида бир  
томонлама фақат ҳудудий тамойиллар ҳисобга олиниб,  
ўлка халқларининг миллий-ҳудудий автономияси та-  
мойиллари эътирофи ўз ифодасини топмаган эди. Ни-  
ҳоят, яна шу нарса таажжубланарлики, Туркистоннинг  
совет республикаси, деб эълон қилиниши на юридик  
ва на сиёсий жиҳатдан ҳеч бир демократик мазмунга  
эга бўлмай, у халқ хоҳиш-иродасига, унинг қонуний  
талабларига асосланмаган эди. Лоақал бунинг учун халқ  
розилигини синашнинг ишончли демократик шакли—  
референдум сингари тadbирлар ҳам утказилмаганди.  
Ўлка съездида республиканинг ҳоқимият органлари ту-  
зилди. Туркистон республикаси қонун чиқарувчи орга-  
ни — Марказий Ижроия Қўмитасининг жами 36 аъзо-  
сидан атиги 9 нафари маҳаллий миллат кишилари эди.  
Унинг раиси этиб фавқулодда ваколат эгаси, больше-  
вик П. А. Кобозев сайланди. Шунингдек, большевик Ф.  
И. Колесов бочилигида 16 кишидан иборат тузилган  
ҳукумаг — ХКС таркибига ҳам 3 нафар маҳаллий мил-  
лат вакиллари киритилганди, холос. Шу фактларнинг  
ўзи ҳам Туркистон совет мухториятининг нима мақ-  
садда ва кимларнинг туб манфаатларини ҳимоя қилиш-  
ни кузлаб тузилганлигидан яққол далолат беради.

Туркистон автоном республикаси жиловини тули-  
ғича қўлга олиш, унинг ички ва ташқи фаолиятини  
назорат қилиш, бошқариш ўз навбатида ўлкадаги мав-  
жуд большевистик ташкилотларни бирлаштириб, улар  
негизда ягона коммунистик партия тузиш зарурияти-  
ни туғирли. Марказ кўрсатмаси билан бу борада ҳам  
1918 йилнинг биринчи ярми давомида қизгин ишлар  
олиб борилди. Сафида 2 минг нафар аъзоси бўлган  
ўлка большевиклари (коммунистлари)нинг 1918 йил  
июнида бўлиб ўтган I съездида (унда иштирок этган  
46 делегат ичида атиги 6 нафари маҳаллий миллатлар  
вакиллари бўлган) Туркистон Компартияси тузилган-  
лиги эълон қилинади.

ТКПнинг тузилиши билан Туркистондаги совет дав-  
латчилиги янги хусусият касб этиб, унинг большевист-  
тик партия раҳбарлигига қарамлиги кучаяди. Негаки,  
МИҚ ва ХКС таркибини ташкил этувчи энг асосий  
фракция аъзолари партиявий кўрсатма ва интизом та-  
лаби бўйича ўз кўрадиган масалалари ёҳуд маърузала-  
рини олдиндан партия Марказий Қўмитасига тақдим

этиш ва унинг розилигини олишга мажбур бўлиб қоладилар. Бу ҳол давлат қурилишининг демократик таъмоийларига мутлақо зид келарди.

Туркистон совет автоном давлатчилигини ҳуқуқий жиҳатдан шакллантириш масаласида асосий роль Москва ва унинг большевик йўлбошчилари қўлида бўлди. Хусусан, уларнинг кўрсатмалари асосида ўлканинг давлатчилик мақоми ва конституциявий негизлари белгиланди. Жумладан, Туркистон АССРнинг конституциявий тузилиши ва ҳуқуқий мақоми шакллантириш учун РСФСРнинг 1918 йилда қабул қилинган биринчи Конституцияси тўла асос қилиб олинди. Ўлка халқлари ҳаётига оид бу «муҳим масалалар»ни ҳал этиш учун 1918 йил октябрида Туркистон ўлка советларининг V съезди чақирилди. Мазкур съезд Россия Федерациясининг муҳим ҳужжатларига, хусусан, унинг Конституцияси, «Эзилган ва эксплуатация қилинувчи халқ ҳуқуқлари Декларацияси»га асосланиб, Туркистон автоном республикасининг Конституциясини қабул қилди. У Туркистонни Россия Совет Федератив Социалистик Республикасининг ажралмас, таркибий қисми бўлиб қолишини, ўлка халқларининг барча ҳаётий масалалари унинг масъуллигида эканлигини қонунлаштирди. Бинобарин, ўлканинг молиявий, мудофаа, ташқи сиёсат алоқалари, темир йўллар, савдо, молия ва шу сингари муҳим ҳаётий соҳалари РСФСР ҳукумати тасарруфида бўлиши съезд ҳужжатларида ўз ифодасини топди. Съезд тасдиқлаган Туркистон автоном республикаси олий ҳокимияти — Туркистон МИК таркибига маҳаллий миллат номзодлари ҳам (жами 75 кишидан 20 нафари) киритилди.

Шундай қилиб, «улуғ» миллат намоёндаларининг тўлиқ ташаббуси ва ҳомийлигида ўтган ва Туркистон халқларининг туб манфаатларига, тақдирига оид «муҳим олий» ҳужжатларни қабул қилган ўлка советларининг V съезди амалда совет ҳокимиятининг бу ҳудуддаги тўла ҳукмронлигини қарор топдиришга хизмаг қилди. Қабул қилинган Туркистон Конституцияси ҳам аниқ ифодаланган синфий мазмунга эга бўлиб, унда ўлка халқларининг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётининг миллий ўзига хослиги, ҳуқуқий ҳимояси ўз аксини мутлақо топмаган эди. Мазкур конституция талаби бўйича, «меҳнатсиз даромад» ҳисобига яшайдиган шахслар, дин пешволари, роҳиблар, хусусий савдогарлар, тижоратчилар, тадбиркорлар ва

ҳоказолар сайлаш ва сайланиш ҳуқуқидан бутунлай маҳрум этилди. Шу тарзда, қонун йули билан Туркистон жамиятининг кўпгина ижтимоий табақалари ва гуруҳлари давлатни бошқаришда қатнашиш ҳуқуқидан четлатилган эди.

**Ўлкада большевиклар  
ҳукмронлигининг  
кучайиши**

Туркистонда совет ҳокимиятини мустақкамлаш, унинг ижроия-раҳбарий органларини шакллантириш ва «қонуний асослари»ни яратиш жараёни тўлиғича Россия большевиклар партияси ҳамда унинг маҳаллий раҳбар ходимлари саъй-ҳаракати, ташаббуси билан амалга ошириб борилди. Туркистон Компартияси ва унинг Марказий Қўмитаси тузилганидан кейин эса унинг ўлка ҳаёти жабҳаларида юз бераётган воқеалар, ўзгаришларга таъсири янада кучайди. Бунинг устига бу партиянинг РКП(б)нинг ажралмас, таркибий қисми сифатида тузилиши, унинг барча раҳбарий курсатмалари, фармоишларига бўйсунган ҳолда фаолият юритиши эса Марказ йўлбошчиларига Туркистондаги бутун вазиятни ўз қўллари остига киритиш имконини туғдирди. Эндликда бу ҳудудда кечаётган барча ижтимоий-сиёсий жараёнлар, уларнинг бориши, йўналиши Туркистон большевиклари измида бўла борди. Бу ерда фаолият курсатаётган маҳаллий совет ҳукумати гарчанд икки ажнабий партия вакиллари—большевиклар ва сўл эсерлардан ташкил топган бўлса-да, бироқ бу истисно ҳолидаги қўшҳукуматчилик тартиби ҳам узоқ давом этолмас эди. Негаки, Москвадаги ҳукмрон большевиклар Марказининг Туркистондаги совет қурилиши жараёнларига кун сайин ўтказётган доимий ўсиб боровчи таъсири ўлароқ унинг узоқ яшаши амри маҳол эди. Дарҳақиқат, 1919 йил март ойи бошларига келиб, ўлка большевиклари сиқуви остида эсерлар вакилларининг маҳаллий совет ҳукумати таркибидан маҳрум этилганлиги бунинг аниқ-равшан исботи бўлди. Бунинг устига совет ҳокимиятига хавф солаётган турли хил «аксил-инқилобий» душман кучлар, оқимлар, ёт унсуларга қарши кураш олиб бориш мақсадида Фавқулодда органлар (ЧК) ёхуд Камбағаллар қўмитаси сингари ташкилотларнинг тузилиши ҳам бу жараёнга ўз салбий таъсирини курсатмасдан қолмасди. Чунки катта, чекланмаган ваколатларга эга бўлган бундай органлар ўз тезкор фаолиятини юритиш, кескин жазо чораларини қўллашда совет ҳокимияти номидан иш кўрар, керак



Бўлса ҳокимият органлари—советларнинг кўплаб функциялари, вазифаларини ҳам бирга қўшиб бажарардилар. Бу эса, табиийки, жойларда маҳаллий ишчи, деҳқон ва аскар депутатлари советларининг норозиликгига сабаб бўларди. 1919 йил баҳорига келиб ўлканинг Андижон, Наманган, Марғилон сингари худудларида кўп сонли мусулмон меҳнаткашлари советлари ўрнига жойларда давлат ҳокимиятининг фавқулодда органлари сифатида муваққат инқилобий кўмиталар ташкил этилиб фаолият юритдилар. 1919 йил ўрталарига келганда бундай фавқулодда иш юритувчи органлар Туркистоннинг кўплаб шаҳар ва қишлоқ жойларида ҳам ташкил топиб борди.

Большевикларнинг ўлканинг маҳаллий шарт-шароитлари, ўзига хос хусусиятларини, унинг туб жой аҳолисининг ҳаётий манфаатларини, талаб-эҳтиёжларини ҳисобга олмасдан юритган ўзбошимчалик ва якка ҳукмдорлик сиёсати уларни охир-оқибатда мушкул аҳволга дучор этиши тайин эди. Ўлканинг кўп сонли мусулмон меҳнаткашларигина эмас, балки бу ердаги кўплаб муҳолифатчи кучлар, сиёсий доиралар ҳам кучайиб бораётган большевиклар якка ҳокимлигига қарши бош кўтара бошлади. Бунинг ёрқин ифодаси 1919 йил 19 январда ҳарбий комиссар К. Осипов томонидан уюштирилган исёнда ўз аксини топди. Бу ҳарбий исён натижасида 14 нафар Туркистон комиссарлари отиб ташланди. Улар бошчилик қилган ўлка совет ҳукумати ағдарилди. Бироқ, афсуски, юз берган бундай вазиятдан на большевикларнинг сиёсий муҳолифлари ва на маҳаллий аҳоли раҳнамолари ўз мақсад-муддаолари йўлида фойдалана олдилар. Бунинг аксича советларга садоқатли кучлар, маҳаллий ишчи ва аскар депутатлари советлари, хусусан, Тошкент темир йўл корхоналари ишчиларининг қуролланган отрядлари Осипов исёнини дарҳол бостириб, совет ҳокимиятини сақлаб қолдилар. Кўп ўтмай Туркистоннинг юқори ҳокимият органлари қайтадан ташкил этилиб, улар янги раҳбар кадрлар билан тўлдирилди.

Туркистон мухтор республикасининг янги раҳбарлари 1919 йил январь исёни сабоқларидан зарур хулоса чиқариб, маҳаллий миллат зиёлилари ва коммунистлари вакиллари ҳам бирин-кетин совет органлари фаолиятига тортиш ҳамда уларнинг ўз маҳаллий ташкилотларини ташкил қилишларига йўл беришга мажбур бўлдилар. 1919 йил мартда Турор Рискулов (1894—

1938) раислигида ўлка мусулмон коммунистлари бюроси (Ўлка Мусбюроси) ташкил этилди, унинг органи — «Иштирокиюн» газетаси тез орада нашр этила бошланди. Ўзбек тилида чиқадиган бошқа вақтли матбуот нашрлари сони ҳам ортиб борди. Маҳаллий халқ орасида катта обрў ва нуфуз қозонган, кўп йиллик инқилобий кураш тажрибасига эга бўлган Т. Рисқулов, Н. Турақулов, Н. Хўжаев, А. Раҳимбоев, Қ. Отабоев, С. Турсунхўжаев, С. Сегизбоев, О. Бобожонов, А. Икромов сингари маҳаллий коммунистлар, юрт раҳнамолари партия ва совет бошқаруви ишларига аста-секин жалб қилиб борилди. Уларнинг кўплари қандай раҳбарий лавозимларда ва мураккаб шароитларда иш юритмасинлар, ўз имкониятлари даражасида ўз халқи, миллати манфаатларини кўзлаб, унинг орзу, армонларини рўёбга чиқариш учун доимий курашдилар. Масалан, Турор Рисқулов 1920 йил январидан то ўша йилнинг июлига қадар Туркистон Республикаси Марказий Ижроия Қўмитаси раиси лавозимида ишлаган даврида Туркистон халқларининг чинакам миллий манфаатлари, уларнинг туб қизиқишлари, ўзига хослик жиҳатларига тўла-тўқис жавоб беролмайдиган, фақат умумий ҳудудий, синфий манфаатлардан нари ўтмайдиган автоном республика ўрнига «Турк республикаси» ғоясини амалга ошириш учун собитқадамлик билан курашди. Чунки бу ғоя негизда Туркистондаги азалий қардош ва жондош халқларнинг умумий, муштарак мақсад-интилишлари мужассамлашган эди. Мазкур масалада бу фидойи инсон Москвага қадар бориб, у ердаги Марказ раҳбарлари билан учрашиб, ўз мақсад йўлини адолатли ҳал этишга интилди. Бунга эришолмагач, охири ўз вазифасидан истеъфо беришга мажбур бўлган. Унинг ўрнига Турк МИҚ раислиги лавозимини эгаллаган бошқа таниқли маҳаллий раҳбарлардан яна бири Абдулла Раҳимбоевнинг фаолияти ҳам кейинроқ шундай натижасиз якун топганлиги аёнدير. Бунинг асосий сабаби, аввало, бу ўлканинг бутун тасарруфи, тақдир-қисмати маҳаллий миллат кишилари орасидан етишиб чиққан етук миллий арбобларга эмас, балки ҳукмрон Марказ ва унинг Туркистонда катта ваколатлар билан иш юритаётган хос намояндаларига кўп жиҳатдан боғлиқ эди. Бунда айниқса совет ҳукумати ва РКП(б) МҚ номидан чекланмаган фавқулодда ваколатлар билан 1919 йил октябрида Туркистонга юборилган «нуфузли» Турккомиссиянинг ўрни ва роли алоҳидадир. Турккомиссия-

нинг бутун фаолияти ўлкада совет ва партия қурилиши ишларини жадал суръатлар билан олиб бориш, барча куч, воситалар, имкониятларни шу асосий мақсадга қаратиш, янги тузум асосларини чуқур илдиз оттириш сари йўналтирилди. Шунингдек, Турккомиссия мутасаддилари ўз фаолиятларида нафақат Туркистон ўлкасининг ички ҳаётини масалалари ва муаммолари билангина чекланиб қолмасдан, балки, шунингдек, улар бу ердаги кўшни давлатлар билан ҳам ҳар турли соҳаларда ташқи алоқалар боғлаш, муҳим давлат шартномалари ва келишувлари тузиш ҳуқуқларига ҳам эга эдилар. Энг ажабланарлиси шуки, ўлкадаги партия ва ҳокимият функцияларини ўз тасарруфига тулиқ кiritиб олган Турккомиссия аъзолари (В. Бокий, Ф. Голошкекин, В. Куйбишев, Я. Рудзутак, М. Фрунзе, Ш.Элиава)нинг бутун қаҳри-заҳри бу ҳудудда совет тузумига қарши йўналган истиқлолчилик ҳаракатини барҳам топтириш эди. Улар «Турк Республикаси», «Турк Компартияси» ғоясини амалга оширишга интилган Т.Рискулов, А. Турақулов, Қ. Отабоев сингари миллий раҳбар кадрларни таъқиб ва қувғин қилиш, совет ҳокимиятига хайрихоҳ бўлган маҳаллий аҳоли вакилларига зулм ўтқозиш, жазолаш, уларни йўқ қилишга зарб бердилар. Ўлка ҳаётида кечаётган барча ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий жараёнлар билан боғлиқ энг асосий масалаларнинг бирортаси ҳам уларнинг измисиз, иштирокисиз ҳал этилмас эди. Хуллас, Турккомиссия сиймосида ўлка ҳаётида зўрлик билан қарор топтириб борилаётган большевиклар диктатурасининг бутун буй-басти ва мазмун-мундарижаси мужассамлашган эди.

**Совет ҳокимиятининг  
иқтисодий сиёсати,  
унинг оқибатлари**

Большевиклар бутун Россияда бўлгани сингари Туркистонда ҳам ҳамма нарсани, жумладан, мулк турларини,

ишлаб чиқариш тармоқларини умумлаштириш ва миллийлаштириш вазифаларини ҳал этишни бош мақсад қилиб қўйдилар. Бу нарса улар аввалдан эълон қилган кўплаб дастурий ҳужжатлар, баландпарвоз шиорларда ҳам ўз ифодасини топган эди. Шунинг учун ҳам Туркистонда ўрнатилган совет ҳокимияти ва унинг барча ваколатли органлари зиммасига қандай қилиб бўлмасин, бу «тарихий миссия»ни ҳаётга изчил татбиқ этиш вазифаси юкланган эди. Туркистонда бунга етарли шарт-шароит борми ёки йўқми, унинг ерли халқларининг

хоҳиш-иродаси, истак интилиши қандай—булар асло ҳисобга олинмаган эди. Бунинг устига 1917—1918 йилларга келиб ўлкадаги ижтимоий-иқтисодий аҳвол шу қадар оғирлашиб, чигаллашиб, мураккаб тус олиб бораётган эдики, бундан айниқса маҳаллий аҳоли бениҳоя азият чекаётганди. Хусусан, Биринчи жаҳон урушининг мислсиз оғир асоратлари, совет ҳокимиятини ўрнатиш чоғида халққа қилинган зулм ва бедодликлар ўлка ҳаётини чуқур танглик ва таназзулликка дучор этганди. Ўлка саноат ишлаб чиқаришининг издан чиқиши, транспорт тақчиллиги, экин майдонларининг пайхон бўлиши, пахта етиштиришнинг қисқариши иқтисодий соҳани росманасига ҳалокат ёқасига олиб бориб қўяётганди. Мана шундай қалтис вазиятда совет ҳокимиятининг иқтисодий соҳада кўрган шошилинч чора-тадбирлари ўлка ҳаётини соғломлаштириш, оёққа турғизишга эмас, балки унинг янада мураккаблашиб, кескинлашиб боришига таъсир кўрсатди. Гап шундаки, большевиклар режими аввал бошдан хусусий мулкни йўқотишга, хўжалик ҳаётининг барча соҳаларида ижтимоий-давлат мулкчилигини авж олдиришга, хўжалик тармоқларини қатъий марказлаштиришга йўл тутди. Иқтисодий соҳани бошқаришни эса иқтисодий усуллар, услублар билан эмас, балки маъмурий-бўйруқбозлик усуллари билан олиб боришга эътибор берилди. Марказ томонидан ишлаб чиқилган ва барча ҳудудлар учун бир хил универсал тарзда қўлланишга қаратилган иқтисодий соҳадаги тадбирлар Туркистонда ҳам тула ҳажмда амалга оширилиб борилди. Бунда уларнинг ўлка халқлари ҳаёти учун қандай оқибатлар олиб келиши мумкинлиги мутлақо ҳисобга олинмади. Жумладан, 1917 йил кузидан ўлкадаги мавжуд ишлаб чиқариш устидан қатъий ишчи назорати ўрнатилди бошланди. Айни чоғда Туркистон саноатининг бутун-бутун тармоқларини миллийлаштириш бошланди. 1918 йилнинг дастлабки ойларида бу ердаги саноатнинг етакчи тармоқлари — пахта тозалаш, ёғ-мой заводлари, босмахоналар, банклар, темир йўллар, кўмир ва нефть конлари ва шу сингарилар миллийлаштирилиб, давлат тасарруфига олинди. Уларнинг сони 330 га етарди.

Шунингдек, ер тўғрисидаги декрет асосида ер мулкларини мусодара қилиш ва сўнгра миллийлаштириш жараёнининг ўтказилиши ҳам жойларда кескин норозиликларнинг келиб чиқишига боис бўлди. Асрлар да-

вомида хусусий тарзда хўжалик юритиб келган маҳаллий аҳоли советларнинг бу тадбирларини етарли тушуниб, хайрихоҳлик билан қабул қила олмади. Айниқса совет ҳокимиятига қарши бошланиб кетган истиқлолчилик ҳаракатининг Туркистонда кучайиши ўлка большевиклари ҳокимиятини танг аҳволга солиб қўйди.

Марказ ҳукумати ишлаб чиққан ҳамда тарихга «ҳарбий коммунизм» номи билан кирган сиёсатни Туркистонда кенг қўламда қўллашга киришилди. Бу сиёсатнинг асосий йўналиши ҳамма нарсани, ҳар қандай каттаю кичик мулклар ва корхоналарни, ишлаб чиқариш тармоқларини умумлаштириш, халқ хўжалигини бошқаришни эса қаттиқ марказлаштирган ҳолда ташкил этишдан иборат эди. Аслида бу сиёсат очарчилик азобидан қийналаётган аҳолини эмас, балки «социалистик инқилоб» ва янги тузумни фронтларда ҳимоя қилаётган қизил аскарларни ва шунингдек совет ҳокимиятининг асосий ижтимоий таянчи бўлиб қолган ишчилар синфини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашни мақсад қилиб қўйган эди.

1920 йил охирларига келиб Туркистонда 1075 та саноат корхонаси (уларнинг кўплари майда корхоналар эди) зўрлик йўли билан миллийлаштирилди. Натижада, давлат корхоналари барча ишчиларининг 90 фоизини ва ўлка саноатида банд бўлган механик двигателларнинг 80 фоизини қамраб олди. Ялпи саноат маҳсулотининг деярли 3/4 қисми давлат сектори улушига тўғри келарди. Ўлка ишлаб чиқаришининг ўзига хос муҳим анъанавий тармоғи бўлган ҳунармандчилик ва унинг турлари ҳам большевиклар нигоҳидан четда қолмади. Улар ҳам маъмурий усуллар билан бирлаштирилиб, ҳунармандчилик артелларига айлантирилди. 1920 йил охирларига келганда Туркистонда 800 тага яқин шундай ҳунармандчилик артеллари фаолият юритиш ҳуқуқидан маҳрум этилган бўлиб, улар турли давлат ва ҳарбий ташкилотларнинг буюртмаларини бажарардилар.

Большевикларнинг «ҳарбий коммунизм» сиёсатининг муҳим таркибий қисми сифатида умумий меҳнат мажбуриятининг жорий этилиши ҳам ўлка халқлари учун қутилмаган фавқулодда ҳодиса бўлди. Шу асосда 16 ёшдан 55 ёшгача бўлган эркак ва аёлларнинг мажбурий меҳнат жараёнига жалб қилиниши шу даврга қадар ижтимоий соҳа юзини кўрмаган маҳаллий миллат хотин-қизлари учун ҳам тўла тааллуқли эди. Шу боисдан бу тадбир кенг аҳоли ижтимоий қатламлари-

нинг кескин норозилиги ва нафратининг кучайишига сабаб бўлди. Бироқ совет ҳокимияти бу сиёсат измидан чекинмай, омма норозилигини писанд этмай, қатъият билан ўз ғаразли мақсадларини амалга оширишда давом этди. У умумий меҳнат мажбуриятини асос қилиб, қанчалаб ишчи кучларини бир ҳудуддан бошқа ҳудудларга кўчирди, кўплаб оилаларни бир-биридан жудо қилди, уларни оғир моддий шароитга дучор этди. Маҳаллий таниқли раҳбарлардан Назир Турақулов ўзининг 1921 йилда сўзлаган маърузаларидан бирида советларнинг бу сиёсатининг асл моҳиятини шундай таърифлаб берганди: «Меҳнат сафарбарлигини шундай ўтказишдики, меҳнатга яроқли шаҳар аҳолисининг ярми... қишлоқларга қочиб кетди... Аҳвол шу даражага етдики, меҳнат сафарбарлиги учун зарур миқдорда одам тушлаш учун масжидларда ва бошқа жойларда одамлар қуршаб, тутиб олинди». Бу фикрларга ҳеч бир изоҳнинг ҳожати бўлмаса керак.

Большевикларнинг ўлкада юритган «ҳарбий коммунизм» сиёсати айниқса маҳаллий аҳолининг тинкасини қуритди, очлик ва қаҳатчиликнинг кучайишига сабаб бўлди. 1918 йил охирига келиб 1 млн. дан зиёд аҳоли очарчилик балосига дучор бўлди. 1919 йил бошларидан жорий этила бошлаган озиқ-овқат развёрсткаси ва у билан боғлиқ бўлган тадбирлар мажмуаси Туркистон аҳолисини, айниқса унинг қишлоқ меҳнаткашларини бениҳоя оғир аҳволга солиб қўйди. Негаки, развёрстка совет ҳокимияти органларига аҳоли қўлидаги жами ортиқча озиқ-овқат маҳсулотларини зўрлик билан тортиб олиш, ғалла билан олди-сотди қилишни тақиқлаш, бозор савдосини ёпиб қўйишга қадар кескин чоралар куришга имкон берарди. Советларнинг бундай чегара билмас озиқ-овқат сиёсати кўплаб маҳаллий аҳолининг бор-будидан маҳрум бўлиб, тағинда қашшоқлашиб боришига сабаб бўлди. Турор Рисқулов, Низомиддин Хўжаев, Мунаввар Қори сингари маҳаллий раҳбарларнинг ўша кезларда бу сиёсатни кескин қоралаб, халқ манфаатларини ҳимоя қилиб чиққанлиги боиси ҳам шундандир. Жумладан, Н. Хўжаев 1920 йил охирида ТуркМИҚ мажлисида қилган маърузасида ёзади: «Қишлоқ аҳолиси турлитуман ўт-ўланлар билан овқатланади, шу туфайли ўлиш ҳоллари юз бермоқда, ўлим, айниқса, болалар орасида кўп». Маърузада келтирилишича, Фарғона вилоятида аҳолининг 35—40% и, шу жумладан, Марғи-

лон уездиди — 60% и, Қўқон уездиди — 50 % и оч-ликка дучор бўлган ва ҳоказо. Бундай хунук, аянчли манзара ўлканинг бошқа кўплаб ҳудудларида ҳам ҳар қадамда кўзга ташланиб турарди.

Шундай қилиб, советларнинг Туркистонда юритган қаттиққўл иқтисодий сиёсати ўлка ҳаётини издан чиқариб, миллионлаб шаҳар ва қишлоқ аҳлининг анъанавий турмуш тарзи негизларини қақшатиб, уни мислсиз моддий қийинчиликларга маҳкум этди. Бунинг орқасида маҳаллий аҳоли ўртасида совет тузуми ва унинг зўравонлик сиёсатига қарши жиддий норозилик, даргазалик ҳолатлари тўхтовсиз кучайиб борди.

### Маданий ҳаёт

Ҳар қандай ижтимоий тузум мактаб-маориф, илм-фан ва шу каби муҳим соҳа вазифаларини ҳал этмасдан истиқбол сари кўз тиколмаслиги аёндыр. Шу боис совет ҳокимияти мутасаддилари ҳам бу масалаларга аҳамият берар эканлар, аввало, уларни ўз синфий манфаатларидан келиб чиқиб ҳал этишга интилдилар. Айниқса янги тузум халқ таълими тизимини ўз социалистик мақсад ва ғоялари руҳида шакллантиришга алоҳида урғу берди. 1918 йил ноябрида Туркистон совет ҳукуматининг черковни давлатдан ва мактабни черковдан ажратиш тўғрисидаги декрети чиқди. Унга кўра ўлкадаги мавжуд хусусий, эски диний мактаблар фаолияти тақиқланмаган бўлсада, бироқ янги совет мактабларини ташкил қилиш, уларни кўпайтира ва кенгайтира бориш, таълимнинг синфий моҳиятига эътибор тобора устувор аҳамият касб этиб борди. Мактаб икки поғонага бўлинди: 1-поғона билим юртлари дастлабки уч синфни ўз ичига оларди ва 2-поғона яна 4 синфдан иборат эди. Ўрта мактаб ҳам мавжуд бўлиб, кейинги уч синфни ўз ичига оларди. Бироқ бундай мактаблар жуда оз эди. Кўпроқ 1-поғона мактаблари энг кўп ташкил этилган эди.

Шу билан бирликда мактабларнинг моддий базаси ночор аҳволда бўлган. Уларнинг ўқув қуроллари, дастурлари, қўлланмалари ва дарсликлар билан таъминланганлик даражаси ҳам мутлақо талаблар даражасида эмас эди. Етук билимли ўқитувчи кадрлар етишмасди. Туркистон халқ таълими бўлими мудирларининг 1920 йил майида бўлиб ўтган 1 қурултойида ҳам булар аниқ эътироф этилганди. Ҳокимият мутасаддиларининг ўқитувчиларни турли юмушларга, жумладан, ҳарбий ҳаракатларга тез-тез сафарбар эти-

ши ҳам улар сонининг камайиб боришига сабаб бўлаётганди. Бунинг орқасида кўплаб мактабларда ўқитувчилар таркиби 75% ва ундан ҳам кўпроққа қисқариб кетди. Бунинг устига жиддий моддий таъминотнинг йўқлигидан хўжакурсинга ташкил этилган мактаблар маҳаллий болаларни ўз бағрига жалб қила олмади. Масалан, ўлка бўйича мактаб ёшидаги болаларнинг 70% дан кўпи мактабга тортилмай қолди. Ҳатто пойтахт Тошкентда, унинг эски шаҳар қисмида мактаб ёшидаги 40 минг боладан фақат 10 минг нафари, яъни 25% и ўқирди, холос.

Шунга қарамай, миллатимиз фидойилари халқ таълими тизимини яхшилаш, маҳаллий аҳоли фарзандларини янги совет мактабларига кўпроқ жалб қилиш, уларга пухта билим ва тарбия бериш борасида астойдил фаолият кўрсатдилар. Бу ўринда О. Шарафиддинов, Ж. Одилов, Т. Шермухаммедов, С. Содиков, К. Дадмухаммедов, Қори Ниёзий сингари таниқли халқ таълими намояндалари номларини тилга олиб ўтиш жоиздир.

Бу даврда Туркистонда олий таълим тизимини ташкил этиш ҳам ғоятда муҳим аҳамият касб этарди. Кўплаб Ватан фидойилари совет ҳокимияти органлари билан муросаю мадорага бориб бўлса ҳам юрт келажаги, истиқболини ўйлаб, бу ҳудудда олий ўқув юртини юзага келтиришга бел боғладилар. 1918 йил 21 апрелда Тошкентда очилган Туркистон халқ университети бу ҳаракатларнинг натижаси бўлди. Университет таркибида табиий-математика, тарих-филология, қишлоқ хўжалиги ва техника факультетлари мавжуд эди. 1920 йилга келиб унда таълим олувчиларнинг 60 % ини маҳаллий ёшлар ташкил этарди. Университетнинг таълим-тарбия жараёнида Мунаввар Қори, Аҳмад Файзий, Бурҳон Ҳабиб, Иброҳим Тоҳирий, Усмон Ҳужаев, Ҳоди Файзий сингари юрт алломалари фидойилик кўрсатдилар.

1918 йил ноябридан бошлаб Тошкентда яна бир олийгоҳ — Шарқ институти фаолият бошлади. Институтга дастлаб 234 нафар талаба, шу жумладан, анчагина маҳаллий миллатлар ёшлари қабул қилиниб, улар Шарқ дунёси тарихи, фалсафаси, жуғрофияси, маданияти, адабиёти, санъати соҳалари бўйича етук мутахассис кадрлар бўлиб етишишлари кўзда тутилган эди.

Ўлканинг шу даврдаги адабий-маданий ҳаётига назар ташлар эканмиз, бунда XX аср бошларидан эътиборан шаклланиб, фаоллашиб борган илғор маҳаллий



нашрларнинг халқ дарди, орзу-армонларини ифода-лаб фаолият юритганлиги кўзга яққол намоён бўлади. Туркистоннинг илғор жадид намояндаларидан Мунаввар Қори, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Авлоний, Садриддин Айний, Валидийларнинг матбаачилик фаолияти бундан ёрқин далолат беради. Ўлкадаги большевиклар ҳокимияти матбуотнинг таъсирчан ғоявий кучини ўз таъсирларига олиш, уни ўз мақсадлари сари йўналтириш учун алоҳида интилдилар. Шу боис 1918—1920 йилларда ўлкада большевикча руҳдаги кўплаб газета ва журналлар нашр этилди. Булар жумласига ўзбек тилида чиқа бошлаган «Иштирокиюн», «Халқ дорилфунуни» (Тошкент), «Ишчилар қалқони» (Наманган), «Халқ газетаси» (Кўқон), «Меҳнаткашлар товуши» (Самарқанд) сингари матбуот нашрларини нисбат бериш мумкин.



Жадидларнинг етакчи арбобларидан бири Мунаввар Қори Абдурашидов.

Миллий ватанпарвар зиёлилар большевистик ғоя ва мафқуранинг ҳар қандай тазйиқи ва тўсқинлигига қарамай, ўз асарларида халқ дили, руҳияти, кайфияти ва унинг интилишларини ифода этдилар. Чўлпон, Фитрат, Тавалло, Каримбек Камий, М. Сиддиқий ижодиётида бунга яққол кузатиш мумкин. Шунингдек, 1919 йилда Фитрат томонидан тузилган «Чигатоё гурунги» ташкилоти ва унинг теварагига уюшган илғор зиёлилар ҳам миллий бирлик ва мустақиллик ғоясига содиқ бўлган ҳолда қизгин фаолият юритдилар. Ўзбек зиёлилари ва ижодкорлари қийин ва мураккаб шароитларда ҳам ўз ижодларига йўл топиб, халқчил асарлар яратиб, ёрқин истеъдодларини намоён этиб бордилар. Машҳур шоир ва драматург Ҳамза Ҳакимзоданинг 1918 йилда Фарғонада тузган «Ўлка мусулмон сиёсий драма группаси», атоқли актёр ва режиссёр Маннон Уйғурнинг Тошкентда ташкил қилган «Турон» группаси куртак ёзиб бораётган ўзбек миллий санъатининг илк намуналари бўлди. Хусусан, бу группаларга уюшган Му-

хилдин Қори Ёқубов, Ҳожи Сиддиқ Исломов, Тама-  
рахоним, Аброр Ҳидоятлов, Обид Жалилов, Сайфи Оли-  
мов ва бошқалар кейинчалик миллий театр санъати-  
мизнинг етук дарғалари бўлиб етишдилар.

Шундай қилиб, советлар ҳокимиятининг Туркис-  
тонда ўз ҳукмронлигини кучайтириш, ўлка ҳаётининг  
барча соҳаларини ўз измига бўйсундириш йўлида юрит-  
ган қаттиққўл сиёсати, кўрган муросасиз чора-тадбир-  
ларига қарамай, юртнинг довурак, ўз истиқлоли ва  
келажагига ишонган истеъдодли одамлари ўз миллати-  
ни маънан ва руҳан кўтариб, маданий ва маънавий  
соҳаларда ҳам муайян ўзгаришларни амалга ошириб  
бордилар.

### Савол ва топшириқлар

1. Туркистонда совет автономиясини тузишдан кўзда тутил-  
ган мақсад нима эди?
2. Туркистон совет автономияси мазмунан ва моҳиятан нега  
маҳаллий аҳолининг туб манфаатларига жавоб беролмасди?
3. Туркистон АССР конституциясининг чекланганлик ва син-  
фийлик моҳияти тўғрисида сўзлаб беринг.
4. Туркистон Компартиясини тузиш зарурияти қандай са-  
баблар билан боғлиқ эди?
5. Ўлка ҳаётида большевикларнинг зўравонлиги нималарда  
намоён бўлди?
6. Турккомиссия фаолияти ҳақида нималар дея оласиз?
7. Ўлканинг айрим миллатпарвар, юртпарвар раҳнамолари  
ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларингиз.
8. «Ҳарбий коммунизм» сиёсатига муносабатингизни баён  
этинг.
9. Большевик раҳбарларнинг Туркистонда юритган қаттиққўл  
иқтисодий сиёсатининг чуқур синфийлик моҳияти нимада эди?
10. Совет ҳокимияти иқтисодий сиёсатининг маҳаллий аҳоли  
аҳволини ночор ва тангликка дучор этганлигининг боиси нимада?
11. Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида халқ таъли-  
ми тизимида қандай ўзгаришлар юз берди?
12. Туркистонда олий таълим тизими шаклланиши жараё-  
нига сизнинг муносабатингиз.
13. Ўлканинг адабий-маданий ҳаётида кечган дастлабки ўзга-  
риш жараёнлари тўғрисида қандай фикрдасиз?

## 4-§. ТУРКИСТОНДА ИСТИҚЛОЛЧИЛИК ҲАРАКАТИ

### Истиқлолчилик ҳаракатининг юзага келиши

Туркистоннинг яқин ўтмиши  
тарихида ёрқин саҳифа ёзган  
ҳамда хийла узоқ давом эт-  
ган, қонли, фожеали воқе-  
аларга тўлиб-тошган истиқлолчилик ҳаракати кўп за-  
монлар ноҳолис, гайриилмий нуқтаи назардан ёри-

тилиб келинди. Ўз сафига эрк ва ҳурликка ташна, ватан мустақиллиги йўлига жонини тиккан миллионлаб юрт фидойиларини бирлаштирган бу қудратли ҳаракатнинг мазмун-моҳиятини келгинди, қизил совет мустамлакачилари мутгасил бузиб, нотўғри талқин қилиб, сохталаштириб келдилар. Уни шўролар терминида «босмачилик ҳаракати», «аксилинқилобий кучлар босқини», «бир тўда юрт бузғунчилари ҳаракати» ва шу сингари номларда «таърифлаб», «тавсифлаб» келиш совет тарихшунослигида ўзига хос одабий тусга кирганди. Бироқ халқимизда «ойни этак билан ёпиб бўлмайти» дейилганидек, улуғ аждодларимизнинг ватан, элу юрт эрки, озодлиги ва мустақиллиги учун олиб борган бу мардона кураши тўғрисидаги тарихий ҳақиқат миллий истиқлол шарофати билан гулиқ тикланиб, ўз ҳаққоний, холис баҳосини топди. Бу ҳаракат советлар мафкураси тўқиб чиқарган шунчаки «босмачилик» ҳаракати эмас, балки жафокаш халқимизнинг озодлик кураши тарихида ўчмас из қолдирган, ҳалсиз-ҳисобсиз қурбонлар берган, қанчалаб йўқотишлар, маҳрумликларни бошидан кечирган истиқлолчилик ҳаракатидир.

Ҳўш, бу оммавий халқ ҳаракатининг Туркистон заминида юзага келишининг муҳим ижтимоий омиллари, сабаблари нималардан иборат эди? Нега 1918 йил баҳоридан Фарғона водийсига бошланган халқ норозилик кураши аста-секин аланга олиб, Туркистоннинг кенг ҳудудлари бўйлаб ёйилиб, муаззам ҳаракат оқими сифатида совет тузумига даҳшат солди? Бу ҳаракат моҳиятига шу нуқтаи назардан ёндашар эканмиз, уни бир қатор муҳим сабаблар келтириб чиқарганлигига амин бўламиз: Биринчидан, халқимиз 1917 йилда содир этилган февраль ва октябрь ўзгаришларига катта умидворлик билан кўз тиккандилар. Улар илғор жадиличлик ҳаракати раҳнамолигида Россияда ривожланиб бораётган инқилобий-демократик ҳаракатлардан фойдаланиб, эрк, озодликни қўлга киритмоқчи, ўлка халқларини мустақилликка олиб чиқмоқчи бўлгандилар. Бироқ совет ҳокимияти ўрнатилгач, маҳаллий халқларни сариқ чақага арзитмасдан, уларни сиёсий фаолиятдан ошкора четлатиб зўравонликни авжга миндириш яққол кўзга ташланди. Иккинчидан, маҳаллий халққа бутунлай ёт коммунистик мафкурани байроқ қилиб олган совет зулмкорлари аҳолининг миллий қадриятлари, удувлари, диний эътиқодини таҳқирлаш, камситиш,

масжид, мадрасалар, зиёратгоҳ жойларни оёқ-ости қилиш, ноёб маънавий бисотларни талаш, диндорларни таъқибу қувғин остига олиш каби номақбул ишлар билан шуғулландилар. Учинчидан, ўлка халқларининг хоҳиш-иродаси ифодаси сифатида вужудга келиб, уларнинг миллий манфаатлари йўлида илк қадамлар қўйиб бораётган Туркистон Мухториятининг қонга беланиши, юрт фарзандларининг қирғин қилиниши, Қўқон шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқлар бегуноҳ аҳолисининг аёвсиз талон-торож қилиниши ва фожеага гирифтор этилиши маҳаллий халқ сабр-косасини лиммолим этиб юборган эди.

Ўз отамерос заминидан ўз миллий давлатчилигини барпо этиб, бошқа миллатлардек эмин-эркин яшашга бел боғлаган, юрт жоловини қўлга олишга интилган халққа, унинг ватанпарвар раҳнамоларига нисбатан совет тузуми уюштирган бундай ғайриқонуний қирғинбаротлар бутун Туркистонни оёққа турғизди. Дилда топталган ватан, халқ дарди, армони жўш урган юз минглаб миллатпарвар, ватанпарвар кишиларнинг қўлда қурол билан советлар зўравонлигига қарши кураши мана шу зайлда бошланиб кетди.

**Фарғона водийсида  
истиклолчилик  
ҳаракати**

Ўлкада бошланган истиқлолчилик ҳаракатининг энг дастлабки қайноқ марказларидан бири Фарғона водийси бўлди.

Бу ҳаракатга халқ орасидан етишиб чиққан, ғам-алами, орзу-армони, мақсад-интилишларига ҳамдарад ва шерик бўлган Кичик ва Катта Эргашлар, Мадаминбек, Шермуҳаммадбек, Холхўжа Эшон, Ислон Полвон, Раҳмонқул, Тўйчи, Алиёр қўрбошилар сингари таниқли раҳнамолар етакчилик қилдилар. 1918 йил баҳоридан водийнинг турли жойларида 40 дан зиёд қўрбоши дасталари фаолият кўрсата бошлади. Жумладан, Мадаминбек Скобелев (Фарғона) уездида, Шермуҳаммадбек Марғилон атрофларида, Омон Полвон, Раҳмонқул Наманган уездида, Парпи қўрбоши Андижон атрофида, Кичик ва Катта Эргашлар Қўқон атрофида, Жонибек қози Ўзган томонда, Муҳиддинбек Новқатда ҳаракат қилмоқда эдилар. Кичик Эргаш қизиллар қўшини билан бўлган жангу жадалда ҳалок бўлганидан сўнг (1918 йил февраль) Қўқон уезди теварагидаги истиқлолчилар ҳаракатига Катта (мулла) Эргаш бошчилик қила бошлади. У ўзининг фаол ҳаракати, халқ раҳнамосига хос сифатлари билан тез орада бутун

водийдаги озодлик курашининг танилган етакчи арбобига айланди. 1918 йил кузига келиб унинг қўл остида ҳар бирида 20 тадан 1800 нафаргача йигити бўлган 70 та қўрбоши дасталари ҳаракат қилаётганди. Улардаги жангчиларнинг умумий сони 15 мингга, баъзи маълумотларга кўра 20 мингдан то 24 мингга етарди. Худди шу даврда Мадаминбекнинг 5 минг, Шермуҳаммадбекнинг 6 минг, Холхўжанинг 3 мингдан зиёд, Парпи қўрбошининг 3,6 минг, Жонибекнинг 5,7 минг, Муҳиддинбекнинг 4,5 минг жанговар йигитлари озодлик курашига отланган эдилар. Бу рақамлар истиқлолчилар кураши оммавий тус олиб бораётганидан далолат беради. Эндиликда бу ҳаракатларни бирлаштириш, ягона раҳбарлик асосида уни бошқариш сув билан ҳаводек зарур эди. Умумий мақсад ва вазифаларни биргаликда аниқлаш, асосий ҳаракатларни мувофиқлаштириш йўли билангина тиш-тирноғигача қуролланган совет тузумини енгиш, юрт мустақиллигини қўлга киритиш мумкин эди. Буни истиқлол курашининг раҳнамолари яхши тушунарди. Шу боис бу жангу жадал даврларда ҳам қўрбошилارнинг бир неча бор қурултойлари чақирилиб, уларда муҳим ҳаётий масалалар ҳал этилгани бежиз эмасдир. Дастлабки шундай қурултой 1918 йил мартда Қўқон уездининг Бачқир қишлоғида ўтказилди. Унда Катта Эргаш бутун Фарғона водийси истиқлолчилар ҳаракатининг раҳбари этиб сайланди. Унга бутун муслимон қўшинларининг олий бош қўмондони — «Амир ал-Муслимин» унвони берилади. Мадаминбек ва Шермуҳаммадбек эса унинг уринбосарлари этиб сайланадилар. Бироқ бу ҳаракат куламининг ўсиб, кенгайиб бориши, унинг сафларига янги ижтимоий қатламлар, табақалар вакиллариининг қўшилиши, табиий суратда унинг олдига улкан масъул вазифаларни, янги муаммоларни келтириб чиқара борди. Уларни ҳал этиш эса кураш раҳнамоларидан катта матонат, кучли ирода, юксак ҳарбий маҳорат, ташкилотчилик қобилияти ва узоқни кўра билишлик салоҳиятини намоён қилишни тақозо этарди. Фарғона қўрбошилари ичида Мадаминбек Аҳмадбек ўғлигина мана шундай ноёб фазилатлар соҳиби эканлиги билан ажралиб турарди. Навқирон ёшда бўлишига қарамасдан катта ҳаёт ва кураш тажрибаси бой, юрт кезган, юксак ҳарбий саркардалик истеъдодига эга Мадаминбек (1892—1920) тез орада водий курашчилари сардорига айланади. Советларнинг расмий ҳужжатларидан бирида таъкидланишича, «ўз олдига совет ҳокими-

ятини ағдариш ва Фарғона мухториятини тиклаш вази-  
фасини қўйган Мадаминбек тадбиркор сиёсатчи ва уд-  
дабурон ташкилотчи фазилатларига эга эди. У бизнинг  
раҳбарлик фаолиятимизда йўл қўйган хато ва камчи-  
ликларимиздан усталик билан фойдаланарди. Унинг ўз  
«бошқарув аппарати, ўзининг «трибунали», ўзининг  
«генштаби» бўлган. У қонунлар чиқарган», — деб эъти-  
роф қилади Мадаминбекка қарши курашган Грамато-  
вич. Буни бошқа қизил қўшин бошлиқлари ҳам тан  
олганлар.

Дарҳақиқат, Мадаминбек ўзининг қаттиққўл сиё-  
сати, ташкилотчилик фаолияти ва, энг муҳими, ўлка-  
да кечаётган ижтимоий-сиёсий ва ҳарбий вазиятни  
туғри баҳолай олиши билан ажралиб турарди. Бунинг  
устига аниқ вазиятга мувофиқ келадиган амалий ҳара-  
катларни қўллай олиши, сафдошларига ўз таъсирини  
ўтказа олиши ҳам уни қўп ўтмай бутун Фарғона қўрбо-  
шилариининг нуфузли раҳбарига айлантирган эди. 1919  
йилнинг ўрталарига келиб унинг йигитларининг сони  
25 минг кишидан ошарди. Скобелев, Марғилон, Анди-  
жон, Наманган, Ўш каби ҳудудларда ҳаракат қилаёт-  
ган таниқли қўрбошилар, уларнинг жангчилари Мада-  
минбекнинг яшил байроғи остига бирлашаётган эди-  
лар. Мадаминбекнинг халқ лашкарлари айниқса 1919  
йилнинг биринчи ярмида совет қўшинларига қарши  
бир қатор сезиларли зарбалар бердилар. Чунончи, ян-  
варда Марғилон, февралда Скобелев ва Чуст шаҳарла-  
рининг Мадаминбек томонидан эгалланиши, уларда  
маҳаллий халқ манфаатига жавоб берадиган бир қатор  
муҳим амалий тадбирларнинг ўтказилиши унинг об-  
рўсини янада кўтариб юборди. 1919 йил апрель ойида  
Мадаминбек йигитлари Наманган ва Қўқон шаҳри ат-  
рофларидаги жангларда ғолиб келдилар. «Мадаминбек  
турли сиёсий оқимдаги кишиларни бирлаштира олди.  
Шунинг учун ҳам ҳеч қайси қўрбоши унингчалик куч-  
қудратга эга бўлмаган эди», деб ёзганди унинг мухо-  
лифларидан бири ўша кезларда.

Дарҳақиқат, истиқлолчилар ҳаракатининг ижтимо-  
ий таркибини кузатарканмиз, бунда аҳолининг совет  
тузумидан норози бўлган, турли-туман ижтимоий қат-  
ламлари, чунончи, деҳқонлар, ҳунармандлар, косиб-  
лар, батрақлар, мардикорлар, зиёлилар, диндорлар,  
руҳонийлар, маҳаллий бойлар, амалдорлар у ёки бу  
даражада фаол иштирок этганлиги аён бўлади.

Хусусан, совет ҳокимияти органларининг маҳаллий

аҳолига нисбатан юритган ўта миллатчилик, шовинистик ва босқинчилик сиёсати уни оқибатда бу тузум душманига айлантирди ва ўз эрки, ҳуқуқи, озодлигини ҳимоя қилиб курашга чорлади. Фарғона fronti кўмондони М. Фрунзе ҳам: «...Бу ердаги совет ҳокимияти илк тузилиш даврида рус ва ерли ишчи, деҳқон оммаларини ўзига тортиш ўрнига меҳнаткаш халқни ўзидан узоқлаштириш учун қўлидан келганча ҳаракат қилди. Ишлаб чиқаришнинг национализация қилинишида фақат буржуазиянинг мулки эмас, балки ўрта ҳол деҳқонларники ҳам тортиб олинди... Бу ерда ҳаракат қилган қизил аскар қисмлари, инқилобни ҳимоя қилган баъзи раҳбарлар ерли меҳнаткаш халқнинг туб манфаатлари билан ҳисоблашмади, унинг арзу-додига қулоқ солмади. Босмачилик ҳаракати шу асосда вужудга келди. Босмачилик — оддий қароқчилар эмас. Шунда уларни тез йўқ қилиш мумкин бўларди», деб эътироф қилган эди.

ТАССР ХКК раиси Қ. Отабоев 1922 йил июлида Туркистон МИК 4-пленида сўзлаган нутқида истиқлолчилик ҳаракатини халқ кўзғолони сифатида баҳолаган эди: «Биз 4 йил давомида бу ҳаракатга ҳатто тўғри баҳо беришни ҳам билмадик, у халқ кўзғолони бўлгани ҳолда босмачилик деб атадик. Босмачилик моҳиятан талончилик деган маънони англатади, бизнинг ушбу ҳаракатга берган нотўғри таърифимиз масалани ҳал этишда нотўғри ёндашувларга олиб келди. Ва алал-оқибат 4 йил давомида биз бу ҳаракатнинг бирон-бир жиҳатини тугата олмадик».

Юқори совет раҳбарларининг бу эътирофлари истиқлолчилик ҳаракатининг нечоғлик ўлканинг ҳаётий қон томирларига даҳл қилгани, уни ларзага келтирганини, қолаверса, янги тузумнинг кенг халқ оммаси наздида обрўсизланиб, путурдан кетаёзганини яққол тасдиқ этади.

Фарғонанинг бечора ҳол халқи ўз халоскорларини бутун чоралар билан қўллаб-қувватлашда давом этди. Ҳаракат сафи доимо янги кучлар ҳисобига тўлиб борди. Водий кўрбошилариининг бирлашиш, қўшилиш сари ҳаракатлари ҳам сезиларли тус олиб борди. 1919 йил кузига келиб Мадаминбек лашкарларининг жанговарлик ҳаракатлари кенг ҳудудларга ёйилди. Бу даврга келиб Монстровнинг рус крестьянлари (деҳқонлари)дан ташкил топган анча таъсирли ҳарбий қисмлари Мадаминбек кучлари билан бирлашди. Бу ҳол халқ кураши-

нинг нафақат ижтимоий таркибига, балки айти чоғда миллий таркибига ҳам сезиларли таъсир кўрсатар, унинг мақсад-вазифаларига янгича ёндашишни тақозо этарди. Гап шундаки, бунга қадар истиқлолчилар ҳаракати сафларида ўзбеклар, қозоқлар, қирғизлар, туркманлар, уйғурлар ва қорақалпоқлар сингари ерли миллат кишилари қўлни қўлга бериб курашиб келаётган бўлсалар, эндиликда унга советлар сиёсатидан кескин норози бўлган рус деҳқонлари ҳам қўшилган эдилар. Истиқлол кураши таркибидаги бу ўзгариш 1919 йил октябрида Помирнинг Эргаштом овулида Мадаминбек тарафдорлари ташаббуси билан тузилган «Фарғона муваққат мухторият ҳукумати» тузилишида ҳам ўз ифодасини топганди. Ҳукумат таркиби 24 кишидан иборат бўлиб, унинг 16 вакилини мусулмонлар ва 8 нафарини руслар ташкил этарди. Фарғона ҳукумати бошлиғи ва мусулмон қўшинлари олий бош қўмондони этиб Мадаминбек сайланган эди. Бироқ афсусланарли жиҳати шундаки, мазкур Муваққат ҳукумат ўз фаолиятини амалда удалай олмади. Бунинг боиси, биринчидан, унинг мутасаддиларининг боши уруш ҳаракатларидан чиқмади. Иккинчидан, хорижий давлатлар билан дипломатик алоқалар ўрнатиш етарли самара бермади. Бу эса, табиийки, унинг ўз қобилига ўралиб, амалий фаолият юритишига имкон туғдирмади.

1919 йил октябрь ойи охирида Андижонга яқин Ойимқишлоқда тўпланган водий кўрбошилариининг қурултойи Фарғона истиқлолчилик ҳаракати тарихида энг йирик анжуманлардан бири бўлди. Унда водийда ҳаракат қилаётган 150 тага яқин жанговор қисмларни ўз таъсирида ушлаб турган 4 йирик лашкарбоши: Мадаминбек, Катта Эргаш, Шермуҳаммадбек, Холхўжа эшон қўмондонликларини бирлаштиришга эришилди. Қурултойда ислом қўшинларининг Олий бош қўмондони — «Амир ал-муслимин» этиб Мадаминбек сайланди. Бироқ бу бирлашув ҳам мустақкам бўлиб чиқмади. Масалан, Холхўжа эшон тез орада ўз кучларини ажратиб, мустақил фаолият кўрсата бошлади. Шунга қарамасдан бу даврда истиқлолчилар тасарруфида катта кучлар тўпланган эди: Мадаминбек қўл остида 30 мингга яқин, Шермуҳаммадбекда 20000, Катта Эргаш кўрбошида эса 8000 жанговар қўшин бўлиб, учта лашкарбоши водийдаги кураш ҳаракатларини бошқариб турарди. Бироқ водийдаги жанговор ҳаракатларнинг кейинги бориши ташаббуснинг кўпроқ тажовузкор совет



қўшинлари қўлига ўтишига, халқ озодлик курашининг пасайиб боришига олиб келди. Ўлкада мустақамланиб олишга улгурган большевиклар ҳокимияти Марказдан етарли даражада ҳарбий куч, қурол-яроғ олиб, сон-саноксиз ҳарбий мутахассисларни жалб қилиб, уларни Фарғона фронтига йўллаш, қонли ўч олишга сафарбар қилди. «Ўз ёғига ўзи қоғурилган» водий истиқлолчилари эса тиш-тирноғигача қуролланган совет қўшинлари билан бўлган тўхтовсиз жанглар оқибатида қанчалик мардлик, фидойилик ва жасорат намуналарини кўрсатмасинлар, бироқ оқибатда толиқиб, танг аҳволга дучор бўла бордилар.

Тенгсиз душман билан курашни давом эттиришнинг мушкуллиги, оддий халқ ҳаётининг ночорлашиб бораётганлиги айрим истиқлол раҳнамоларини фаол кураш ҳаракатларини вақтинча тўхтатиб, бошқача йўл излашга, совет томони билан ўзаро келишувларга ундади. 1920 йил бошларида совет қўшинлари Катта Эргаш, Мадаминбек, Шермуҳаммадбек ва Холхўжа кучларига сезиларли зарбалар бердилар. Жумладан, 1920 йил январиди қизиллар Катта Эргаш кучларига зарба бериб, унинг таянч маркази Бачқирни эгаллади. Худди шу вақтда совет қўшини Монстровнинг деҳқонлар армиясини тор-мор этиб, Гульча қалъасини ишғол этди. Монстровнинг ўзи асир олинди. Шунингдек, февралда Гарбува—Қоратепа—Шаҳрихон йўналишида қизил қўшинлар Шермуҳаммадбек лашкарига кучли зарба берди. Бунинг натижасида Шермуҳаммадбек енгилиб, Олой водийси томон чекинди. Айни пайтда қизиллар Норин ва Қорадарёнинг қўшилиш жойида Мадаминбек аскарларига қарши муваффақиятли жанг қилиб, унга катта талафот етказдилар. Бу оғир, мураккаб воқеалар шароитида истиқлолчилар ҳаракатининг баъзи раҳбарларининг советлар томони билан келишув йўлига бориши тушунарлидир. Айёр совет ҳукумати таклифига кўра Мадаминбек 1920 йил мартада совет қўмондонлиги билан музокара олиб борди ва сулҳ тузилди. Бу сулҳ шартларига асосан Мадаминбек ўз ҳаракатларини тўхтатди, унинг 1200 нафардан зиёд аскар йигитларининг дахлсизлиги, ўз қурол-яроқларига эга бўлиши, керак бўлганда уларнинг водийда тинчлик, барқарорлик ўрнатишда ўз раҳнамоси етакчилигида фаол иштирок этиши таъкидланган эди. Мадаминбек ўзининг бошқа сафдошларига ҳам советлар билан музокаралар олиб бориб, шундай йўл тутишни маслаҳат беради. Би-

роқ Фарғона қурбошилари йулбошчилари Шермухаммадбек ва Холхўжа эшон ўз ҳузурларига музокара учун келган юртнинг бу мард ўғлонини сотқинлик ва хоинликда айблаб, уни қатл эттирадилар. Содир этилган бу фожеали воқеа ҳам водий истиқлолчилари раҳбарлари ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг зиддиятли бўлганлигига бир ишорадир.

Гарчанд Фарғона истиқлолчилари кураши бундан кейин ҳам янги-янги кучлар билан қўшилишиб турли тарзда давом этсада, бироқ у аввалгидек кенг қамровли жанговар, ҳужумкор йўналиш касб этолмади. 1920—1923 йиллар давомида водий ҳудудлари бўйлаб олиб борилган халқ озодлик курашларига ака-ука Шермухаммадбек ва Нурмухаммадбек, улардан сўнг Ислоҳ Полвон ва Раҳмонқуллар етакчилик қилдилар. Уларнинг ҳар бирининг мислсиз жасорати, қаҳрамонлиги, ҳақ ва озодлик йўлидаги фидойилиги халқ хотирасида муҳрланиб қолди. Водийда ёқилган истиқлол машғаласи кейинчалик Туркистоннинг бошқа ҳудудларига ҳам ёйилди. Совет ҳокимиятининг зулми ва зўравонлигига қарши кураш Бухоро ва Хоразм республикаларида, Самарқанд вилоятида, қардош Тожикистон заминида ҳам акс-садо берди. Ватан меҳри, она замин садоқатини жисми-дилига жо этган, унинг эрки, озодлигини ҳар нарсадан муқаддас билган минг-минглаб юртдош аждодларимиз ҳукмрон тузум бедодлиги ва жабр-ситамига қарши истиқлол курашининг янги босқичига кўтарилдилар. Улар яна ўн йиллар давомида ғаддор режим кучлари билан тенгсиз жангларда қатнашиб, беҳисоб маҳрумликларга дуч келишларига қарамай миллий истиқлол ғоясига содиқ қолдилар.

**Истиқлолчилик  
ҳаракатининг  
мағлубияти сабаблари,  
сабоқлари**

Истиқлолчилик ҳаракати нима сабабдан пировард оқибатда мағлубиятга йўлиқди ва қандай омиллар бунга олиб келди? Бу аламли мағ-

лубият ўлка халқлари учун қандай ижтимоий-сиёсий оқибатларни келтириб чиқарди?

Мана шу саволлар бугунги истиқлол даври кишиларининг ҳар бирини ўйлантириши, фикрга толдириши табиийдир. Бу хусусда тўхталар эканмиз, истиқлолчилар ҳаракати қандай якун топмасин, қанақа оқибатлар билан боғлиқ бўлмасин, у ҳақли суратда Ватанимиз тарихида унутилмас из қолдирди.

Юрт истиқлолчилари узоқ йиллар давомида тенг-сиз жангу жадалларга дош бериб, сўнги нафасларига қадар Ватан олдидаги ўз фарзандлик бурчини адо этдилар. Бу уларнинг она заминга меҳри, садоқати нечоғлик беадад бўлганини, ўз халқи билан бир тану бир жон бўлиб, у билан қўшилиб, ундан руҳ, мадад олиб ўлка мустақиллиги учун жасорат кўрсатиб курашганини тўла исбот этади. Бежиз Мадаминбек: «Менинг миллатим—менинг жону дилим!», деб хитоб қилиб, уни ўз ҳаёти ва курашининг бош мазмуни, деб билмаган эди. Шермуҳаммадбек тилидан айтилган: «Туркистон—туркистонликлар ватанидир, ундан бошқа ҳеч ким унинг устидан ҳукмронлик қилишга ҳақли эмас!» деган жанговар шиор унинг минг-минглаб қуролдош йигитлари учун ҳаракат дастури ролини ўтаганлиги шубҳасиз. Лекин бу кураш нечоғлик шиддатли кечмасин ва оммавий миқёслар касб этмасин, у ўз ниҳоясига етолмади. Бунга эса кўплаб жиддий салбий ҳолатлар ва омиллар таъсир этганлиги аниқдир. Энг асосий сабаблардан бири—бу Ватан курашчиларининг улуғвор мақсадлар сари ягона миллий ғоя руҳида етарли даражада жипслаша ва бирлаша олмаганлигидир. Зеро, улар қанчалик олижаноб мақсадлар, жанговар шиорлар остида жон фидо этмасинлар, бироқ уларнинг ҳаракати ягона кураш дастури асосида етарли даражада ташкил этилмаган эди. Истиқлолчилик ҳаракати сафларида чинакам уюшқоқликнинг етишмаслиги, жойларда ҳаракат қилган кучлар ўзларининг тор ҳудудий чегаралари билан ўралашиб қолганлиги, айрим кўрбошиларнинг ўз нафсониятларига берилиши, дунёқараши торлиги, чекланганлиги, манманлик касалига чалинганлиги, бир-бирлари билан келишолмаслиги, ўзбошимча хатти-ҳаракатларга интилиши каби ҳоллар охир-оқибатда бу курашнинг боришига жиддий монелик қилди. Буни бутун водий бўйлаб ҳаракат қилган учта йирик йўлбошчи: Мадаминбек, Шермуҳаммадбек ва Катта Эргаш етакчилигидаги халқ лашкарларининг жуда кўплаб объектив ва субъектив сабаблар орқасида тўлиқ бирлаша олмаганлиги факти ҳам исбот этади. Негаки, бу ақли расо, халқ дарди, ғами ва ташвишларини чуқур тушунган, ҳарбий салоҳияти етук юрт раҳнаmolари ўта зарурият тақозо этган кезларда ўзаро келишмовчиликларни бир четга суриб, бир-бирлари билан умумий тил топа олмадилар. Гоҳо Мадаминбек билан Катта Эргаш ёхуд Мадаминбек билан Холхўжа Эшон ўрта-

сидаги низо ва ихтилофлар оқибатда уларнинг ҳар бирини фожеали қисматга маҳкум этди.

Истиқлолчилик ҳаракати етарли моддий-таъминот базасига, қурол-аслаҳа заҳирасига ҳам эга эмасди. Улар четдан келадиган ҳарбий мадад ва ёрдамга ҳам умид қилолмасдилар. Ўлка зўравони бўлиб олган советлар эса ўз қўшинини замонавий қурол-яроқлар ва ҳарбий кучлар билан таъминлай олган эди. Масалан, 1919 йил август ойи охирларида унинг тасарруфида 115376 нафар жангчи, шунингдек, 11112 та пулемёт, юзлаб тўплар, бронепоездлар, ўнлаб самолётлар ва бошқа замонавий қуроллар мавжуд эди. Советлар ташкил қилган Туркистон fronti истиқлолчилар курашини қонга белашда мана шу қирғин қуролларни тўлиқ ишга солган эди. Айёрликда пихини ёрган совет мутасаддилари ва уларнинг кўп сонли гумашталари ҳар бир вазиятдан устамонлик билан фойдаландилар. Улар керак бўлса йўл қўйган кўпол хатоларини тузатиб, ён бериб, маҳаллий аҳоли норозилигини юмшатиб, уларни ўз томонига ағдариб олишга уриндилар. Жумладан, улар 20-йиллар бошларида водий аҳолиси ўртасида бир қатор амалий тадбирлар ўтказиб (чунончи, деҳқонларга ер бериш, уларни авф этиш, солиқлар миқдорини бир қадар камайтириш, Мадаминбек сингари таниқли қўрбошилар билан музокаралар олиб бориш, улар билан келишиш, ўзаро ён бериш ва ҳоказо), бу ҳудуддаги аҳволни аста-секин ўз фойдаларига ўзгартириб бордилар. Совет мафкурасининг бутун ўткир тиғи, таъсир воситалари мана шу мақсадга йўналтирилганди. Бу эса истиқлолчилик ҳаракатининг истиқболига салбий таъсир ўтказмасдан қолмади.

Бу халқ ҳаракати миллионлаб юртдошларимиз ҳаёти ва қисматида ўчмас фожеали из қолдирди. Баъзи аниқланган расмий маълумотларга қараганда, у миллиондан зиёд маҳаллий миллат кишиларининг азиз умрларига зомин бўлди. Неча юз минглаб оилаларнинг ўз она заминини тарк этиб, бегона юртларга бош олиб кетишларига сабаб бўлди. Қолаверса, сон-саноксиз одамлар мана шу миллий фожеа боис мамлакатнинг бошқа, узоқ ҳудудларига сургун ва бадарға қилинди. Истиқлолчилик ҳаракати юртдошларимизга катта, ибратли сабоқлар берди, уларнинг кураш тажрибасининг бойиши, ошувига муҳим таъсир кўрсатди. Зеро, она Ўзбекистонимизнинг истиқлолга юз тутиб, дориламон замонларга мушарраф бўлишида, бугунги бахтиёр ав-

лод кишларининг мустақиллик олий нематидан баҳраманд бўлишида ўша 20—30—йилларда бобокалонларимиз қилган улкан саъй-ҳаракатлар, тўккан қутлуғ қонлар, берган бемисол қурбонларнинг ажри, ибрати озмунча эмас. Уларнинг ёрқин, порлоқ хотираси ҳозирги миннатдор авлод кишиларининг дили, шуурида ҳамisha сақлангуси, фахр-ифтихор туйғуси билан эслангусидир.

### Савол ва топшириқлар

1. Қандай сабаблар Туркистонда истиқлолчилик ҳаракатини келтириб чиқарди?
2. Нега истиқлолчилар кураши даставвал Фарғона водийсида бошланди?
3. Фарғона истиқлолчилари раҳнамолари орасида кимларнинг номларини алоҳида ажратиб кўрсатган бўлардингиз?
4. Мадаминбек шахсини қандай баҳолайсиз?
5. Советларнинг водийда юритган сиёсатида йул қўйган қўпол хатолари нималарда намоён бўлганди?
6. Водий кўрбошилариининг бир-бирлари билан етарли даражада бирлаша олмаганлигининг сабабларини қандай изоҳлайсиз?
7. Истиқлолчилик ҳаракатини мағлубиятга олиб келган сабабларни нималарда деб биласиз?
8. Совет ҳокимияти кучларининг истиқлолчилар устидан устун ва ғолиб келганлигининг асосий омилларини ниималарда деб ҳисоблайсиз?
9. Нима сабабдан истиқлолчилик ҳаракати ўлканинг турли ҳудудларида турлича вақтларда содир бўлди?
10. Истиқлолчилик ҳаракати Туркистон халқлари учун қандай муҳим сабоқлар берди?

## 5-§. ХОРАЗМ ВА БУХОРОДА ДЕМОКРАТИК ҲАРАКАТЛАРНИНГ ЎСИБ БОРИШИ. ХОНЛИК ВА АМИРЛИКНИНГ ҚУЛАШИ

**Хива хонлигида  
ижтимоий-сиёсий  
вазият**

Маълумки, Хива хонлиги, Бухоро давлатлари XIX аср иккинчи ярмида юз берган чоризм босқинидан кейин ўз мустақиллигидан маҳрум бўлиб, Россия протекторати (вассаллиги)га айланиб қолган эди. Гарчанд хонлик ички сиёсатда нисбатан мустақил бўлсада, бироқ унинг хорижий давлатлар билан бўладиган ташқи сиёсий ва савдо-тижорат алоқалари Россия ҳукуматининг тўлиқ назоратида амалга ошириларди. Ҳақиқатдан ҳам Хива хонлигининг бутун ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-ҳужа-

лик ҳаётида рус мустамлакачилиги сиёсатининг кучли таъсири ва асорати сезилиб турарди. Бунинг устига мамлакатнинг хонидан тортиб го унинг сон-саноксиз, каттаю кичик амалдорлари халққа керагидан зиёд жабрзулм ўтказиб келардилар. Шу боис хонликда оммавий норозилик ҳаракатлари тўхтовсиз юзага келиб, кучайиб бормоқда эди. Айниқса 1917 йилги февраль инқилобий ўзгаришидан кейин Хивада илғор демократик ҳаракатлар авж олди. Эндиликда Хива хонлиги февраль ўзгаришидан фойдаланиб, ўзини Россия таъсиридан халос этиб, мустақиллик мақомини қўлга киритишга интилди. Айни чоғда хонликнинг жафокаш халқлари ҳукмрон синфлар ва табақалар зулмидан қутилиб, кенг демократик эркинликлар ва ҳуқуқларга эга бўлишга умид боғладилар.

### **Ёш хиваликлар фаолияти**

Хива хонлиги ҳудудида аҳоли кенг ижтимоий қатламларининг демократик йўналишдаги ҳаракати ўсиб борди. Уларнинг саъй-ҳаракатларига Ёш хиваликлар ташкилоти раҳнамолари етакчилик қилдилар. XX аср бошларида вужудга келган Ёш хиваликлар уюшмаси ўзининг дастлабки қадамлариданоқ хонликдаги мустабид тузумни чуқур ислоҳ қилиш, халқнинг аҳволини яхшилаш, унинг туб мақсад, манфаатларини рўёбга чиқариш учун кураш олиб борди. 1917 йил бошларида Россияда бўлган ўзгаришлар таъсирида Ёш хиваликларнинг фаолияти янада кучайди. Улар ўз дастурий вазифаларини белгилаб, хонликдаги сиёсий вазиятни ўзгартириш ва қатор муҳим демократик ислоҳотларни амалга оширишга ҳаракат этдилар. Шу мақсадда Ёш хиваликлар раҳбарлари хонликнинг ўзига хос махсус хусусиятларидан келиб чиқиб, тинчлик йўли билан, аста-секин мутлақ монархия тузумидан конституцион монархия бошқарувиغا ўтишга қаратилган манифест ишлаб чиқдилар. Манифестда хоннинг чекланмаган ваколатлари доирасини чеклаш, унинг халққа ноҳақ зулм ўтказган, ҳаддидан ошган амалдорларини жазолаш, вазифаларидан маҳрум этиш, ижтимоий ҳаётнинг муҳим соҳалари — иқтисодиёт, таълим ва маданият жабҳаларини ислоҳ қилиш талаблари акс эттирилганди. Хивадаги ижтимоий-сиёсий вазият кескин тус олаётгани, кенг аҳоли қатламлари фаол ҳаракатга келаётганини, оммавий кўча намоийшлари тўхтамаётганини кўрган Хива хони Асфандиёрхон мурсою мадорага

бориб ўз аркони давлати иштирокида 1917 йил 5 апрель куни манифестни имзолашга мажбур бўлади.

Манифест талабларига кўра хонликда конституцион монархия тузуми ўрнатилди. Аини пайтда таркиби 30–50 кишидан иборат рухонийлар ва савдо-саноат аҳли вакилларида сайланган Мажлис ва Нозирлар кенгаши тузилади. Улар халқ вакилиги бошқаруви органлари сифатида хон ҳокимияти ваколатларини маълум даражада чеклади.

Ёш хиваликлар ташкилотининг таниқли раҳнамоларидан Бобоохун Салимов Мажлис раислигига, Ҳусайнбек Матмуродов эса Нозирлар Кенгаши раислигига сайландилар. Хон хазинаси ва уни тасарруф қилиш устидан назорат ўрнатилди. Хон темир йўллар қуриш, почта–телеграф алоқалари ўрнатиш, янги жадид мактаблари очиш тўғрисида ваъдалар беради. Ёш хиваликларнинг бу ғалабаси мамлакатдаги барча демократик кучларга, эрк ва озодликка ташна халқ оmmasига қувонч бағишлади. Бироқ юқоридан амалга оширилган бу ўзгаришларнинг вақтинчалик характери тез орада маълум бўлади. Хон ва унинг атрофидаги мутаассиб кучлар қўлдан кетган нуфуз ва имтиёзларини қайтариб олиш ниятидан воз кечмагандилар. Улар фурсат кутиб, демократия тарафдорларидан қонли ўч олиш, мустабид тузумни тўла қайта тиклаш пайида бўлдилар. Дарҳақиқат, 1917 йил июнига келиб Асфандиёрхон ўзини ўнглаб олгач, Россия муваққат ҳукуматининг Хивадаги вакили, генерал Мирбадалов ёрдамига таяниб, Матмуродов бошчилигидаги Ёш хиваликлар раҳбар гуруҳини қамоққа олади. Ёш хиваликлар партияси ва унинг фаолияти қонундан ташқари деб эълон қилинади. Уларнинг кўплари қўлга олиниб қамалади, қаттиқ жазоланади. Қолганлари эса хонлик ҳудудини тарк этишга мажбур бўлади. Июль ойида Хивада Муваққат ҳукуматнинг комиссари лавозими таъсис этилади ва хонликка қўшимча ҳарбий қисмлар, казак қўшинлари юборилади. Бунинг боиси шуки, Россия буржуазиясининг янги Муваққат ҳукумати ўзини қанчалик демократия тарафдори этиб кўрсатмасин ва ўз тасарруфидаги маълум халқларга демократик ҳуқуқлар ҳамда эркинликлар ваъда қилмасин, аммо у чоризмнинг мустамакчилик сийсатини амалда давом эттирди. У бутун чоралар билан Шарқдаги ўз позицияларини сақлаб қолиш ва мус-

таҳкамлашга интилдди. Жумладан, Хоразм воҳасидек бой-бадавлат ҳудудни қўлда тутиб туриш, унда ҳар қандай жиддий сиёсий ва давлат ўзгаришларига изн бермаслик унинг ўз олдига қўйган ҳукмдорлик мақсадларидан эди.

Шундай қилиб, Ёш хиваликлар раҳбарлик қилган демократик кучларнинг хонлик тузумига қарши олиб борган курашининг биринчи босқичи муваффақиятсиз яқун топди. Уларнинг давлат ҳокимиятини демократик изга солиш орқали бошқариш ҳаракати хон аркони давлати ва унинг кўп сонли тарафдорларининг қаттиқ қаршилигига учради. Бу Ёш хиваликлар учун катта жиддий синов бўлди. Энг муҳими, Ёш хиваликлар бошқа кучлар билан иттифоқ тузмай, фақат ўз тарафдорлари билангина ҳаракат қилиб, мутаассиб қора кучларни енгиб, тугал мақсад-муддаоларга эришиб бўлмаслигини тушуниб етдилар. Муваққат ҳукуматнинг керак бўлганда Хиванинг мутаассиб режими-ни ўз ҳимоясига олиб, унга қалқон бўлганлиги факти ҳам Ёш хиваликлар кўзини очди. Бундай вазиятда улар хонлик истибдодига қарши курашда янада собит бўлиш, ўз тарафдорларини кўпайтириш, четдан, энг аввало, қўшни Туркистонда фаол ҳаракат қилаётган демократик ва инқилобий кучлардан, уларнинг йўлбошчиларидан мадад олиш, улар билан яқиндан алоқалар боғлашга интилдилар.

**Хоразм Халқ Совет  
Республикасининг  
юзага келиши**

1917 йил кузида Россияда юз берган октябрь ўзгариши унинг тасарруфидаги Хива хонлигидаги воқеаларнинг ривожланиши жараёнига ҳам ўз сезиларли таъсирини ўтказмасдан қолмади. Аввало, хонликка туташ бўлган Туркистон ҳудудларида большевикларнинг советлар ҳокимияти зўравонлик билан ўрнатилди. Бундай тузум Хива билан яқин чегарадош Амударёнинг ўнг соҳили — Петроалександровск (Тўрткўл) ва унинг атрофларида ҳам қарор топтирилди. Туркистонда воқе бўлаётган бундай ўзгаришлар хонликка бевосита дахл этмасдан, мухолифатчи кучларни жунбушга келтирмасдан қолмасди, албатта. Гарчи совет Россияси Хиванинг давлат мустақиллигини расмий тан олган бўлсада, бироқ турли йўллар билан, яширин ва ошқора тарзда унинг ички ишларига аралашни давом эттирди. Айниқса, бунда хонликдаги мавжуд ҳукмрон тузумга қарши турган кучларни қўллаб-қувватлаш, уларга ҳарбий, моддий-моли-



явий ва маънавий ёрдам кўрсатиш ва гиж-гижлашга алоҳида урғу берилди. Шу билан биргаликда хонликнинг сиёсий аҳволи ҳам 1917 йил кузидан кескинлашиб борди. Исфандиёрхон ҳар қандай йўл билан ўз салтанатини сақлаб қолишга интилди. Унинг юритган калтабин сиёсати, илғор кучларни қувғин ва таъқибга учратиши, Ёш хиваликлар ташкилотини тор-мор этиб, уларнинг раҳбарларидан ўч олиши хонликни танг аҳволга дучор этди. Хонликнинг Қўнғирот, Қўҳна Урганч, Хўжайли, Тахта, Порсу бекликларида маҳаллий аҳолининг тузумга қарши бош кўтариши, ҳаддидан ошган амалдорлардан ўч олиш ҳоллари юз берди. Масалан, Тошҳовуз беклигининг камбағаллари 1918 йил бошида беклик маҳкамасига ҳужум уюштирди. Улар қўплаб бойлар ва савдогарларнинг мол-мулки, дон-дунини тортиб олдилар. Бундай воқеалар бошқа ҳудудларда ҳам қайд этилди. Бунинг устига мамлакатдаги вазиятни бошқара олмай қолган хон ўз рақиби, анча таъсирли куч эгаси, туркманлар сардори Жунаидхонни 1918 йил январида Хивага чақириб, уни ўз қўшинига бош қўмондон (сардори карим) этиб тайинлайди. Жунаидхон эса тез орада Асфандиёрхонни қатл эттириб, унинг ўрнига акаси, иродасиз Саид Абдуллони хон қилиб кўтаради. Амалда эса Жунаидхон яқка ҳукмрон бўлиб олади. Большевиклар ва совет ҳокимиятининг ашаддий душмани Жунаидхон ҳокимиятни эгаллаб олгач, советларга қарши очиқ курашга киришади. У ўз ҳарбий кучларини 10 минг жангчига етказди. Шунингдек, Фарғона истиқлолчилари, Бухоро амирлиги билан алоқалар боғлайди. Англия ҳукумати томонидан ҳарбий мадад олишга интилади. Бироқ, Жунаидхон ҳарбий қисмларининг Амударё бўлими ва Нукус атрофида совет кучлари билан олиб борган ҳужум ҳаракатлари мағлубиятга учрайди. Жунаидхон ўрнатган ҳарбий диктатура аҳоли ўртасида норозилик ҳаракатларининг ўсиб, кучайиб боришига сабаб бўлади. Бунинг натижасида хонликни тарк этиб, қўшни Туркистон ҳудудларига борувчи қочоқлар сони ортиб боради. Хивадаги воқеалар ривожини кўз-қулоқ бўлиб кузатиб борган совет томони қулай фурсатни бой бермай, хонлик аҳолисининг норозилик ҳаракатига торабора инқилобий тус бериб борди. Шу мақсадда совет мутасаддилари қочоқлардан жанговар қисмлар тузиб, қуроллантириб, уларни хонлик тузумини ағдаришга сафарбар эта борди. Совет Туркистони раҳбарлари бу билан ҳам кифояланмасдан Амударё бўлимида

(Тўрткулда) Н. А. Шайдаков ва Н. М. Шчербаков бошчилигида шимолий ва жанубий ҳарбий дасталар тузиб, уларни хонлик тузумига қарши ҳаракатга йўллади. Бу энди хонлик ҳокимиятини ағдариб ташлашга қаратилган советларнинг очиқдан-очиқ зўравонлиги эди. Хонликда кечаётган зулмдан норози бўлган аҳолидан ташкил топган кўзғолон дасталари ҳам ҳаракатга келади. Уларнинг умумий сони 3 минг кишидан ошарди. 1919 йил декабрининг сўнгги декадасида бошланган совет қўшинлари ва уларга қўшилган маҳаллий кўзғолончи кучларнинг ҳарбий юриши январь ойида Жунаидхонга кетма-кет зарбалар бериб, Хива томон силжиб борди. 1920 йил 2 февралда Хива эгалланди. Жунаидхон қолган-қутган қўшини билан Қорақум саҳросига чекинди. Қуғирчоқ хон Саид Абдулло тахтдан воз кечди. Шу тариқа, қизил армия кучи ва мадади билан Хива хонлиги ағдарилди. Ҳокимият янгидан тузилган 5 кишидан иборат Муваққат Инқилобий қўмита қўлига ўтди. Унинг таркибига Ёш хиваликлар ва туркман уруғ-қабилаларидан иккитадан вакиллар киритилди. Инқилобий қўмита раиси этиб Ёш хиваликлар раҳбарларидан бири Жуманиёз Султонмуродов сайланди. Тез орада Ёш хиваликлар ишлаб чиққан манифест эълон қилинди.

Унда мамлакатнинг демократик ривожланиш йўлини ақс эттирган кенг социал-иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий тадбирлар: «Хон ва унинг ҳукумати томонидан мамлакатни мутлақ бошқаришни буткул барҳам топдириш; Хива хонига, тўралар ва вазирларга тегишли бўлган маблағлар ва мулкларни халқ мулки деб эълон қилиш; камбағаллар ҳаётини яхшилаш йўлида йирик заминдорлар ерларидан фойдаланиш; болаларни бепул ўқитиш учун Хиванинг ҳамма жойида мактаблар очиш; Хиванинг шаҳарлари ва аҳоли манзилгоҳларида бепул шифоналар ва соғломлаштириш муассасалари очиш; Хива хони ва беклари томонидан камбағал аҳолидан тортиб олинган ерлар, мулк ва бошқа нарсаларни қайтариб бериш; мажбурий меҳнатга жалб қилиш (бегор)ни бутунлай йўқ қилиш» назарда тутилган эди.

1920 йилнинг 27—30 апрель кунлари Хивада бўлиб ўтган халқ вакиллари I Бутун Хоразм қурултойи Хива хонлиги тугатилганлиги ва янгидан Хоразм Халқ Совет Республикаси тузилганлигини эълон қилди. Қурултой ХХСРнинг муваққат Конституциясини қабул қил-

ди. Унда «Хоразм давлатининг давлат тузуми советлар негизига асосланган республика эканлиги, Хоразмнинг бутун халқи ўз вакиллари ёрдамида мамлакатни бошқариши» таъкидланади. Республиканинг олий ҳокимияти йилда бир марта чақириладиган қурултой бўлиб, у республика ҳаётига дахлдор энг йирик вазифаларни ҳал этади. Қурултой мамлакатни бошқариш учун 15 кишидан иборат ҳукумат — Халқ Нозирлар Кенгаши-ни сайлади.

Халқ ҳокимиятига сайловлар умумий бўлиб, республиканинг 18 ёшга етган фуқаролари дини, миллати, жинсидан қатъи назар қурултой ёхуд маҳаллий советларга сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эга бўлдилар. Фақат хон ва унинг оила аъзолари, руҳоният вакиллари, судхўрларгина сайлов ҳуқуқларидан маҳрум этилди.

Конституция республиканинг ўзига хос хусусиятидан келиб чиқиб, шариат суди тизимини сақлаб қолди.

Қурултой сайлаган Хоразм республикасининг биринчи ҳукумати раислигига Ёш хиваликлар раҳбари Полвонниёз Юсупов сайланди. Ҳукумат таркиби ҳам Ёш хиваликлар ва туркман уруғ-қабилалари бошлиқларидан ташкил топган бўлиб, бу ўша даврдаги кучлар нисбатини акс эттирарди.

1920 йил июнида Хивада Хоразм Компартиясининг таъсис конференцияси бўлади. Унда ХКПнинг ташкилий расмийлашуви амалга ошади. Бу даврда Хоразм коммунистларининг сони 1000 киши атрофида бўлиб, улар 22 та партия ячейкаларига бирлашган эдилар. 1920 ва 1921 йил бошларига келиб Хоразмда касаб-уюшмалари, «Қўшчи» уюшмалари, инқилобий ёшлар иттифоқи ташкилотлари юзага келади. Уларнинг сафлари ҳам тез ортиб борди. Масалан, 1921 йил баҳорида «Қўшчи» ташкилотлари 6 мингдан зиёд деҳқонларни ўз сафига бирлаштирган эди.

Хоразмда советларнинг фаол кўмаги, қўллаб-қувватлаши билан халқ жумҳуриятининг вужудга келиши, Россия Федерацияси, қолаверса, Туркистон автоном совет республикаси учун айна муддао бўлди. Улар ёш республикага аста-секин таъсир ўтказиб, уни ўз домига илинтиришга интидилар. Асосий мақсад эса Хоразмга «беғараз ёрдам» кўрсатиш, совет тартиб-қоидаларини ташкил этиш орқали уни пировардида большевиклар ҳокимияти қўл остига киритиб олиш эди. Жумла-

дан, 1920 йил 13 сентябрда Россия ҳукумати билан ХХСР ўртасида имзоланган иттифоқ шартномаси ҳам асл мазмун-моҳияти билан мана шу мақсадга хизмат қиларди. Иттифоқ шартномаси билан бирга иккала республика ўртасида имзоланган ҳарбий-сиёсий ва иқтисодий келишувлар асосида Хоразм Халқ Совет Республикасига совет Россияси томонидан тегишли ҳарбий, иқтисодий ва маданий ёрдам кўрсатиш кўзда тутилган эди.

ХХСР ва РСФСР ўртасида тузилган иттифоқ шартномаси ҳамда ҳарбий-сиёсий ва иқтисодий аҳдлашувлар, бир томондан, Хоразм республикаси позициясининг мустақамланишига, иккинчи томондан эса унинг қудратли совет давлатига сиёсий қарамлигини янада кучайиб боришига хизмат қиларди. Фақатгина 1921 йил давомида уч марта (март, сентябрь, ноябрда) ҳукумат ўзгариши ясаиб, Москвага маъқул келмаган унинг таркиби янгиланди. Ўз халқи миллий манфаатларини ёқлаб сиёсат юритган Полвонниёз Юсупов, М. Ибни-яминов, О. Муҳаммадраҳимов бош бўлган ҳукумат таркиблари бекор қилинди, уларнинг раҳбарлари асосиз қораланиб, улар оғир жазоларга маҳкум этилдилар. Шунингдек, совет Россияси Туркистон ҳудудидаги миллий республикалар мустақиллигини буткул барҳам топтириш, уларни ўз тасарруфига бўйсундириш сари қатъий йўл тутди. 1923 йил мартада Тошкентда Туркистон, Бухоро, Хоразм республикалари вакиллари иштирокида конференция чақирилиб, унда мазкур республикаларни иқтисодий жиҳатдан бирлаштириш мақсадида Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши тузилди. Бу эса уларни ҳар томонлама бошқариш тизими мўривватлари Россия назорати остига ўтаётганидан далолат берарди.

1923 йил октябрида бўлиб ўтган IV Бутун Хоразм қурултойи республиканинг янги Конституциясини қабул қилди. Унда амалга оширилган иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маданий соҳалардаги ўзгаришлар таҳлил қилиниб, унинг ўз ривожланишида социалистик босқичга кирганлиги таъкидланиб, ХХСРни Хоразм Совет Социалистик Республикаси деб эълон қилди. Конституция ерга бўлган хусусий мулкчиликни бекор қилди, барча ерлар умумхалқ мулки деб эълон қилинди. Вақф мулклари Маориф нозирлиги ихтиёрига ўтди. Бу Конституция ўзининг чуқур синфийлик моҳияти билан ажралиб турарди. Воҳада юз бераётган мажбурий йўсиндаги социалистик ўзгаришлар, мулкий та-

бақаларга нисбатан қилинаётган зўравонлик ва бедодликлар маҳаллий халқ норозилигининг алангаланиб боришига боис бўлди. 1924 йил январда юз берган халқ кўзғолони ҳам бунинг ёрқин ифодасидир. Гарчанд кўзғолон қизил аскарлар кучи билан бостирилган бўлса-да, бироқ кенг халқ оммасининг совет тузумига қарши кураши тўхтовсиз давом этди. У миллий истиқлолчилар кураши тусини олиб то 30-йиллар ўртасигача давом қилди.

**Бухоро амирлигидаги  
вазирт. Ёш  
бухороликлар  
ҳаракати**

1917 йилги февраль буржуа демократик инқилоби ва подшолик тузумининг ағдарилиши, ҳокимиятнинг бошқа сиёсий кучлар қўлига ўтиши

амир Бухоросига ҳам ўз таъсирини ўтказмасдан қолмади. Негаки, чоризмнинг ярим мустамлакаси ҳисобланиб келган Бухорода бу даврга келиб ички ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий зиддиятлар жиддий тус олиб бораётганди. Бунинг боиси амирликнинг молиявий-иқтисодий ҳаёти ва савдо-сотиқ алоқалари кўпдан буён Россия иқтисодиётига бўйсундириб келинганлигида эди. Бунда унинг сиёсий жиҳатдан қарамлигини гапириб ўтмаса ҳам бўлади. Бинобарин, Россиядаги ҳар бир ўзгариш, иқтисодий ёхуд сиёсий ларзалар амирликнинг ҳаёт маромига чуқур даҳл этмасдан қолмасди. Бунинг устига мамлакат ички ҳаётида ҳокими мутлақ, чекланмаган ваколатлар соҳиби бўлган амир ва унинг кўп сонли аёнлари, амалдорлари меҳнаткаш оммага ҳукм ўтказиб, зулм-ситамни кучайтириб келарди. Юрт фуқароларининг аксарият кўпчилиги адолатсизлик, ҳуқуқсизликдан ва демократик эркинликларнинг йўқлигидан азият чекарди. Шу боис амирликда тез-тез халқ ғалаёнлари юз бериб турарди. Уларда ҳаракатга келган аҳоли табақалари ўзларининг ҳаққоний, адолатли талабларини илгари суриб, мамлакатда ўзгаришлар бўлишини ёқлардилар. XX аср бошларида илғор, тараққийпарвар зиёли ёшлардан ташкил топган Ёш бухороликлар ташкилоти ҳам айнан мана шу мақсадларда фаолият юритарди. Ўз сафларида Абдувоҳид Бурҳонов, Усмон Хўжаев (Усмонхўжа Пулатхўжаев), Файзулла Хўжаев, Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний, Мирза Муҳитдин Мансуров, Абдулқодир Муҳитдинов ва бошқа ўнлаб юрт фидойиларини бирлаштирган Бухоро жадидлари 1917 йил инқилобий воқеаларидан фойдаланиб кенг халқ манфаатлари фойдасига муҳим сиёсий

Ўзгаришларни рўёбга чиқаришга ҳаракат этдилар. Айнақса бунда амирга тазйиқ ўтказиб, уни халққа кўп масалаларда ён беришга, сиёсий тузумни ўзгартиришга, хусусан, конституцион монархия жорий этишга урғу берилди. Ёш бухороликлар раҳбарлари ишлаб чиққан ислоҳот лойиҳасида, жумладан, амир ҳузурда ва жойларда халқ вакиллари бўлиши, маъмурият яхшилаши, у халқ вакиллиги назоратида бўлиши, шаърий солиқлардан ташқари бошқа солиқлар бекор қилиниши, мактаб ва матбуот эркинлиги, амирнинг энг мутаассиб ва реакцион амалдорларидан баъзиларини алмаштириш талаблари илгари сурилган эди. 7 апрелда амир Саид Олимхон кенг омма тазйиқи ва Ёш бухороликларнинг ислоҳий талаблари асосида Манифест чиқаришга мажбур бўлади. Унда амирлик тузумининг туб негизларига даҳл қилмаган ҳолда мамлакатда бир қатор демократик ўзгаришлар ўтказиш кўзда тутилганди. Солиқларни тартибга солиш, турли ижтимоий табақалар вакилларида иборат Мажлис ташкил қилиш, маориф, тиббиёт, суд тизими фаолиятини яхшилаш, маъмурий бошқариш ишларини такомиллаштириш ва бошқалар шулар жумласига кирарди. Гарчанд амир манифести Ёш бухороликлар томонидан маъқулланиб кўтиб олинган бўлса-да, бироқ ҳукмрон, реакцион кучлар унга тиш-тирноқлари билан қарши турдилар. Улар намойишга чиққан ислоҳот тарафдорларига ёпирилиб, ҳужум қилиб, пойтахтда қонли қирғинлар уюштирдилар. Ёш бухороликларни таъқиб қилиш, улардан ўчириш авжга минди. Уларнинг кўплаб намояндалари қўшни Туркистонга бош олиб кетишга мажбур бўлди. Шу тариқа, амирликда консерватив руҳдаги кучларнинг қўли баланд келди. Ислоҳий ҳаракатларнинг биринчи босқичи муваффақиятсиз якун топди.

1917 йил кузида Россияда юз берган октябрь давлат тўнтариши ва большевикларнинг ҳокимиятга келиши Бухорода ҳам акс-садо берди. Аввало, қўшни Туркистонда совет ҳокимияти қарор топди. Уни Россия большевиклари зўрлик ва куч билан ўлка халқларига мажбуран тақийштирдилар. Айни вақтда Бухорога бевосита туташ рус аҳоли манзилгоҳларида совет тузуми ўрнатилди. Бу эса амирликдаги воқеалар ривожига таъсир кўрсатмасдан қолмади. Негаки, социалистик инқилоб ғоясини бошқаларга ёйишга интилган большевиклар чегарадош Бухорони ўз мўлжалига олган эдилар. Шу боис Россия Федерацияси, қолаверса,

совет Туркистони, унинг мутасаддилари ҳар бир ва- зиятдан фойдаланиб, Бухоро ички ишларига арала- шиб, мухолифатчи кучларни қўллаб-қувватлаб, амир- лик тузумини қулатиш ҳаракатида бўлдилар. Хусусан, 1918 йил мартда «Колесов воқеаси» номи билан та- рихга кирган қонли воқеа бунга ёрқин мисол бўла олади. Гап шундаки, Туркистон автоном совет рес- публикаси ҳукумати раиси Ф. И. Колесов суверен Бу- хоро давлатига очик тазйиқ ўтказиб, Ёш бухоролик- лар талабини қувватлаган бўлиб, 1918 йил 2 мартда Когон темир йўли ёқалаб қизил қўшинлар кучи би- лан очик ҳарбий интервенция уюштирди. Ҳазабга кел- ган Бухоронинг кўпчилиги аҳолиси ўз юртини жон- жаҳди билан ҳимоя қилиб, большевиклар ҳамласига қарши ялпи курашга отланди. Бунинг натижасида Ко- лесов интервенцияси тезликда шармандаларча барбод бўлди. Бу эса амир ва унинг аркони давлатига барча инқилобий-демократик кучлардан қонли ўч олиши учун баҳона бўлди. Айниқса, Ёш бухороликлар аёвсиз қиргин қилинди. Уларнинг анча қисми яширинишга ёхуд муҳожирликка кетишга мажбур бўлди. Ф. Хўжаев- нинг гувоҳлик беришича, инқилобчи кучлар устидан уюштирилган оммавий қиргин-барот давомида 1,5 минг нафарга яқин киши ҳалок бўлди. Бухорода мана шун- дай нохуш воқеа ҳолатнинг юзага келиши ва қан- ча минглаб беғуноҳ инсонлар қонининг беҳуда тўки- лишига аввало большевикларнинг авантюристтик сиё- сати сабаб бўлди. Бу ҳам уларнинг узоққа мўлжаллан- ган яширин мақсад ва муддаоларини амалга ошириш йўлида ҳар қандай жирканч ва қабиҳ ишлардан тап- тортмаслигига яққол ишорадир.

**Бухоро Халқ Совет  
Республикасининг  
ташкил топиши**

1918 йилги март воқеалари ва амирлик ҳамда унинг те- варагидаги ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг бориши Бу- хоро давлатини чуқур таназулга дучор этди. Россия шаҳарларига юборилган кўплаб миқдордаги қиммат- баҳо моллар, маҳсулотлар сотилмай омборхоналарда тахланиб қолди. Бунинг эвазига Россиядан келтирила- диган маҳсулотлар келиши тўхтаб қолди. Бухоронинг Россия билан савдо-сотик алоқаларидаги бу хил ўзга- ришлар унинг иқтисодий ҳаётига, аҳоли турмуш дара- жасига салбий таъсир кўрсатди. Бу эса халқ норозилик ҳаракатларининг кучайишига олиб келди. Амирнинг Россия Федерацияси ва совет Туркистони томонидан

ўз давлатига нисбатан таҳдид ва ҳужуми хавфи кучайиб боришига жавобан ўз ҳарбий қўшинини тинмай кўпайтиришга уриниши ҳам аҳоли елкасига оғир юк бўлиб тушаётганди. Шунингдек, амирликнинг муҳолифатчи ва инқилобчи кучларга нисбатан шафқатсиз хатти-ҳаракатлари ҳам сиёсий тангликни кучайтираётганди. Бундан эса қўшни Туркистоннинг большевик раҳбарлари, совет мутасаддилари устамонлик билан фойдаланишга уриндилар. Улар Бухородан сон-саноксиз оқиб келган инқилобий ва демократик кайфияттаги кучларни ишга солиб, уларнинг ташкилотларининг тузилишига ёрдам бериб, моддий ва маънавий қувватлаб, «Бухоро инқилоби»ни тайёрлаб бордилар. Бухоронинг кўзга кўринган раҳбарлари: Файзулла Хўжаев, Усмон Хўжаев, Ота Хўжаев, Қори Йўлдош Пулатов, М. Қулмуҳамедов, А. Ёқубов, А. Муҳитдинов, Н. Хусаинов ва бошқаларнинг инқилобий фаолияти Москва ва Тошкентда маъқулланиб, уларнинг ҳаракат дастурлари ишлаб чиқилганлиги боиси ҳам шундандир. Масалан, 1918 йил сентябрида Тошкентда Бухоронинг муҳожир инқилобчилари томонидан Бухоро компартияси ва унинг марказий Кўмитаси тузилиши (унинг раиси А. Ёқубов, ўринбосари М. Қулмуҳамедов) ёхуд 1920 йил январида Тошкентда Файзулла Хўжаев бошчилигида «Ёш бухоролик инқилобчилар партияси Туркистон Марказий бюроси»нинг ташкил этилиши, унинг Турккомиссия, РСФСР ҳукумати ва РКП(б) МҚ томонидан эътироф этилиши ҳам бунинг конкрет ифодасидир.

Ёш бухороликлар партияси ишлаб чиққан дастурда тез вақт ичида феодал-деспотик тузумни тугатиш, мамлакатда демократик республика тузиш ва кенг халқ оммасининг туб манфаатларини кўзлаб кўплаб ижтимоий-демократик ўзгаришларни амалга ошириш вазифалари баён этилган эди.

Ёш бухороликлар ташаббуси билан 1920 йил июндан Тошкентда чиқа бошлаган «Учқун» газетасида ҳам илғор демократик ғоялар илгари сурилди. Бухоро халқини амирнинг мутлақ тузумини ағдариб ташлаш учун фаол курашга даъват этиб борилди. Модомики, гап Бухоро амирлигини ағдариш, халқ ҳокимиятчилигини ташкил қилиш, демократик ўзгаришлар тўғрисида борар экан, бунда совет ҳукмдорларининг асл мақсадлари нимадан иборат эди? Уларнинг асл мақсад-муддаolari маҳаллий халқ курашчиларини ишга солиб, ҳар



томонлама қўллаб-қувватлаб, амирликка қарши ҳаракатга сафарбар этиш эди. Фақат бугина эмас, балки уларнинг ташаббусидан фойдаланиб, совет қўшини билан Бухорога очик ҳужум уюштириш эди. Негаки, совет томони устамонлик ва маккорлик билан ишлаб чиққан расмий ҳужжатлар ва йўл-йўриқларда амир Бухоросига қарши кураш бошлаш ташаббуси фақат қуйидаги, маҳаллий «инқилобчи» кучлар томонидан бўлиши кераклиги алоҳида таъкидланганди. Амирлик тузумини ҳарбий куч қўллаш орқали ағдариб ташлаш учун тайёргарлик ишлари совет Туркистони ҳукумати ва унинг Фрунзе бошлиқ Туркистон fronti қўмондонлиги томонидан бошлаб юборилганди. Чунончи, 1920 йил июнь ўрталаридаёқ замонавий қурол-аслаҳалар билан қуролланган қизил қўшинлар Бухоро чегараларига келтириб қўйилганди. Айни пайтда Бухорода қуролли қўзғолонни ўтказиш юзасидан ҳарбий-инқилобий бюро ташкил этилди. Унинг таркибига Турккомиссия вакиллари М. Фрунзе, В. Куйбишев, ТКП вакили Н. Тўрақулов, БКП Марказий Қўмитаси раиси Н. Ҳусайнов, Ёш бухороликлар партияси раҳбари Ф. Ҳўжаевлар киргандилар. Ҳатто бўлажак Бухоро Инқилобий қўмитаси ва ҳукумати таркиблари ҳам аввалдан тайёрлаб қўйилганди. Шунинг учун ҳам Бухоро амирлигининг ағдарилиши аслида большевиклар зўравонлиги ва маккорона сиёсатининг реал ифодаси бўлганди.



Қизил қўшинларнинг «Бухоро инқилобини яшаш» борасида 1920 йил сентябри бошида Бухорога етказган мислсиз оқибатлари зарари.

1920 йил 29 августда Чоржўйда амир тузумига қарши «халқ кўзғолони» бошланиши биланоқ, Бешим Сардор Бошчилигидаги инқилобий қўмита аввалдан тузилган келишувга биноан дарҳол совет ҳукуматига муурожаат қилади. Бу совет қўшинининг кўзғолончи кучларни ҳимоя қилиб, Бухорога қарши уруш ҳаракатларини бошлашига баҳона бўлади.

Расмий маълумотларга кўра, совет қўшини ихтиёрида шу даврда 10 минг қизил аскар, 40 та тўп, 230 тага яқин пулемёт, 10 та зирҳли автомобиль, 5 та зирҳли поезд ва 12 та самолёт бор эди. Шунингдек, Туркистон fronti қўшини билан бирга хужум ҳаракатларида 5 минг кишига яқин бухорлик «инқилобий тузилмалар» ҳам иштирок этдилар.

Амир лашкари сон жиҳатидан кўп бўлгани билан (20 мингга яқин) бироқ унинг қуролланиш даражаси қизиллар қўшинига нисбатан анча заиф ҳолда эди. Хужумга ташланган совет қўшинлари амирликнинг Чоржўй, Қарши, Китоб, Шаҳрисабз ва бошқа ҳудудларини эгаллаб, Бухоро томон силжиб бордилар. Айниқса бу босқин натижасида Бухоро ва унинг кўп сонли аҳолиси мислсиз зарар кўрди. Шаҳар бир неча кун давомида замонавий қуроллاردан уққа тутилди, бомбардимон қилинди. Унинг кўплаб ноёб осори-атиқалари, тарихий обидалари вайрон этилди. Ниҳоят, 1920 йил 2 сентябрда амир ва унинг лашкари енгилиб, Бухорони тарк этади. Шундан сўнг шаҳар совет босқинчиларини томонидан эгалланади. Гарчанд амирлик тузумининг ағдарилиши узоқ даврлар давомида «халқ кўзғолони» йўли билан амалга оширилган, деб келинган ва сон-саноксиз адабиётларда битилган бўлса-да, бироқ бунда совет қўмондонлигининг тула ҳарбий кучи ҳал қилувчи роль уйнаганлиги фактдир. Бу ҳақиқат истиқлол шарофати билан миллий тарихимизга ҳаққоний, холис ёндашув туфайли юзага чиқди ва эътироф топди. Бухоро қизил қўшинлар томонидан эгаллангач, ҳокимият Муваққат Бутун Бухоро Инқилобий Қўмитаси қўлига ўтди. 1920 йил 14 сентябрда БКП МҚ ва Муваққат Бутун Бухоро Инқилобий Қўмитасининг бирлашган мажлисида Абдуқодир Муҳитдинов бошчилигида олий қонун чиқарувчи орган — Бутун Бухоро Инқилобий Қўмитаси ва Файзулла Хужаев раислигида Республика ҳукумати — Халқ Нозирлар Кенгаши ташкил қилинди. Уша йилнинг 6—8 октябрь кунлари халқ

вакилларининг I Бутун Бухоро курултойи бўлиб ўтди. Унда Бухоро Халқ Совет Республикаси тузилгани тўғрисида қарор қабул қилинди.

1921 йил 4 марта Москвада БХСР билан РСФСР ўртасида иттифоқ шартномаси ва иқтисодий битим имзоланади. Бу расмий ҳужжатлар асосида Бухоро давлатининг совет Россиясига тобелиги ва айниқса ҳарбий-сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан унга ҳар томонлама боғлиқ бўлиб қолганлиги қонуний белгилаб қўйилди. Бу эса Россия Федерацияси ва унинг Туркистондаги ваколатли намоёндаларига Бухоро Халқ Республикасининг ички ишларига бевосита аралашуш, у ердаги ўзгаришларни назоратга олиш ва уни аниқ социалистик мақсадлар сари қаратиш учун кенг имкониятлар очиб берди.

Дарҳақиқат, сунъий инқилоб яшаш йўли билан халқни «ҳаракатга келтириб», амирлик тузумини зўрлик, куч асосида афдариб, Бухоро Халқ Совет Республикаси тузилишига эришган совет ҳокимияти эндиликда унга ўзининг социалистик ғояларию инқилобий тартиб-қоидаларини бемалол тиқиштира оларди. Бу ҳол Бухоронинг мустақил, суверен давлат сифатида тараққий топишига, халқининг асрий орзуларининг рўёбга чиқишига, унинг ўзига хослик, миллийлик хусусиятларининг бардавомлигига жиддий тўсқинлик тугдирарди, албатта. Шу боис ёш республика ҳукумати ва унинг жойлардаги маҳаллий бошқарув органларининг кундалик фаолияти совет ҳокимиятининг доимий диққат марказида турди. Бухоро ҳукуматининг мустақил сиёсат юритишига, қўшни мамлакатлар ёхуд Туркия, Германия сингари узоқ хорижий давлатлар билан дипломатик ва савдо-сотиқ алоқалари ўрнатиш борасидаги саъй-ҳаракатларига изн берилмади. Марказнинг С. Оржоникидзе, Ш. Элиава, Я. Петерс сингари нуфузли эмиссарлари Бухорога тез-тез юборилиб, Бухоро ҳукумати фаолиятини тафтиш қилиш, унинг йўл қўйган хато, нуқсонларини фош қилиш билан шугулландилар. Ҳатто РКП(б) МҚ 1922 йил майида «Туркистон-Бухоро ишлари ҳақида» қарор қабул қилди. Унда Ўрта Осиёда, жумладан, Бухорода жадаллик билан социалистик тузумни мустаҳкамлаш қатъий уқтирилган эди. Шунингдек, РКП(б) МҚнинг 1923 йил 12 июнда қабул қилган Бухоро масаласига доир махсус қарори ҳам БХСРнинг ички ишларига қўполлик билан аралашуш эди. Негаки, бу қарорда Бухоронинг ривожланиш жараёнини «социа-

листик изга» буриб юбориш мақсади кўзда тутилганди. Бухоро халқининг туб миллий манфаатлари йўлида фидойилик билан фаолият юритган Абдурауф Фитрат, Муинжон Аминов, Ота Хўжаев, Сагтор Хўжаев, Раҳимжон Юсуфзодаларнинг республика ҳукумати таркибидан четлатилиши ҳам Москва вакилларининг талаби билан амалга оширилган эди. Бухоро Халқ Совет Республикасининг асосий раҳбар ташкилоти — Бухоро Компартияси РКП(б) МҚнинг вилоят ташкилоти мақомида фаолият юритишга мажбур эди. Республика ҳудудида миллий истиқлолчиларга қарши кураш баҳонаси билан тупланган сон-саноксиз қизил аскарларнинг мутлақ кўпчилиги четдан келтирилганди. Масалан, 1922 йилда мавжуд 40 минг кишилик қизил армия таркибида бухороликлар атиги 500 кишини ташкил этарди, холос. Бухоро республикасининг 1921 йил сентябрида қабул қилинган Конституцияси ҳам РСФСР конституцияси андозасида тузилган эди. Марказ ташаббуси билан 1923 йил мартида Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашининг тузилиши ва унинг таркибига Бухоронинг ҳам жалб қилиниши, бу унинг иқтисодий мустақиллигининг аста-секин кўлдан бой берилишига сабаб бўлди. Ҳуқмрон Марказ тазйиқи асосида бу ҳудудда қатъий тарзда социалистик ўзгаришлар амалга оширилиб борилди. 1923 йилда қабул қилинган БХСР Конституциясига биноан мулкдорлар, савдогарлар, руҳонийлар сайлов ҳуқуқидан маҳрум этилди. 1924 йил сентябрида бўлиб ўтган 5-Бутун Бухоро қурултойи БХСРни Бухоро Совет Социалистик Республикаси деб эълон қилди. Ниҳоят, 1924 йилда ўтказилган миллий-ҳудудий чегараланиш натижасида унинг ҳудудлари Ўзбекистон ва Туркменистон ССР таркибига қушиб юборилди. Айни чоғда Бухоро меҳнаткашларининг советлар тузуми зўравонлигига қарши истиқлолчилик ҳаракати XX асрнинг 30-йиллари ўрталарига қадар давом этди.

### Савол ва топшириқлар

1. 1917 йил февраль инқилобий ўзгариши юз берган вақтда хонликларда қандай ижтимоий-сиёсий вазият ҳукм сураётганди?
2. Хива хонлигида сиёсий аҳвол қай тарзда кечаётган эди?
3. Ёш хиваликлар фаолиятига оид нималарни сўзлаб бера оласиз?
4. Ёш хиваликлар ташкилоти раҳбарларидан кимларни алоҳида ажратиб кўрсатса бўлади?
5. Жунайдхон хонлик ҳукмдори бўлиб олганидан кейин нега хонликдаги сиёсий танглик жиддий тус олиб борди?

6. Хива хонлиги қай йўсинда тугатилди?
7. Бухоро амирлигида вазият қандай эди?
8. «Колесов воқеаси» нима мақсадда ташкил этилганди ва у қандай оқибатларга сабаб бўлди?
9. Ёш бухороликлар фаолияти ҳақида нималар биласиз?
10. Большевиклар ва совет ҳокимиятининг Бухоро ички ишларига аралашувининг кучайиб борганлиги сабаблари нимада эди?
11. Совет Туркистони ҳарбий қўшинининг Бухорога босқин уюштирганини қандай баҳолаш мумкин?
12. Бухоро амирлиги ағдарилгач қандай ҳокимият органлари тузилди?

## **II б о б. Совет ҳокимиятининг Ўзбекистонда юритган сиёсий, иқтисодий, маънавий сиёсати ва амалиёти**

### **6-§. МИЛЛИЙ СИЁСАТ ВА ДАВЛАТ ҚУРИЛИШИ МАСАЛАЛАРИ**

#### **Миллий сиёсат**

Большевиклар партияси бош бўлган совет ҳокимияти Туркистон мустақиллиги учун курашган ватанпарвар, эрксевар истиқлолчилар ҳаракатини даф этишга муваффақ бўлгач, эндиликда бу ҳудудда узоққа мўлжалланган ўз маккорона режаларини амалга оширишга киришди. Шу мақсадни кўзлаб у XX асрнинг 20-йиллари бошларидан бу заминда мустамлакачиларга хос «орани буз, ҳокимлик қил» қабиладаги ўз миллий сиёсатини ҳаётга изчил тадбиқ этиш йўлини тутди. Аслида советларнинг миллий сиёсати чоризмнинг кўп замонлар бу юртда юритиб келган шовинистик, улуг давлатчилик сиёсатидан моҳият эътибори билан фарқ қилмасди. Фақат унинг шакли-шамойили ўзгарганди, холос.

Гап шундаки, чоризм ҳукмронлиги даврида чекка ўлкалар халқлари очиқ-ошкора тарзда камситилар, уларнинг инсоний қадр-қиммати, ор-номуси, аслий миллий қадриятлари таҳқирланар эди. Совет мутасаддилари эса ўзларининг ниқобланган сохта ишлари, ёлгон-яшиқ ваъдалари ва даъватлари билан мазлум миллат кишиларини лақиллатишга, ўз ҳукмларига бўйсун-

ЎРТА ОСИЁ МИЛЛИЙ ДАВЛАТ ЧЕГАРАЛАНИШИ АРАФАСИДА (1920-1924 й.)





диришга, «ягона Туркистон учун» кураш ғоясини йўққа чиқаришга интилдилар.

Бу даврда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудлари РСФСР тасарруфидаги Туркистон АССР, Бухоро ва Хоразм Халқ Совет Республикалари таркибига кирарди. Табиийки, советлар бу республикаларда зўр бериб ўз ҳукмронлик мавқеини кучайтириш ва мустақкамлашга интиларди. Хусусан, 1920 йилда большевиклар Россияси ва унинг бевосита ташаббуси ҳамда раҳнамолигида амалга оширилган «халқ инқилоблари»дан сўнг вужудга келган Хоразм, Бухоро Халқ Республикалари дарҳол советлар таъсирига олинган эди. Бу республикаларнинг кейинги қисқа даврлик тарихий тақдири ҳам большевиклар ҳокимиятининг тўлиқ ҳукмронлиги таъсирида кечди. 1923—1924 йилларга келиб «социалистик ўзгаришлар»нинг чуқурлашиб бориши давомида эса улар Совет Социалистик Республикаларига айлантирилиб, инон-ихтиёрлари Москва тасарруфига ўтказилди. Бу хатти-ҳаракатларнинг барчаси ўлка халқларининг хоҳиш-иродасига зид ўлароқ ҳукмрон Марказ томонидан амалга оширилди.

Советларнинг миллий масала соҳасида Туркистонда амалга ошираётган тадбирлари уларнинг йўлбошчилари эълон қилган миллий сиёсат қоидалари ва талабларига бутунлай зид келарди. «Меҳнаткаш ва эксплуатация қилинувчи халқ ҳуқуқлари декларацияси» ёхуд «Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига мурожаати» сингари ҳужжатларда совет ҳокимиятининг миллий масала бобидаги асосий вазифалари ифодалаб берилган эди. Жумладан, ўша Декларацияда: 1) Россия халқларининг тенглиги ва суверенлиги; 2) уларнинг то ажралиб мустақил давлат тузишгача бўлган ўз тақдирини ўзи эркин белгилаши; 3) барча миллий ва миллий-диний имтиёз ва чеклашларни бекор қилиш; 4) Россия ҳудудида яшовчи кичик миллий ва этник гуруҳларнинг эркин ривожланиши таъкидланган эди.

Совет ҳокимиятининг чекка ўлкаларнинг мазлум халқларига қарага мурожаатида: «бундан буён Сизларнинг тақдирингиз ўз қўлингизда, диний эътиқод ва анъаналарингиз, миллий ва маданий муассасаларингиз озод ва дахлсиздир», деб айтилган эди. Амалда эса шовинистик сиёсат юритилди. «Эркинлик, озодлик» ҳақидаги шиорлар ва даъватлар пировардида пуч, сохта бўлиб чиқди.



Шубҳасизки, Туркистон халқлари ўз миллий давлатчилигини тиклаш ва ривожлантиришга интилди. 1920 йил январида бўлиб ўтган Туркистон Компартиясининг V ўлка конференциясида Туркистон АССР МИҚ раиси Т. Рискулов сўзга чиқиб муштарак Туркистон гоёсини илгари суради, асосан туркий халқлардан иборат Туркистон Автоном Республикасини Турк Совет Республикаси, Туркистон Компартиясини Туркий халқлар Компартияси, деб ўзгартиришни таклиф қилади. Бу таклифлар конференцияда, шунингдек, ўлка ижтимоий-сиёсий ҳаётида, РКП(б) Марказқўми, унинг Сиёсий бюроси, совет ҳокимияти доираларида турли баҳсларга сабаб бўлади. Шу боис «Туркистон масаласи» бир неча бор Марказда, РКП(б) Марказий Қўмитаси Сиёсий бюросининг 1920 йил март-июнь ойларидаги мажлисларида муҳокама қилинди. Гарчанд Марказ «Туркистон масалалари»га юзадан туриб қизиқиш билдирган бўлса-да, бироқ Туркистонга мустақиллик беришни ўз олдига мақсад қилиб қўймаган эди. Шу залда масаланинг ечими чўзила боради. 1920 йил 13 июнда Т. Рискулов, Н. Хужаевлардан иборат Туркистон халқлари делегацияси ўз амалий таклифлари билан бевосита совет ҳукумати раҳбари В. И. Ленин қабулида бўлади. Бу улар учун сўнгги умид ва нажот илинжи эди. Оқибат натижада шундай бўлдики, на совет ҳукумати раҳбарияти ва на бу масалани 1920 йил 29 июлида кўрган РКП(б) Марказқўми Сиёсий бюроси туркистонлик делегация илтимосномасига ижобий баҳо бера олди. Бунинг аксинча, совет ҳукумати ва партия раҳбарияти ўлкадаги вазиятни тезликда бартараф этиш учун шошилинч тарзда «РКП(б)нинг Туркистондаги асосий вазифалари тўғрисида» деган ном остида бир неча қарорлар қабул қилди. Жумладан, «Туркистонда ҳокимиятни ташкил этиш тўғрисида»ги махсус қарорда Туркистонда Бутун Россия Марказий Ижроия Қўмитаси, РСФСР Халқ Комиссарлари Совети ва РКП(б) Марказий Қўмитасининг доимий ваколатхонаси бўлиши кераклиги зарур, деб кўрсатилди. Мазкур қарор ўлка ҳаёти устидан назоратни кучайтириш, совет ҳокимияти негизларини мустаҳкамлашга хизмат қилди.

Шундай қилиб, ўлка халқларининг ўз тақдирини ўзи белгилаш, ўз миллий давлатчилигини ўз хоҳишларича ҳуқуқий асосда ташкил қилиш борасидаги яна бир уриниши барҳам топдирилди. Ўлка халқларининг орзу умидларини рўёбга чиқаришга муваффақ бўла ол-

маган Туркистон АССР Марказий Ижроия Қўмитаси раиси, таниқли арбоб Т. Рисқулов тез орада ўз лавозимидан истеъфога чиқишга мажбур бўлади. Гап шундаки, совет Россияси ҳукумати Туркистоннинг эмин-эркин ривожланиш йўлидан илгарилаб боришини эмас, балки унинг доимий ўз назоратлари остида бўлишини хоҳларди. Ўлканинг меҳнатсевар, жафокаш халқи, унинг битмас-туганмас бойликлари, табиий ва минерал ресурслари Марказ фойдасига ишлаши, хизмат қилиши уларнинг бирдан-бир муддаолари эди. Ҳукмрон Марказ ташаббуси билан ташкил этилган Турккомиссия, Ўрта Осиё Бюроси, Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши сингари нуфузли органларнинг ўлка ҳаётининг барча жабҳаларини ўз назоратига олиши, ўз изнларига бўйсиндириш борасида ҳаракат этиб келганлиги боиси ҳам мана шундадир.

Шу даврда Москва «раҳнамолиги»да янги мустамлакачилик сиёсати манфаатларини кўзлаб иттифоқ давлати — СССРнинг тузилиши ҳам Туркистон халқлари ҳаётига ўз асоратли таъсирини ўтказмасдан қолмади.

Маълумки, большевиклар бошлиқ советлар ҳокимияти собиқ чор империяси ҳудудларини парчалаб юборишни ўз олдига мақсад қилиб қўймаган. Улар барча усул ва ғоявий таъсир воситаларини ишга солиб, мазлум миллатларни ягона бир қизил салтанат таркибига бирлаштириш, шу асосда қудратли иттифоқ давлатини барпо этишни ўз олдиларига бош мақсад қилиб қўйдилар. Чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини бошқача шакл ва кўринишларда устамонлик билан давом эттирган маккор совет режими совет республикалари иттифоқини тузишга, уларни РСФСР атрофига жипслаштиришга асосий эътибор қаратди. Бунда ёш совет республикаларининг Биринчи жаҳон уруши (1914—1918 йил) ва Фуқаролар уруши оқибатлари, ўз миллий давлатчилиги ва иқтисодий-ижтимоий ҳаётини қуриш, ҳўжалик ишларини ташкил этиш, кадрлар масаласи, ўз ҳудудий яхлитлигини сақлаш каби айрим вақтинчалик қийинчиликларга дуч келганлиги большевикларга қўл келди. Шу билан биргаликда РСФСР ҳукумати томонидан 1918—1922 йилларда янги совет республикаларига дипломатик, сиёсий-иқтисодий, ҳарбий, молиявий таъсир ўтказилди. Бу жараёнга большевиклар бошчилик қилдилар.

Гарчи бўлажак Иттифоқ совет республикаларининг дўстлик ва тенгликка асосланган ихтиёрий иттифоқи

булади дейилсада, бироқ узоқни кўра биладиган республикаларнинг бир қатор раҳбарлари бунга қарши эдилар. Масалан, Украина Компартияси Марказий Қўмитаси котиблари Х. Г. Раковский ва Д. Л. Пятаков ягона иттифоқ давлати ғоясига қарши чиқиб, умумиттифоқ ҳокимият органлари бўлмаган «конфедерация» тузишни ёқлаб чиқдилар. Грузин миллий зиёлилари эса янги иттифоққа бевосита кириш истагини ЗСФСРни тугатиш таклифи билан боғладилар. Масалан, бир неча бор РКП(б) Марказий Қўмитаси Сиёсий бюросида, партиянинг съездлари ва пленумларида, шунингдек, совет ташкилотларида бу масала кенг муҳокама қилинди. Муҳокамаларда, жумладан, совет ҳукумати арбобларидан бири И. Сталин «автономлаштириш» ғоясини илгари сурди. Унга кўра, совет республикалари мухтор (автоном) республика мақоми билан РСФСР таркибига киришлари керак деган ғоя илгари сурилган эди. Табиийки, бундай таклифга миллий республикалар хоҳиш билдирмасликлари ҳам мумкин эди. Бу хавфни англаган Ленин янги иттифоқ РСФСР дан юқори булади ва унга РСФСР ҳам бошқа миллий республикалар каби тенг мақом ва ҳуқуқлар билан киради, деган фикрни билдирди. Бу советларнинг яна бир ўзига хос ҳийласи эди.

Ниҳоят, РКП(б) раҳбарлигида жойларда узоқ вақт олиб борилган ташвиқот-тарғибот ишлари ва кўрсатилган тазйиқлар ўз натижасини берди. Украина, Белоруссия, Закавказье Федерация Компартиялари, бу республикаларнинг советлар съездлари РКП(б) Марказқўмининг «СССРни тузиш тўғрисида»ги таклифларини қўллаб-қувватлашларини баён қилдилар.

1922 йил 26 декабрда Советларнинг Бутун Россия X съезди совет республикаларини ягона совет давлатига бирлаштиришни зарур деб топди. Съезд ўзи сайлаган делегациясига УССР, БССР ва ЗСФСР делегациялари билан биргаликда Совет Социалистик Республикалари Иттифоқини ташкил этиш тўғрисидаги Декларация лойиҳасини ишлаб чиқиш ва Иттифоқ шартномасини тайёрлашни топширди.

1922 йил 29 декабрда Москвада тўрт республика ваколатли делегацияларининг конференцияси бўлиб ўтади. Конференция СССРни тузиш тўғрисида РКП(б) Марказий Қўмитаси пленуми тасдиқлаган Декларация ва Шартнома лойиҳасини муҳокама қилиб, уни маъқуллайди. 30 декабрда уни тўрт республикаларнинг ваколатли делегациялари имзоладилар.

1922 йил 30 декабрда Москвада Бутуниттифоқ Советларининг I съезди СССРни тузиш тўғрисидаги Декларация лойиҳасини кўриб чиқиб, Декларация ва Иттифоқ Шартномасини тасдиқлайди.

Съезд янги иттифоқ — СССРнинг юқори ҳокимият органлари — Марказий Ижроия Кўмитасини ва ҳукуматини тузди. СССР МИҚ Раислари этиб, РСФСРдан М. И. Калинин, Украинадан Г. И. Петровский, Белоруссиядан А. Г. Червяков, ЗСФСРдан Н. Н. Наримановлар сайланди. В. И. Ленин СССР Халқ Комиссарлари Совети раиси этиб тасдиқланди.

Шундай қилиб, октябрь тўнтаришидан 5 йил ўтгандан кейин 1922 йил 30 декабрда СССР тузилди. Унинг таъсисчилари РСФСР, БССР, УССР, ЗСФСР ҳукуматлари бўлдилар. Кейинчалик унинг таркиби кенгайиб борди. XX асрнинг 30—40-йиллари бошларига келиб бу иттифоқ давлати таркиби янги республикалар ҳисобига кенгайиб, у сон жиҳатидан 15 тага етказилди. Шундай қилиб ер юзи ҳудудининг 1/6 қисмини эгаллаган қудратли советлар салтанати вужудга келди.

Бу иттифоққа асос солган барча дастуриламал ҳужжатларда тенглик, биродарлик тушунчалари акс эттирилсада, бироқ амалда у ҳукмрон Марказ учун бутун-бутун халқларнинг тақдири-қисмати, инон-ихтиёрини тамомила ўз тасарруфига бўйсундиришга хизмат қилган тузоқ ролини ўтаб келди. Негаки, бу иттифоқ унинг таркибига киритилган ҳар бир миллий республиканинг амалдаги мустақиллигини барҳам топтирди, эмин-эркин ривожланишига ғов солди. Бундай оғир аянчли қисматни Ўзбекистон ва унинг жабрдийда халқи ҳам ўз бошидан кечирди.

**Миллий-худудий  
чегараланиш ва унинг  
оқибатлари**

Маълумки, Ўрта Осиё худудида қадим-қадимдан тили, дини, тарихи, маданияти, анъаналари бир-бирига жуда

яқин ва муштарак қардош ва қондош халқлар яшаб келганлар. Бу ерда истиқомат қилган ўзбеклар, туркманлар, тожиклар, қозоқлар, қирғизлар, қорақалпоқларнинг хўжалик ҳаёти, турмуш тарзи, удумлари ҳам ўхшаш бўлиб, шу муқаддас она заминни ўзларининг асл Ватанлари деб билганлар. «Биз илдизи, томирлари бир хил халқмиз», деган ғоя азалдан авлоддан-авлодга ўтиб келади. Бу ғоя доимо ҳудуд яхлитлиги, бирлигига хавф туғилганда кучли, енгилмас тушунчага айланган, халқларнинг бир-биридан ажралиб, узоқлашиб ке-

тишига йўл қўймаган. Улар ҳамиша бир-бирларига оғанини, қуда-анда бўлганлар, бир дарёдан сув ичганлар, бир яйловда чорва боққанлар. Юртбошимиз Ислом Каримов таъкидлаганларидек, «Бизнинг ота-боболаримиз ҳам, момоларимиз ҳам бир».

Бироқ, афсуслар бўлсинки, пихини ёрган совет ҳокимияти арбоблари қондош ва жондош, тарихан бир ягона ҳудудда яшаб келган биродар халқларни бир-биридан ажратиб ташлаш, уларнинг бирлашиб давлат тузишларига изн бермаслик учун бутун чораларни ишга солиб борганлар. Бундан кузатилган бош мақсад — ўлка халқларининг бирлашувига, ўз истиқлолини ва истиқболини биргаликда бунёд этишига йўл қўймаслик ва шу асосда Марказнинг бу ердаги ҳукмронлигига, социалистик қайта қуриш жараёнининг авж олишига кенг майдон яратиш эди. Шу мақсадда Туркистонни миллий ўзита хослик, тил бирлиги асосида бўлиб ташлаш ғояси илгари сурилди. Марказнинг ҳукмронлик иродасини бажаришга даъват этилган Туркистон ишлари бўйича махсус комиссия — Турккомиссия зиммасига ўлкада миллий-ҳудудий чегараланишни ўтказиш ва шу асосда бу ҳудудда бир қатор совет республикаларини ташкил қилиш вазифаси юкланган эди. РКП(б) Марказқўми котиби Я. Э. Рудзутак бу соҳага бош мутасадди этиб белгиланган эди. Марказ мўлжаллаётган миллий сиёсат мазмуни, моҳиятидан хабардор бўлган Туркистоннинг илгор зиёлилари узоқни кўра билган донишманд арбоблари ўлка бирлиги, яхлитлигини, унинг қардош халқлари жипслигини зўр бериб ҳимоя қилишга уриндилар. Бироқ ўлка жиловини қўлда маҳкам тутган большевик мутасаддилар уларнинг ҳаққоний фикрларини ҳисобга олмадилар. Бугина эмас, ягона ва мустақил Туркистон ғояси учун курашган ватанпарвар кучлар, миллий зиёлилар миллатчиликда, туркпарастликда, исломпарастликда ва совет ҳокимиятига қаршиликда айбландилар ва қораландилар.

Шундай қилиб, Ўрта Осиёни миллий-ҳудудий жиҳатдан алоҳида республикаларга бўлиб ташлаш масаласи бир неча бор Марказда, Туркистон, Бухоро, Хоразм республикаларида, уларнинг Компартиялари пленумларида, шунингдек, уларнинг фаолиятини мувофиқлаштириб турувчи орган — РКП(б) МҚ Ўрта Осиё бюроси пленумларида муҳокама этилиб маҳаллий халққа таъсир ва тазйиқлар ўтказиб борилди.

Миллий-ҳудудий чегараланиш масаласи 1924 йил 5

апрелда РКП(б) МҚ Сиёсий бюросида, 11 майда РКП(б) МҚ Ўрта Осиё бюроси комиссиясида кўриб чиқилди. Унда Ўрта Осиё республикаларида миллий чегараланиш лойиҳасини тайёрловчи махсус комиссия тузилди. Лойиҳа РКП(б) МҚ Ўрта Осиё бюросининг 1924 йил 2 июндаги йиғилишида муҳокама этилиб, асосан маъқулланди.

Бундан норози бўлган маҳаллий аҳоли вакиллари, хусусан, Хоразм республикасининг бир гуруҳ масъул ходимлари, чунончи, ХКП МҚ котиби Одинаев, ички ишлар нозирлари Абдусаломов, Ёқубов, Туркистон ва Бухоро вакиллари: Султонбек Хўжанов, Санжар Асфандиёров ва бошқалар ягона Туркистонни бўлиб ташлаш мақсадга мувофиқ эмас, деб эътироз билдирдилар. Улар Туркистон халқлари бирлигини сақлаб қолишга қаратилган «Ўрта Осиё федерациясини тузиш тўғрисида» таклиф киритдилар. Шунингдек, 1924 йил 8 майда РКП(б) Марказий Қўмитасига «Хоразмда миллий масалани ҳал этиш тўғрисида хат» келиб тушади. Бу хатда ҳам Хоразм республикасини бўлиб юбориш мақсадга мувофиқ эмас, дейилган эди. Бироқ маҳаллий халқларнинг талаб ва таклифлари инобатга олинмади. Аксинча, 1924 йил 12 июнда РКП(б) МҚ Сиёсий бюроси «Ўрта Осиё республикаларини миллий чегаралаш тўғрисида»ги масалаларга яна қайтиб, уни ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилади. Мунозаралар тобора қизиб борганлиги сабабли вақтинча Хоразм республикасида миллий-худудий чегараланишни тўхтатиб туришга қарор қилинди. Бу борада Хоразм Компартияси ва ҳукумати раҳбарларига ҳар томонлама таъсир ўтказиб борилди. Уларнинг кўпчилиги вазифасидан олинади, қолганлари партия қарорига қушилишга мажбур бўлади. Оқибатда 1924 йил 26 июнда Хоразм республикаси раҳбарлари Хоразм учун ҳам миллий чегараланишнинг зарурлигини «эътироф» этадилар. Шундан сўнг, 1924 йил 15 июлда Ўрта Осиё бюроси миллий чегараланиш лойиҳасини тайёрлаш ва 1924 йил октябрь ойида уни ўтказиш зарур, деган қатъий хулосага келди. Шу мақсадда махсус Марказий худудий комиссия тузилиб, жойларда ташвиқот-тарғибот ишлари кучайтириб юборилади. Комиссия 1924 йил сентябрь ойи бошларида ўз ишини асосан тугаллайди.

1924 йил 25 сентябрда РКП(б) МҚ Сиёсий бюроси, 9 ва 11 октябрда РКП(б) Марказий Қўмитаси бу масалани кўриб чиқиб, миллий чегараланишни рас-

мийлаштиришни мақсадга мувофиқ деб топади. Бу қарор 14 октябрда СС СР БМИҚ томонидан ҳам маъқулланади. Шу тариқа, совет ҳукумати, РКП(б) МҚ ва унинг жойлардаги маҳаллий ташкилотларининг 1920—1924 йиллар давомида Ўрта Осиёда олиб борган, халққа ёлғон ваъдалар беришни кўзда тутган «ленинчи миллий сиёсат»ни ҳаётга татбиқ этиш бобидаги амалий ишлари якун топди. Бунинг орқасида ўлканинг тарихан таркиб топган ўзига хос миллий хусусиятлари, ҳудудий яхлитлиги завоқ топди. Унинг ҳудудларини кичик-кичик миллий бўлақларга бўлиш ишлари якунига 1924 йил 24 октябрда РКП(б) МҚ пленуми сўнгги нуқта қўйди. Ниҳоят, 1924 йилнинг 27 октябрида бўлиб ўтган СССР БМИҚ II сессияси Ўрта Осиёда миллий-ҳудудий чегараланиш ўтказиш тadbирларини тўла маъқуллади.

Шундай қилиб, ҳукмрон Марказ зўравонларининг бир неча йиллик саъй-ҳаракатлари орқасида Ўрта Осиёнинг сиёсий жўғрофияси сунъий равишда ўзгартирилди. Бу ҳудуддаги кўп асрлик миллий давлатчилик тарихи анъаналарига чек қўйилди. Бунинг ёрқин ифодаси хусусан Бухоро ва Хоразм давлатларининг зўравонлик йўли билан тугатилганлигида намоён бўлди. Ўрта Осиё ҳудудида шу даврга қадар ҳукм суриб келган уч давлат: Туркистон АССР, Бухоро ва Хоразм республикалари ўрнида эндиликда Ўзбекистон ССР, Туркменистон ССР, шунингдек, Ўзбекистон ССР таркибида Тожикистон АССР тузилди. Қирғизлар яшаган ҳудудлар Қорақирғиз (Қирғизистон) мухтор вилоятига бирлаштирилиб РСФСР таркибига, Туркистоннинг қозоқлар яшайдиган туманлари Қозоғистон АССР ихтиёрига берилди. Қорақалпоқлар яшайдиган ҳудудлар Қорақалпоқ мухтор вилоятида бирлаштирилиб Қозоғистон АССР таркибига киритилди. Ўлкада бешта миллий давлат бирлашмалари ташкил этилди. Натижада, ягона Туркистон халқлари бир-биридан сунъий равишда узоқлаштирилди. Бу ҳол советларга ўлкада ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун катта имкониятлар яратиб берди.

**Ўзбекистон ССРнинг  
ташкил этилиши**

Миллий чегараланиш натижасида Ўзбекистон ССР ташкил этилди. Унинг таркибига

қуйидаги ҳудудлар киритилди:

- Туркистон АССР дан 9 та уезд, 133 туман ва 7 қишлоқ округи;
- Бухоро республикасининг 9 та вилояти;

— Хоразм республикасининг 23 та тумани.

Ўзбекистон ССР ташкил этилган пайтда унинг худуди 3 12394 кв. км.ни, аҳолиси 4 млн. 447 минг 55 кишини ташкил этар эди. 1926 йил маълумотлари бўйича, миллий таркибига кўра аҳолининг 74,2 фоизини ўзбеклар, қолганларини эса бошқа миллатлар ташкил этар эди.

Ўзбекистон ССРнинг дастлабки пойтахти Бухоро бўлган. Бироқ кўп ўтмай — 1925 йил апрелда пойтахт Самарқанд қилиб белгиланди. 1930 йил охирида пойтахт Тошкентга кўчирилди. Ўзбекистон ССР худудида бутун ҳокимият Ўзбекистон ССР советларининг таъсис қурултойига қадар Муваққат Инқилобий кўмита ихтиёрига берилди. Бухоро республикаси ҳукумати раиси, таниқли давлат арбоби Файзулла Хўжаев Ўзбекистон ССР Инқилобий кўмитаси раиси қилиб тасдиқланди.

1924 йил 5 декабрида Инқилобий Кўмита бутун Ўзбекистон халқига мурожаат қилиб, Ўзбекистон ССР тузилганлигини, унинг таркибига Тожикистон АССР кирганлигини маълум қилди.

Миллий чегараланиш билан бир вақтда иқтисодий бўлиниш ҳам ўтказилди. Туркистон, Бухоро, Хоразм республикаларига тегишли барча бойликлар янги миллий республикалар ўртасида қайта тақсимланди. Бу ишлар совет ҳукумати томонидан махсус тузилган Ўрта Осиё тугатиш комиссияси бошчилигида амалга оширилди.

1925 йил 13 февралда Бухородаги Халқ уйида умум Ўзбек советларининг биринчи қурултойи очилди. Қурултой «Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси тузилганлиги тўғрисидаги Декларация»ни қабул қилди. Қурултойда давлат ҳокимияти олий органлари тузилганлиги расмийлаштирилди. Ўзбекистон ССР Советлари Марказий Ижроия Кўмитаси Раиси лавозимига фарғоналик деҳқон, «Кўшчи» уюшмаси раҳбарларидан бири Йўлдош Охунбобоев сайланди. Ўзбекистон ССР ҳукумати — Халқ Комиссарлари Кенгаши Раиси лавозимига Файзулла Хўжаев тасдиқланди. Миллий чегараланиш даврида Ўрта Осиёда фаолият кўрсатиб келган партия, комсомол ва хўжалик ташкилотларида ҳам бир қатор ташкилий ўзгаришлар амалга оширилди. Туркистон, Бухоро ва Хоразм Коммунистик партиялари, комсомол ва хўжалик ташкилотлари, касаба уюшмалари қайта ташкил этилди.

Ўзбекистон Компартиясининг 1925 йил 6—12 фев-



раль кунлари Бухорода бўлиб ўтган 1-таъсис съездида Ўзбекистон Коммунистик (большевиклар) партияси ташкилий жиҳатдан расмийлашди. Унинг Марказий Қўмитаси сайланди. В. И. Иванов ва Акмал Икромов (1927 йилдан биринчи котиб) Марказий Қўмитанинг масъул котиблари этиб сайландилар. Шу йили Ўзбекистон комсомоли (Ўз ЛКСМ), республика касаба уюшмалари, унинг раҳбар органлари ҳам тузилди. Улар республикада Марказ ва совет ҳокимиятининг таянч органлари бўлиб қолдилар.

Совет ҳукумати Ўзбекистонда ўзининг расмий партия, совет, комсомол ва ҳўжалик ташкилотларини тузиб, аста-секин сиёсий ва иқтисодий таянчини мустаҳкамлаб борди. Бу эса унга Ўзбекистонда кенг миқёсда большевистик сиёсат юритиш имкониятини берди. Шу тариқа советлар бутун чоралар билан Ўзбекистонда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлашда давом этди.

1925 йил май ойида Ўзбекистон СССР таркибига киритилди. СССР Конституцияси, унинг асосий қонун-қоидалари Ўзбекистон ССР ҳудудида бевосита ишлайдиган бўлди. 1927 йилда қабул қилинган Ўзбекистон ССРнинг биринчи ва 1937 йилда қабул қилинган иккинчи Конституцияси ҳам амалда СССР Конституциясининг кўчирма нусхаси эди. Чунки Ўзбекистон қоғоздаги «суверен» республика бўлиб, амалда Марказга тобе ва қарам бир ўлка эди, холос. У ўз халқининг миллий манфаатларига оид бирор-бир долзарб, ҳаётий аҳамиятга молик масалани Иттифоқ ҳукуматидан холи равишда мустақил ҳал эта олмасди. Бунга унинг ҳадди сўғмасди. Бинобарин, республиканинг ички ва ташқи сиёсатига даҳлдор барча масалалар фақат ҳўкмрон Марказ хоҳиш-иродаси билангина ҳал этиларди. Ҳатто Ўзбекистоннинг маъмурий-ҳудудий тузилишига оид масалалар ҳам иттифоқ ҳукумати тасарруфида эди. Масалан, Ўзбекистон халқи, унинг ҳукумати розилигини сўрамасдан 1929 йилда Тожикистон АССР Ўзбекистон ССР таркибидан чиқарилиб, Тожикистон Совет Социалистик Республикасига айлантирилди ҳамда СССРга қабул қилинди. Шундай қилиб, қоғозда суверен республика сифатида шакллантирилиб, ҳўкмрон совет империяси таркибига киритилган Ўзбекистон ССР амалда Марказга тўла бўйсунувчи, арзон хом ашё маҳсулотлари етказиб берувчи бир чекка ўлка бўлиб қолаверди.

## Савол ва топшириklar

1. XX асрнинг 20-йилларида совет ҳокимиятининг чекка ўлкалар халқларига нисбатан юритган миллий сиёсатининг моҳияти нимада эди?
2. Совет ҳукуматининг миллий масала бобида сохта даъватлар, шiorларни илгари суришдан кузлаган мақсадлари қандай эди?
3. Нима сабабдан Туркистон халқларига мустақиллик берилмади?
4. Компартия ва совет ҳукумати СССРни тузишдан ўз олдига қандай мақсадларни қўйган эди?
5. СССР қачон ва қандай шароитда тузилди?
6. СССР тузилишининг асл мазмун-моҳияти нимадан иборат бўлган?
7. Советларнинг Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланишни ўтказишдан асосий мақсади нима эди?
8. XX асрнинг 20-йиллари ўрталарига келиб Ўрта Осиёнинг сиёсий харитасида қандай ўзгаришлар юз берди?
9. Ўзбекистон ССРнинг тузилиши унинг халқи ҳаётида қандай ўзгаришларни юзага келтирди?
10. Ўзбекистон ССРнинг маъмурий-худудий тузилиши ҳақида сўзлаб беринг.

## 7-§. ИҚТИСОДИЙ СИЁСАТ, УНИНГ МУСТАМЛАКАЧИЛИК МОҲИЯТИ

### Туркистонда янги иқтисодий сиёсат

XX асрнинг 20-йиллари бошларига келганда ўлка ҳаёти, ерли аҳолининг маиший-турмуш тарзи ночор аҳволда эди. Биринчи жаҳон урушининг оғир асоратлари, янги совет тузумини ўрнатишда большевик ҳукмдорларнинг маҳаллий аҳолига нисбатан қўллаган зўрлик, бедодлик сиёсати, миллий истиқлолчилик ҳаракати ва уруш оқибатлари ҳар қадамда кўзга ташланиб турарди. Саноат издан чиққан, транспорт ва алоқа воситалари ишламаётган, сон-саноқсиз экин майдонлари пайҳон бўлиб кетганди. Энг ёмони, ўлкада очлик, қашшоқлик, оммавий ишсизлик ҳукм сурарди.

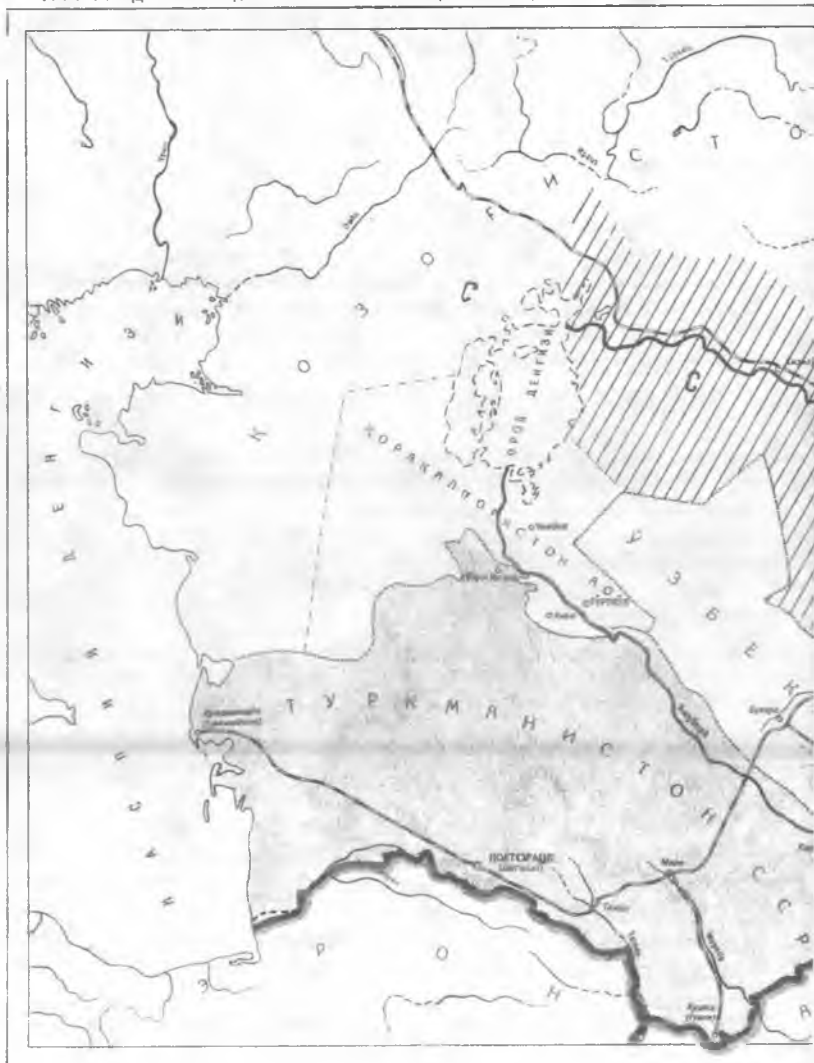
Бунинг устига совет режими томонидан ишлаб чиқилиб, ҳаётга зўрлик ва зудлик билан жорий этилган озиқ-овқат развёрсткаси ва у билан уйғунлашган ҳарбий коммунизм сиёсати ўлка халқлари ҳаётини яна ҳам мушкул аҳволга солиб қўйди. Совет ҳокимиятини сақлаб қолиш мақсадида амалга оширилган бу фавқуллода сиёсат аҳолининг бор-будини тортиб олиб, унинг эрки, ташаббуси, мустақиллигини қатъиян чеклаб, сав-

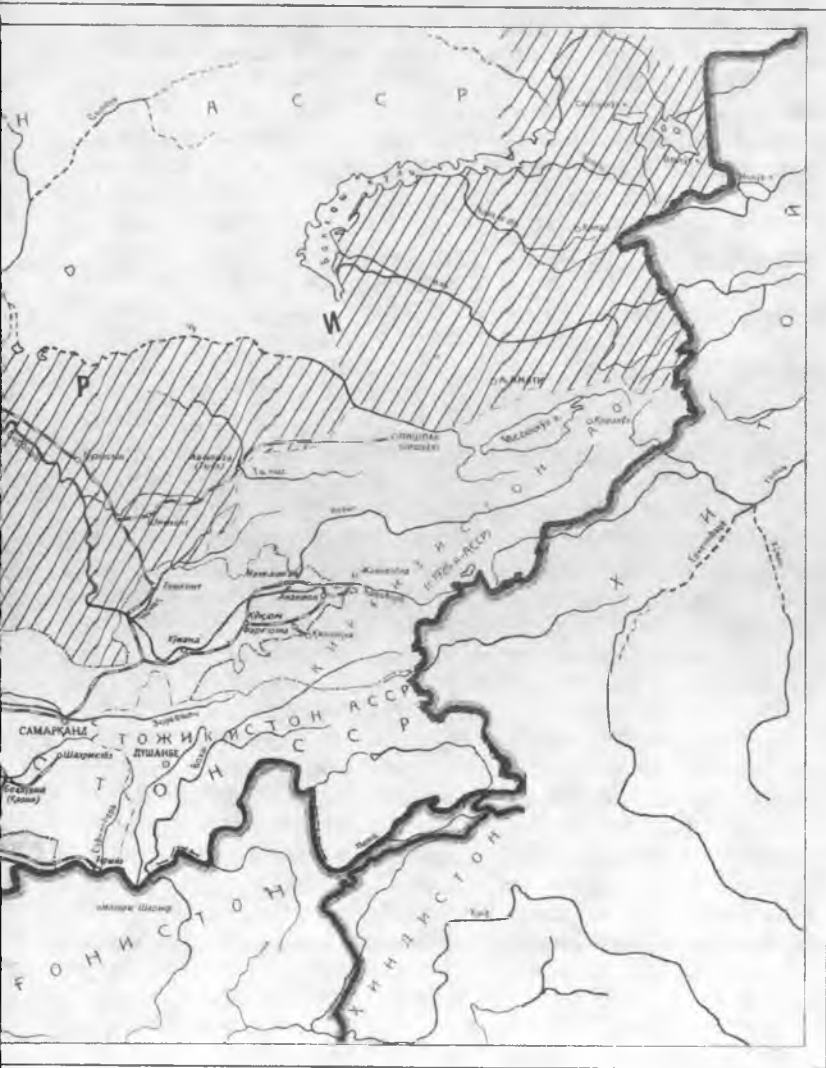
до, бозор муносабатларига изн бермай, оқибатда бу ердаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий вазиятнинг яна ҳам мураккаблашиб боришига сабаб бўлди.

Вазият совет ҳокимияти йўлбошчилари олдига аҳволни унглаш, танг вазиятдан чиқиш ва ҳўжалик сиёсатининг янги вазифаларини белгилашни кўндаланг қилиб қўйди. Модомики, совет ҳокимияти бутун мамлакатдаги вазиятни ўз тасарруфига олиб, нисбатан тинч ҳўжалик юритиш палласига кирган экан, бунда иқтисодий сиёсатнинг давр талабига жавоб берадиган янги йўналишларини ишлаб чиқиши ҳаётий зарурият бўлиб қолганди. Бу вазифалар 1921 йил март ойида бўлиб ўтган РКП(б) X съезди белгилаб берган янги иқтисодий сиёсат (ЯИС) да ўз ифодасини топди. Бу сиёсатнинг муҳим бўғинлари озиқ-овқат развёрсткасини озиқ-овқат солиғи билан алмаштириш, савдо-сотиқни эркинлаштириш, саноатда, хизмат кўрсатиш ва майда ҳўнармандчилик соҳаларида хусусий тадбиркорликка руҳсат этиш, бозорни тартибга солиш механизмларидан фойдаланиш, ижарага олиш ва ёлланма меҳнатнинг чекланишини бекор қилишдан иборат бўлди.

Энг муҳими, бу сиёсат шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги ўзаро муносабатларни изга солишга, янги ҳокимиятнинг таянч негизи ҳисобланган ишчилар билан деҳқонлар синфи ўртасидаги иттифоқни, иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлашга хизмат қиларди. Янги иқтисодий сиёсатнинг бош мақсадларидан бири — бу деҳқон ҳўжалигини оёққа тургизиш, уни ривожлантириш эди. Негаки, бусиз саноатни ҳам, халқ ҳўжалигининг бошқа соҳаларини ҳам ҳеч бир юксалтириб, етарли хом ашё базасини яратиб бўлмасди. Озиқ-овқат солиғи талабига кўра экиш мавсуми олдидан якка деҳқон ҳўжалиги билан давлат ўртасида маҳсулот етказиб бериш мажбурияти туғрисида алоҳида-алоҳида шартнома тузиладиган бўлди. Бу шартнома йил охиригача, яъни ҳосил олингунга қадар ўзгармас эди. Бу эса деҳқонларни ердан кўпроқ ҳосил олиш учун астойдил меҳнат қилишга ундарди. Хуллас, янги иқтисодий сиёсат деҳқоннинг ўз меҳнатидан манфаатдор бўлишини тайин қилди. Эндиликда деҳқоннинг ортиқча ғалласи тортиб олинмайдиган, бугина эмас, деҳқонга ўзи етиштирган ошиқча маҳсулотни бозорда эркин сотиш ҳўқуқи берилди. Ошиқча маҳсулот деганда деҳқоннинг давлат буюртма топшириқ-режасида белгиланган ҳажмдаги маҳсулотни топширгандан кейин ортиб қолган қисми

УРТА ОСИЕДА МИЛЛИЙ-ДАВЛАТ ЧЕГАРАЛАНИШИ (1924-1929 Й)





тушунилади. Шунингдек, нарх-наво тартибга солинди. Айрим саноат корхоналари ҳам маълум чеклашлар асосида ўзларининг аввалги собиқ эгаларига қайтариб берилди.

Янги иқтисодий сиёсат Туркистон учун бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга эди. Биринчидан, Туркистон чекка, асосан қишлоқ хўжалиги ўлкаси эди. Демак, бу ерда замонавий қишлоқ хўжалиги ва саноатни янгидан барпо этиш керак эди. Иккинчидан, ўлкада миллий ишчилар синфини шакллантириш зарур эди. Учинчидан, Туркистон кўп миллатли ўлка бўлиб, янги иқтисодий сиёсатга ўтишда ерли халқларнинг қадриятлари, анъаналари, урф-одатлари хусусиятларини ҳисобга олиш керак бўларди. Тўртинчидан, халқларнинг ўз миллий давлатчилигини ҳал қилишига шароит яратиш лозим эди. Аммо РКП(б) ва совет ҳукумати Туркистонда янги иқтисодий сиёсатни жорий этишда ўз манфаатларидан келиб чиқиб иш юритдилар.

1921 йил 20 апрелда Туркистон АССР Марказий Ижроия Қўмитаси озиқ-овқат, ем-хашак ва хом ашё развёрсткасини маҳсулот солиғи билан алмаштириш тўғрисида қарор қабул қилди. Унда 1921—1922 йиллар учун солиқ миқдори белгиланди. Ачинарлиси шундаки, Туркистон меҳнаткашларидан олинадиган солиқ марказий районлардан фарқли ўлароқ йил охирида йиғиб олинган ҳосил миқдорига қараб эмас, балки экилган ернинг ҳар десятинаси, шунингдек, қорамол ва майда моллар ҳисобидан олинадиган бўлди. Бу эса, Туркистон деҳқонининг камситилишини билдиради.

Бундан ташқари, совет ҳукумати ўлкада биринчи навбатда ўзи учун зарур бўлган тармоқларни, чунончи, пахта, қанд лавлаги, тамаки ва бошқа техник экинларни ривожлантиришга алоҳида эътиборни қаратди. Ёрдам курсатиш баҳонасида 300.000 дан ортиқ ишчи ва деҳқон оилалари Россия марказий районларидан Туркистонга келтирилиб жойлаштирилди. Бунинг устига ўлкада аҳвол оғир бўлишига қарамасдан 1921 йил кузида бу ердан Москва ва бошқа шаҳарларга 300 минг пуддан кўпроқ ғалла маҳсулотлари олиб кетилди. Шунга қарамай, ўлка меҳнаткашлари фидокорона меҳнат қилдилар. Уларнинг, бироз бўлса-да, ҳаётга ишончи уйғона бошлади. Чунки, совет ҳокимияти чекланган ҳолда бўлса-да, ўлкада хусусий мулкчилик ва хусусий тадбиркорликка эркинлик берган эди.

Янги иқтисодий сиёсат асосида саноатни хўжалик

ҳисобига ўтказиш жараёни амалга ошириб борилди. Бу эса саноат корхоналари ишлаб чиқаришининг бироз бўлсада жонланишига олиб келди. Майда ва ўрта саноат корхоналари, йирик кооператив ташкилотлар ва уларнинг бирлашмалари тadbиркорларга ижарага берилди, ўлкада янги саноат корхоналари, темир йўллар қурилди. Хилково цемент заводи, Фарғона пиллакашлик фабрикаси, Қизилқия, Хилково темир йўл шохбчалари шулар жумласидандир.

Ўлкада айниқса пахтачилик ва у билан бевосита боғлиқ бўлган пахта тозалаш корхоналари тез суратда ўсди. Бу Марказ тўқимачилик саноатининг ўзбек пахтасига талаб-эҳтиёжи ортиб бораётганига кўп жиҳатдан боғлиқ эди.

Натижада пахта экиладиган майдонлар 1924 йилда 1921 йилга нисбатан 3 баробар кўпайди. Ишлаб турган саноат корхоналари сони 144 тага етди. Биргина пахта тозалаш саноатида ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш 1923 йилдаги 23,9 млн. сўмликдан 1924 йилда 57,8 млн. сўмга етди. Бундан кўринадики, янги иқтисодий сиёсат асосида Туркистон саноати тикланиб сезиларли даражада ривожлана бошлади.

Бироқ партия ва совет ҳукумати янги иқтисодий сиёсат Туркистонда синфий курашнинг кескинлашувига олиб келмоқда, маҳаллий бойлар, миллий буржуазия қолдиқлари, йирик савдогарлар, муслмон руҳонийлари ва бошқа эксплуататор унсурлар жонланмоқда, деб уларга қарши мафкуравий ташвиқот ва тарғибот ишларини кучайтириб юборди.

Бу ҳол аста-секинлик билан ўлкада янги иқтисодий сиёсат йўлидан чекинишга олиб келди. Деҳқонга берилган имтиёзлар қайтариб олинди. Улар қишлоқ хўжалик артелларига бирлаштирила бошланди. Саноатни миллийлаштириш жараёни авж олдирилди. Айниқса, 20-йилларнинг охирига келиб Иттифоқнинг, шу жумладан, Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий-маданий ҳаётида маъмурий-буйруқбозлик бошқаруви тизимининг кучайиши натижасида янги иқтисодий сиёсат ўз мазмуни ва моҳиятини тобора йўқота борди.

#### **Ер-сув ислоҳоти**

Азалдан сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик маданияти маскани ҳисобланган ҳамда аҳолисининг мутлоқ кўпчилиги қишлоқ хўжалигида банд бўлган Туркистон халқлари учун ер-сув,

ундан фойдаланиш масаласи фавқуллодда аҳамият касб этарди. Негаки, ўлка аҳолисининг анчагина қисми ерсиз эди. Бир парча ерга муҳтож бўлганлар бойлар, йирик заминдорларнинг мулкида чоракорлик билан ночор ҳаёт кечириб, оила тебратиб келарди. Бунинг устига чор Россияси босқинидан сўнг кўплаб серҳосил, унумдор ерлар Россиядан кўчириб келинган келгинди рус оилалари фойдасига мажбуран олиб берилган эди. Чоризмнинг Туркистон қишлоғидаги бу зўравонлик, мустамлакачилик сиёсати ерсиз, батрак деҳқонларнинг аҳволини танглаштириб юборган эди. Шу боис ҳам маҳаллий ерли аҳоли янги совет ҳокимиятининг «Ер—деҳқонларга» деган баландпарвоз ваъдалари, даъватларига умид боғлаб, унинг ер тўғрисидаги декретининг амалга ошувига кўз тикиб келаётганди. Дарҳақиқат, совет ҳокимиятининг 1917 йил 25 октябрда қабул қилган «Ер тўғрисида»ги декретида бутун мамлакатда камбағал, батрак, ерсиз деҳқонларни ер билан таъминлаш, йирик ер-мулкларни мусодара ва ундан сўнг миллийлаштириш вазифалари эълон қилинган эди.

Совет ҳукумати кўп сонли деҳқон аҳолисини ўз томонига қаратиб олишни кўзлаб ер тўғрисидаги декретни қабул қилган бўлса-да, аммо уни амалга оширишдан кузатилган ва узоққа мўлжалланган мақсадлари бошқа эди. Советларнинг ер-сув ислоҳоти масаласида тутган сиёсатининг пировард мақсади йирик хусусий ер-мулкларни мусодара қилиш, миллийлаштириш орқали уларни тугатиб, жамоалар ихтиёрига бера бориб, аста-секинлик билан йирик жамоалашган социалистик хўжаликларни қарор топтириш эди. Туркистонда ҳам мана шунинг принципиал мақсадларни кўзлаб ер-сув ислоҳотини ўтказишга киришилди.

Туркистон Советларининг XI съездида (1920 йил сентябрь) ўлкада ер-сув ислоҳоти масаласи кўриб чиқилди, бу соҳадаги асосий вазифалар белгиланди. Бунга кўра аҳолининг бой қисми қўлидаги катта ерларни мусодара қилиш, оврупалик келгинди аҳоли билан ерли халқлар ўртасида ер-сув масаласида вужудга келган тенгсизлик муносабатларига барҳам бериш, меҳнаткаш аҳолини советлар теварагига жипслаштириш зарур деб топилди. Ер ишлари халқ комиссарлиги режасига кўра тортиб олинган ерлар кам ерли ва ерсиз маҳаллий батрак ва деҳқонларга бўлиб берилиши айтилганди. Бу жараён келгинди ва маҳаллий бой хўжаликларга маъмурий чоралар ва тазйиқ ўтказиш йўли билан олиб



борилди. Бу хил тадбирларга батрак-деҳқонлар оммаси ҳам кенг жалб этилди. Шу мақсадда жойларда қишлоқ ва овуллар маҳаллий аҳолисининг ерсиз, камбағал қисмини бирлаштирувчи «Қўшчи» уюшмалари тузила бошлади. «Қўшчи» уюшмалари коммунистларнинг деҳқонлар орасидаги таянчига айланиб, ер-сув ислохотини ўтказишда партиёга катта ёрдам кўрсатиб борди. Туркистон АССР ҳудудида 1921 йил давомида тузилган «Қўшчи» уюшмалари 160 минг аъзоларни бирлаштирган эди. 1921 йил декабрида Тошкентда «Қўшчи» уюшмаларининг биринчи республика қурултойи бўлиб ўтди. Қурултой қарорида, жумладан, «бу уюшмалар меҳнаткашлар оммасини советлар ёрдамида хўжалик қурилишига тортиш воситасидир» — деб ўқтирилган эди.

Шундай қилиб, Туркистонда 1921—1922 йиллар давомида ер-сув ислохотининг биринчи босқичи йирик ер-сув эгаларига қарши кескин кураш шиори остида ўтказилди. Масалан, Самарқанд вилоятида 350 га катта ер эгаларидан, 13 минг десятина ерлар тортиб олинди. Республика бўйича бой ва ўзига тўқ аҳолидан 1,7 млн. десятина ер тортиб олинди, уларнинг 117 минг десятинаси ерсизларга ва камбағалларга берилди, қолган катта қисми асосида «Қўшчи» уюшмалари тузилди. Бу совет ҳокимиятининг камбағалларни ўз томонига оғдириб олишга қаратилган ҳаракати эди. Ўртаҳол деҳқон хўжаликлари сақлаб қолинди.

Хулоса қилиб айтганда, ер-сув ислохотининг биринчи босқичи якунида деҳқон хўжалиklarини жамоалаштириш учун замин яратилди. Эндиликда меҳнаткаш халқни бирдан-бир ягона йўл — жамоа хўжалиklarига мажбуран бирлашиш масаласи кўндаланг бўлиб турарди. Аммо, бу аслида оддий халқни алдашдан бошқа нарса эмас эди. Чунки, ер деҳқонга берилмади, балки бир мулк шаклидан, иккинчи мулк шаклига айлантрилди ҳолос. Гап шундаки, гарчи ерга хусусий мулкчилик тугатилган бўлса-да, у жамоа (амалда давлат) мулки бўлиб қолди.

#### **Ер-сув ислохотининг иккинчи босқичи**

Ўзбекистон ССР тузилган пайтда ҳам республикада советчасига аграр сиёсатни амалга ошириш тўла ҳал этилмаган эди. 1925 йил бошида Фарғона вилоятида умуман ерсиз деҳқонлар 3,4 фоизни, 3 десятинагача ери бор хўжалиklar 83,1 фоизни ташкил этарди. Самарқанд вилоятида бу кўрсаткич мос равишда 2,1 ва 51,5 фоизга тенг эди. Тошкент

вилоятида эса ерсиз деҳқонлар 12,5 фоизни ташкил этарди.

Ўзбекистоннинг асосий пахтакор вилоят ва туманларида ернинг катта қисми янги иқтисодий сиёсат асосида хўжалик юритаётган ўртаҳол деҳқонлар қўлида тупланган эди. Улар республикада етиштирилаётган пахта, галла ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг асосий қисмини етказиб берар эди. Камбағал деҳқонлар эса ерни улардан ижарага олиб ишлашарди. Ўзбекистон Компартиясининг II съездида (1925 йил ноябрь) бу ҳол феодал муносабатларнинг қолдиғи деб баҳоланди ва хусусий мулкчилик муносабатлари социалистик иқтисодиёт таъсирига бўйсундирилиши кераклиги таъкидланди. Шундан сўнг ЎзКП(б) Марказий Қўмитаси Ижроия бюросида, вилоят, шаҳар, туман партия ва совет ташкилогларида ер-сув ислоҳотининг иккинчи босқичини ўтказиш масаласи бир неча бор муҳокама қилинди ва унинг ниҳоятда долзарблигига эътибор қаратилди. Жойларда ер-мулкларни қайтадан рўйхатдан ўтказиш бошлаб юборилди. Бу иш биринчи навбатда асосий деҳқончилик музофотлари ҳисобланган Тошкент, Фарғона, Самарқанд вилоятларида бошланди. Ер-сув ислоҳотининг мазмуни даставвал қуйидаги муаммоларни ҳал этишга қаратилди:

1. Қишлоқда ишлаб чиқарувчи кучларни янада ривожлантиришга бўлган барча тўсиқларни олиб ташлаш.

1. Ер ва сув манбаларини тезроқ миллийлаштириш.

2. Меҳнат қилмай бошқалар ҳисобига яшайдиганларнинг ерларини тортиб олиш.

3. Янги ташкил этилаётган хўжаликларга ёрдам бериш ва ҳоказо.

Бу аслида қишлоқда янги иқтисодий сиёсатдан чекиниш эди. Шунинг учун ҳам маҳаллий раҳбарлар ер-сув ислоҳоти жараёнига ўзига хос тарзда баҳо бердилар. Масалан, Ўзбекистон ССР Ер ишлари халқ комиссари Иномжон Хидиралиев ва бошқа масъул ходимлар ЎзКП(б) Марказий Қўмитаси ва Ўрта Осиё бюросига ариза билан мурожаат қилиб, ер-сув ислоҳоти маҳаллий халқнинг хоҳиш-иродасига, турмуш тарзига зид, деб ислоҳотга ошкора эътироз билдирдилар. Бироқ улар Марказ вакиллари қудрати олдида яққаланиб қолдилар.

1925 йил декабрида бўлган Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Қўмитасининг Фавқулодда сессияси «Ер

ва сувни миллийлаштириш тўғрисида» декрет қабул қилди.

Декретга биноан қуйидаги тарзда ерлар батамом мусодара қилиниши керак эди:

1. Қаерда туришидан қатъи назар Фарғона воҳасида 40 десятинадан, Тошкент ва Самарқанд воҳаларида 50 десятинадан ортиқ суғориладиган ери бўлган мулк эгалари жами жонли ва жонсиз мулки билан.

2. Қишлоқ ва овулларда яшамаган, ўзлари ва оила аъзоларидан бирортаси ҳам ерда ишламайдиган шахсларга қарашли ерлар, бошқа мол-мулки билан.

3. Вақф ерлари, хўжайинлари номаълум ерлар мусодара қилинадиган бўлди.

Ер-сув ислоҳоти қишлоқда асосий куч бўлган ўрта ҳол деҳқон билан алоқани мустаҳкамлаш шиори остида ўтди. Фарғона воҳасида 7 десятина, Тошкент ва Самарқанд воҳаларида 10 десятинагача ери бор ўрта ҳол деҳқонлар мулки сақланиб қоладиган бўлди. Натижада ўрта ҳол деҳқонлар бой ва қулоқлардан ажратиб олиниб, камбағал деҳқонларга яқинлаштирилди. Бундан кўзланган асосий мақсад уларни совет ҳокимияти таянчига айлантириш эди. Ер-сув ислоҳотини ўтказишга ҳатто хотин-қизлар ҳам жалб этилдики, бу ҳол масаланинг чуқур ижтимоий моҳият касб этишидан далолат эди. Ўша йилларга оид бир ҳужжатда «Кўмаклашувчи комиссияда хотин-қизлар фаол қатнашмоқдалар. Яширилган ерларни аниқламоқдалар, умумий йиғилишларда бойлар ва текинхўрларни фош этмоқдалар», дейилган эди.

1926 йил декабрида юқоридаги уч вилоятда ўтказилган ер-сув ислоҳоти тажрибаси республика миқёсида умумлаштирилиб, уни қолган вилоятларда ҳам ўтказишга қарор қилинди. Ислоҳот Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё ва Хоразм воҳаларида ҳам ўтказилди.

Қашқадарё, Сурхондарё ва Хоразмда 20 гектар суғориладиган ва 45 гектар лалмикор ва баҳорикор ерга эга бўлган катта ер эгаларининг ошиқча ерлари мусодара қилинди. 1929 йилда ер-сув ислоҳоти Қорақалпоғистонда ҳам ўтказилди.

Шундай қилиб, ер-сув ислоҳоти натижасида Ўзбекистонда жами 1492 та ўзига тўқ хўжаликлар тугатилди. 27992 та бадавлат мулкдорларнинг ортиқча ерлари тортиб олинди. Республиканинг ер фондига тортиб олинган 474393 десятина ер қўшилди, уларнинг 10 фоизи кам ерлиларга берилди. Қишлоқ аҳолисини қишлоқ хўжалик кооперативларига бирлаштириш кучайиб бор-

ди. 1929 йилда жамоа хўжалиги ҳисобланган кооперацияларга бирлаштирилган деҳқон хўжалиklarининг республикадаги салмоғи 81 фоизга етди. Бу жараён, афсуски, оддий меҳнаткашлар манфаатига зид ҳолда олиб борилди. Жумладан, шундай ҳоллар ҳам содир бўлдики, унда ўрта деҳқонлар, кустарлар, хунармандлар, ҳатто қишлоқ камбағаллари ҳам қулоқ деҳқонлар қаторига қўшиб қувғин ёхуд сургун қилинди, мол-мулклари мусодара этилди.

Шундай қилиб, республикада ер-сув ислоҳоти қандай мураккаб, зиддиятли шароитларда ўтказилмасин ва кўплаб нохуш, салбий ҳолатлар билан боғлиқ кечмасин, бироқ у Ўзбекистоннинг асосий қишлоқ аҳолиси учун бир талай ўзгаришлар олиб келди. Аввало, юртининг кўплаб камбағал, батрак аҳолиси ер-сув ислоҳотидан баҳра олиб, ўз хўжалик ҳаётини бир қадар тиклаб олишга, уни эмин-эркин юритиш имконига эга бўлди. Бироқ шу нарса афсусланарлики, бу жараён узоққа бормади. 20-йиллар охиридан қишлоқда ялписига бошланган жамоалаштириш сиёсати ўзбек деҳқонларининг ҳаёт тарзига асоратли таъсир кўрсатди. Баттол, тез ўзгарувчан совет тузуми уларни яна янгидан ҳаётнинг кугилмаган зарбаларига дучор этди. Бу хусусда кейинроқ баҳс юритамиз.

#### **Ўзбекистонда саноатлаштириш ва унинг оқибатлари**

XX аср 20-йиллари ўрталаридан эътиборан ҳукмрон коммунистик партия ва совет давлатининг бутун диққат-эътибори советлар мамлакатини индустрлаштиришга қаратилди. Бунинг асосий сабаби шундаки, индустрлаштириш СССРда социализм қуриш дастурий режасининг энг асосий вазифаларидан бири ҳисобланарди. Шу сабабдан ВКП(б) XIV съездида (1925 йил декабрь) мамлакатни индустрлаштириш партиянинг социализмни барпо этишга қаратилган бош стратегик вазифаси, деб белгиланиши бежиз эмас эди. Ҳукмрон Марказ бу асосий вазифани бажаришга халқни сафарбар этар экан, бу ишни мамлакатнинг барча минтақаларида, жумладан, Ўзбекистонда ҳам тезкор суратларда амалга оширишга қарата қатъиян йўл тутди. Бунда ўша ҳудуд ва ўлкаларда зарур етарли шарт-шароитлар, моддий ёки молиявий имкониятлар, ресурслар бой-йўқлиги ҳеч бир инобатга олинмади.

Ўзбекистонда саноатлаштириш ишини амалга ошириш орқали советлар кўп нарсага умид боғлагандилар.

Энг асосийси, улар бу ўлкада кўплаб саноат корхоналари ва тармоқларини яратиш йўли билан унинг битмас-туганмас бой табиий ва минерал ресурсларини ишга солиш, арзон маҳаллий ишчи кучидан фойдаланиш ва охир оқибатда Марказ учун кўпроқ фойда ундириб олишни кўзлаганлар.

Уларнинг назарида бу нарса Ўзбекистонда социализм қуриш йўлида ҳал қилувчи омил бўлиб хизмат қилиши керак эди. Сунгра саноатлаштириш жараёни Ўзбекистоннинг Марказ таъсирида батамом қолиб кетиши учун қулай имкониятлар яратарди. Гап шундаки, замонавий саноат тармоқларини вужудга келтириш ва ишга тушириш республиканинг иқтисодий тараққиёти учун гоятда катта аҳамият касб этарди. Бироқ бу жараён жуда кўп миқдордаги молиявий ресурслар, пул маблағлари, хилма-хил техника жиҳозлари, илмий-техника салоҳияти, кўп сонли юқори маълумотли муҳандис-техник ходимлар, малакали ишчи кадрлар ва ҳоказо омиллар билан боғлиқ эди. Бундай салоҳиятга Ўзбекистон мутлақо эга эмас эди. Негаки, республика бу даврга келиб, халқ хўжалиги тармоқларини қайтадан тиклашга аранг муваффақ бўлиб, ўз қадди-бастини аста-секинлик билан ростлаб бораётган эди. Шунинг учун ҳам бу минтақада саноатлаштириш жараёнининг ташаббусқори ва ташкилотчиси бевосита ҳукмрон Марказ ва Коммунистик партия бўлди. Чунки улар Ўзбекистоннинг хом ашё ресурсларини тўла ишга солиш, бу ҳудудда қизил совет империясининг мавқеини мустаҳкамлаш, уни янги мустамалакчилик тизгинига янада киритиб олишни ўз олдиларига бош мақсад қилиб қўйгандилар. Бу ўринда шунини айтиш жоизки, Иттифоқ ҳукуматининг саноатлаштириш режасида Ўзбекистонда замонавий йирик индустриал тармоқларни эмас, балки кўпроқ хом ашёни (айниқса пахта хом ашёсини) қайта ишлайдиган саноат корхоналарини, тоғ-кон саноатини ривожлантиришга асосий урғу берилганди. Негаки, бу ҳудуд Марказ учун кўпроқ хом ашё маҳсулотлари етказиб беришга ихтисослаштирилиши керак эди. Шу боис ҳам муҳим эътибор пахтачилик ва у билан бевосита боғлиқ тармоқларни ривожлантиришга қаратилганди. Ўзбекистонда 1925 йилда атиги 21 саноат тармоғига тааллуқли 149 та корхона мавжуд эди, холос. Улар ҳам асосан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлашга мослашган, унча катта бўлмаган корхоналар эди. Индустриаллаштириш йил-

ларида Ўзбекистон энергетик ресурсларга ниҳоятда бой бўлишига қарамай, кучли гидроэнергетик иншоотлар қурилиши суст олиб борилди. Агар Ўзбекистонда 20-йиллар охирида бунёд этилган тўнғич Бўзсув ГЭСи билан Украинада қурилган ДнепроГЭС қувватини бир-бирига солиштирадиган бўлсак бунда катта фарқли манзара намён бўлади. Негаки, ДнепроГЭСнинг 50 минг кв/с қуввати билан Бўзсув ГЭСининг эса 2 минг кв/с қувватини бир-бирига қиёслаб бўлмаслиги ўз-ўзидан равшандир. Бу ҳам Ўзбекистоннинг Иттифоқ давлати наздида кўпроқ иқтисодий қолоқ ўлка сифатида гавдаланиши кераклигига яққол бир ишорадир. Саноатлаштириш даврида республикада 17 та пахта тозалаш заводлари барпо этилди. Шунингдек, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Маргилон ва Шаҳрисабзда пиллакашлик фабрикалари, Фарғона (1930) ва Тошкент (1936—1939) тўқимачилик, Чирчиқ электрокимё (1937) комбинатлари, Тошкент машинасозлик заводи, бир неча консерва, гишт пишириш ва уруғ этиштириш корхоналари қурилди. Умуман, статистик маълумотларга қараганда Ўзбекистонда биринчи беш йиллик (1928—1932)да 289 та ва иккинчи беш йиллик (1933—1937) даврида 189 та катта ва кичик саноат корхоналари қурилган ҳамда ишга туширилган. Уларнинг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва салмоғи ҳам йил сайин ортиб борди. Чирчиқ, Янгийўл каби саноат шаҳарлари вужудга келди. 1925—1940 йиллар давомида республикада қурилган ГЭСлар сони 49 тага етди. Тошкент—Ангрен темир йули, Тошкент — Термиз катта ўзбек тракти автомобиль йули қурилди.

Иккинчи жаҳон урушига қадар бўлган даврда Ўзбекистоннинг саноат салоҳияти 1445 та йирик ва ўртача саноат корхоналарини ва 19 мингга яқин майда корхоналарни ўз ичига оларди. Гарчанд саноат қурилиши урушгача бўлган йилларда анча кўзга кўринарли тарзда ривожланиб, муайян ютуқларга эришиб борган бўлсада, бироқ бу соҳада кўплаб жиддий муаммолар ва нуқсонлар ҳам мавжуд эди. Аввало, Иттифоқ давлати билан республика ўртасида империячилик муносабатлари тизими, юқоридан тазйиқ қилиш амалиёти, рақбарликнинг маъмурий-буйруқбозлик усуллари Ўзбекистон саноати тармоқларида чуқур салбий асорат қолдирди. Мустабид тузум томонидан Ўзбекистон саноатини ривожлантириш сиёсатининг амалга оширилиши орқасида республика метрополиянинг рангли ва нодир

металлар, олингурут, озокрит, вольфрам, молибден, пахта толаси, хом ипак билан таъминловчи минтақасига айлантирилди.

Ўзбекистонда бунёд этилган саноат корхоналарининг кўпчилиги хом ашё ёки ярим маҳсулот турларини тайёрлашга ихтисослаштирилган эди. Уларни бошқа ҳудудлардаги корхоналарда тайёр маҳсулотларга айлантирар эди. Бу эса Иттифоқ ҳукумати хазинасига мўмай валюта даромадларининг келиб тушишини тахмин этарди. Марказ амри билан республиканинг хом ашё, табиий ресурслари аёвсиз эксплуатация қилингани ҳолда унинг ўзига хос иқтисодий манфаатдорлиги ҳеч қандай назар-писанд қилинмасди. Яна шуниси ажабланарлики, Ўзбекистонда қурилган саноат корхоналарининг асосий қисми унинг бевосита тасарруфида бўлмай, улар тулигича Иттифоқ ихтиёрига бўйсунарди. Масалан, 1928 йилда Ўзбекистондаги мавжуд корхоналарнинг 81,7%и Иттифоққа тегишли, 14,5%и республика ва 3,8%и маҳаллий аҳамиятга эга бўлган бўлса, 30-йилларнинг ўрталарига келиб Иттифоқ тасарруфида бўлган корхоналар 90%ни ташкил қилган. Бунинг устига индустрлаштиришнинг бутун оғирлиги меҳнаткаш халқ зиммасига оғир юк бўлиб тушган. Улар оғир шароитларда меҳнат қилишга, бу мураккаб жараёнларнинг барча қийинчиликларига бардош беришга мажбур эдилар.

Республикада индустрлаштиришнинг яна бир характерли томони шундаки, бу жараён давомида малакали ишчи кучи етишмаганлигидан РСФСР ҳудудидан бу ерга жуда кўп одамлар оқими кириб келди. Улар ҳисобига республиканинг ишчилар синфи сафлари тўлдирилиб борилди. Жумладан, 1926 йилдан то 1940 йилга қадар Ўзбекистон аҳолиси янги келганлар ҳисобига 750 минг кишига ёки 10% дан ортиқроққа кўпайди. СССРнинг марказий туманларидан аҳолининг сунъий тарзда оммавий олиб келиниши кўп жиҳатдан халқ ҳужалик мулоҳазалари билан эмас, балки кўпроқ сиёсий мулоҳазалар тақозоси билан амалга оширилган эди. Агар жойларда ўзининг малакали ишчи кадрларини кенг миқёсда тайёрлаш ташкил этилганда эди, бу ҳол анча оқилона ва ижобий бўлиши ва энг муҳими кўплаб маҳаллий навқирон ёшларни фойдали ишга жалб этиш ҳамда уларни яхши ишчи кадрлар қилиб тарбиялашга сезиларли таъсир кўрсатиши шубҳасиз эди. Бироқ совет тузуми даврида сиёсат ва мафкуранинг иқтисодиётдан устун қўйилиб келиниши бу масала

бобида ҳам ўз салбий таъсирини кўрсатмасдан қолма-ганди. Негаки, тоталитар тузум шароитида барча аҳоли табақларида бўлгани сингари республиканинг ишчи ва хизматчиларига нисбатан ҳам ғоявий ва маъмурий тазйиқ кўрсатиб боришга алоҳида урғу берилган эди. Шунингдек, бу тузум мутасаддилари аҳолининг моддий, маънавий манфаати, шахсий қизиқиши, ташаббускорлиги масалаларига мумкин қадар панжа ортидан қарар, буларни иккинчи даражали иш деб ҳисобларди.

Шундай қилиб, саноатлаштириш йилларида партия ва совет ҳукуматининг сўзи билан амалий иши ўртасида яқдиллик ва уйғунлик бўлмади. Социализмнинг капитализмдан афзаллиги, устуворлиги, меҳнаткашлар турмуш фаровонлигини тубдан яхшилаш, уларнинг ҳаёти мазмун-моҳиятини чуқур ўзгартириш тўғрисидаги ғоялар амалиётда пуч бўлиб чиқди. Халқ оmmasининг ўн йиллар давомида тўккан пешона тери, амалга оширган тинимсиз меҳнати, чеккан захмати, фидокорлиги унга енгиллик, бахту фаровонлик келтирмади. Бунинг аксинча халқнинг меҳнат жасорати ва бунёдкорлик фаолияти самараси 30-йилларга келиб мамлакатда буй кўрсатган «казарма социализми» ўпқонини тўлдиришга, унинг ғаразли манфаатларини қондиришга хизмат қилди. Бу эса тарихимизнинг фожеали саҳифаси бўлиб тоталитар тизимнинг СССР худудида қарор топиб, чуқур илдиз отиб боришига асосий сабаб бўлди.

### Савол ва топшириқлар

1. XX асрнинг 20-йиллари бошларида Туркистон иқтисодиёти ҳолатининг ночорлигини нима билан изоҳлаш мумкин?

2. Советлар нима учун янги иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқдилар?

3. Янги иқтисодий сиёсатни жорий этишдан кузатилган асосий мақсадларни биласизми?

4. Туркистон учун иқтисодий сиёсатнинг қандай ўзига хос хусусиятлари бор эди?

5. Туркистонда ўтказилган ер-сув ислоҳотининг биринчи босқичида нималарга асосий эътибор қаратилди?

6. Ўлкада амалга оширилган ер-сув ислоҳотининг иккинчи босқичи қайси жиҳатлари билан ажралиб туради?

7. Ўзбекистонда саноатлаштиришни ўтказиш зарурияти борми ва бунинг учун республика имконияти етарлимиди?

8. Ўзбекистонда саноатлаштириш жараёнида унинг мустамлакачилик моҳияти нималарда намоён бўлди?

9. Мамлакатни саноатлаштириш режасида Ўзбекистон ҳиссасига қандай роль ажратилган эди?



10. Ўзбекистонда саноатлаштириш жараёни қандай оқибатларни келтириб чиқарди?

11. Иккинчи жаҳон урушига қадар бўлган даврда Ўзбекистон саноатида юз берган ўзгаришлар ҳақида сўзлаб беринг.

## 8-§. РЕСПУБЛИКА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИ ЖАМОАЛАШТИРИШ ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ

**Қишлоқда  
жамоалаштириш сари  
йўл тутиш**

Советлар ҳокимиятининг ўтган асрнинг 20—30-йилларида амалга оширган маъмурий-буйруқбозлик ва зўравонлик сиёсатининг ёрқин

ифодаси қишлоқда ўтказилган жамоалаштириш жараёнида намоён бўлди. Негаки, моҳият эътибори билан асосан қолоқ аграр мамлакат саналган СССР ва унинг турли миллий ўлкаларида етарли илмий ва иқтисодий асосланмаган ҳолда шошма-шошарлик билан ўтказилган жамоалаштириш сиёсати охир-оқибатда миллион-миллионлаб қишлоқ аҳолиси учун мислсиз фожеаларни келтириб чиқарди.

Неча асрлар давомида индивидуал хўжалик юритиб келган, онги, шуурида хусусий мулкчилик ҳиссиёти кучли бўлган, мулк дахлсизлиги тушунчасини муқаддас билган миллионлаб деҳқон хонадонларини уларнинг хоҳиш-иродасига қарамасдан, мажбурий тарзда йирик жамоа хўжаликларига олиб ўтиш бу ҳазилакам жўн, осон кўчадиган иш эмас эди. Совет ҳокимияти, ҳукмрон партия ижтимоий тараққиётнинг бориши, унинг табиий қонуниятларига зид ўлароқ бу жараёни қисқа муддатлар ичида зўравонлик ва мажбурийлик йўли билан ўтказиш сари йўл тутди. ВКП(б) XV съезди (1927 йил декабрь) белгилаб берган қишлоқда ёппасига жамоалаштиришни амалга ошириш сиёсати бунга тўла асос қилиб олинди.

Бутун СССР ҳудудида бўлгани сингари Ўзбекистонда ҳам бу ишга фаол, енг шимариб киришилди. Негаки, юқоридан белгиланган ҳар қандай амру фармон ва директив кўрсатмалар бу ерда ҳам сўзсиз бажарилиши, ҳаётга жорий этилиши мажбурий ҳисобланарди. Бунинг учун тегишли шарт-шароит ва имкониятлар борми, йўқлиги ёхуд маҳаллий аҳолининг бу тадбирларни бажаришга тайёргарлиги қай даражада эканлиги эътиборга олинмасди.

Маҳаллий ҳудудларнинг ўзига хос хусусиятлари,

миллий жиҳатлари, турмуш тарзи кўринишлари ҳам инобтга олинмади. Хўш, Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг 20-йиллар манзараси қандай эди? Унинг қишлоқ аҳолисининг синфий, табақавий таркибидаги ўзгаришлар нимадан далолат берарди?

20-йилларда ўтказилган ер-сув ислоҳоти даврида бадавлат деҳқонларнинг ерлари, вақф ерлари, руҳонийларга тегишли ерлар давлат томонидан тортиб олинган эди. Ер билан бирга ҳамма от-улов ва асбоб-ускуналар ҳам мусодара қилинди. Умуман, 1925—1929 йиллар ичида бойлар, йирик савдогарлар ва руҳонийларнинг 45 мингга яқин индивидуал хўжаликлари батамом тугатилди. Кўпгина хўжаликлар тасарруфидаги ортиқча ерлар ҳам тортиб олинган эди. Бу ерлар қайта тақсимланиб, уларнинг катта қисми ерсиз ёки кам ерли деҳқон хўжаликларига мулк қилиб берилди. Бунинг натижасида батрак-камбағаллар тоифаси ислоҳотдан олдин барча деҳқонларнинг 76 фоизини ташкил этган бўлса, ислоҳотдан сўнг уларнинг сони 39 фоизгача қисқарди. Уларнинг хўжалик турмуши яхшиланиб, ўсиб борганлиги боис ўрта ҳол деҳқонлар салмоғи 17 фоиздан 52 фоизга кўтарилди. Шу тариқа, қишлоқда товар-ғалла етиштирувчи майда ишлаб чиқарувчиларнинг салмоғи кўпайиб борди. Бу ислоҳот жараёни давомида республикада жамоа хўжаликлари, яъни колхозлар ташкил этилди. Бироқ уларнинг ҳали хўжалик ва молиявий заифлиги, ишлаб чиқариш кўрсаткичларининг пастлиги кўзга ташланиб турарди.

Совет ҳокимиятининг 20-йилларда қишлоқда юритган бир қадар мўъгадил сиёсатидан баҳра олиб, ер-сув ислоҳотидан наф топиб, ўз хўжалиklarини анчайин оёққа тургизиб, уртаҳоллар даражасига кўтарилиб олган ўзбек деҳқонлари ҳаёти ва қисмати, таассуфки, тез орада ҳукмрон партия бошлаб юборган оммавий жамоалаштириш жараёни гирдобига гарқ бўлди.

**Оммавий  
жамоалаштириш  
сиёсати ва унинг  
оқибатлари**

Қишлоқда ялписига жамоалаштириш сиёсатини изчил амалга ошириш учун Ўзбекистондаги партия, совет, хўжалик, ёшлар, хотин-қиз-

лар ва бошқа жамоат ташкилотлари тўла сафарбар қилинди. Марказ буйруғи ва дастуруламал кўрсатмасини қулоқ қоқмай бажаришни ўзлари учун катта ишонч ёрлиғи деб билган, унга кўр-кўрона асосланган маҳаллий раҳбарлар деҳқонларни зудлик билан колхозларга

мажбуран киритишни 1929 йилнинг иккинчи ярми ва 1930 йил бошларида авж олдириб юбордилар. Масалан, Ўзбекистон партия ва ҳукуматининг 1930 йил 17 февралдаги «Жамоалаштириш ва қулоқ ҳужаликларини тугатиш туғрисида»ги қарорида республиканинг 17 та туманида ёппасига жамоалаштиришни амалга ошириш вазифаси белгиланган эди. Кўп жойларда қулоқларни тугатиш шиори остида ўрта ҳол, ҳаттоки камбағал деҳқон ҳужаликларига нисбатан ҳам зулм ўтказилди. 1929 йил октябрига қадар республикадаги деҳқон ҳужаликларининг 3,4 фоизи колхозларга киргани ҳолда, 1930 йил мартга келганда деҳқон ҳужаликларининг 47 фоизи колхозлаштирилган эди.

Кўпгина жойларда аҳоли жамоалаштириш хавфидан қўрқиб ўз чорва молларини керагидан зиёд сўйиб юборди. Бу эса чорвачилик учун кони зарар бўлди. Масалан, биргина қорамоллар туёғининг сони 1930 йилда республика бўйича 60 мингдан зиёдроққа камайиб кетди. Жамоалаштириш ишидаги шошма-шошарлик, жойлардаги реал шарт-шароитлар билан ҳисоблашмаслик, миллий ҳудудларнинг ўзига хос хусусиятлари, аҳолисининг миллий анъаналари, удумларини, диндорлик даражаси, маданий-маънавий савиясини эътиборга олмаслик, уларни писанд қилмаслик охир-оқибатда бундан ҳам кўнгилсизроқ ва нохушроқ ҳолатларнинг юз беришига сабаб бўлди. Кўп қишлоқ туманларида ҳокимият органларининг зўравонлиги, ўзбошимчилигига қарши аҳоли кескин норозилик билдириб, турли ҳаракатлар уюштиришга мажбур бўлди. 1929—1930 йилларда деҳқонларнинг совет тузумига нисбатан оммавий норозилик ҳаракатларида фақат Қашқадарё округидан 14 минг нафар киши қатнашган. Маълумотларда қайд этилишича, бундай оммавий норозилик ҳаракатлари шу даврда республика бўйича 240 марта содир бўлган. Энг ачинарлиси шуки, кўплаб оддий деҳқон ҳужаликлари арзимаган сабаблар билан ёхуд биргина жамоа ҳужалигига киришга рағбат билдирмаганлиги вазидан бор-будидан маҳрум этилиб, уй-жойи, мол-мулки тортиб олиниб қулоқ қилинувчилар рўҳатига тиркаб юборилаверган. Бу ноҳақликнинг олдини оладиган, уни адолатли ҳал этиб, ажрим қиладиган бирор бир мард топилмаган ўша кезларда. Ҳамма ўзини ўйлаш, бу бало-қазолардан эҳтиётланиш чораларини излашга мажбур бўлган эди у замонларда.

Статистик маълумотларга қараганда жамоалашти-

риш бошларида Ўзбекистонда шартли равишда қулоқ хўжалигига киритиш мумкин бўлган хўжаликларнинг салмоғи аслини олганда умумий деҳқон хўжаликлари-нинг 5 фоиздан камроғини ташкил этарди, холос. Бироқ оммавий жамоалаштириш бошланиши билан 15 фоиздан ортиқ хўжаликлар қулоқлаштиришга дучор бўлди, фақат 1930 йилнинг ўзида республикада бой ва қулоқ хўжаликлар тоифасига киритилган 2648 та ўрта-ҳол деҳқон хўжаликлари тугатилган эди.

Жамоалаштириш сиёсатининг асосий тиғи миришкор, бозор билан бевосита алоқадор деҳқон хўжаликларини қулоқ қилишга йўналтирилдики, унинг оғир оқибатлари республика деҳқончилик маданиятини тушкунликка дучор этибгина қолмай, шу билан бирга унинг истиқболига ҳам бемисл зарба берди.

Бунинг оқибатида республиканинг ўзига тўқ, бозорга товар ғалла етиштириб беришга қодир бўлган сон-саноксиз деҳқон хўжаликлари бор нарсасидан маҳрум бўлиб, ҳақсиз-ҳуқуқсиз ҳолда ўз оила аъзолари, қариндош-уруғлари билан узоқ ҳудудларга (Сибирь, Украина, Қозоғистон) ёки янги ўзлаштирилаётган чўлли, тўқайзор, қамишзор ерларга бадарға қилинди-лар. Уларнинг кўплари бу кимсасиз, ҳувуллаган жойларнинг оғир шарт-шароитларига дош беролмай, турли касалликларга чалиниб, очлик, муҳтожлик азобидан бевақт кўз юмиб кетдилар.

Энди қулоқ қилинган ва ўз жойларидан кучирилган хўжаликларнинг тортган азоб-уқубатлари ҳақида бир кичик лавҳа: Самарқанд вилоятининг Миёнкол оролига бир неча минг қулоқ хўжаликлари олиб келиниб жойлаштирилганди. Ботқоқли ва қўллардан иборат тўқайзор, қамишзор ерлар уларнинг кучи билан қуритилиб, ўзлаштирилгач, пахта, шоли экилади. Қамишдан тўқилган лагерларда яшовчи қулоқ оилалари ҳайвончалик қадр этилмасди. Ички ишлар ходимлари уларни хўрлар, овоз чиқарса отиб ташлар, беаёв ишлатарди. Миёнколлик кексаларнинг эслашича, уларнинг кўплари машаққатли меҳнат, очлик, касаллик азобидан, соқчилар зулмидан ўлиб кетдилар. Бу ерда юзлаб, минглаб ўлим топган кишилар бир жойга кафансиз, диний расм-русумларсиз кўмиб юборилган.

Минг-минглаб қишлоқ оилалари бундай хавф-хатарнинг бўлишини олдиндан ҳис қилиб, ўз киндик қонлари тўкилган муқаддас заминни тарк этиб, узоқ бегона юртларга бош олиб кетишга мажбур бўлдилар.

Уларнинг қўллари узоқ йиллар хорижий элларда умргузаронлик қилиб, она юрт соғинчи билан, унга талпиниб яшаб ўтдилар. Фақат Ўзбекистон миллий мустақилликка эришгандан сўнггина орзу-армонлари ушалиб, янгидан Ватаннинг муътабар тупроғини тавоф қилиш бахтига мушарраф бўлдилар. Совет ҳокимияти, унинг тегишли масъул органлари, маҳаллий партия, совет ва хўжалик ташкилотлари бутун чоралар билан қишлоқда жамоалаштириш сиёсатини қатъият билан ўтказишда давом этди. Гарчи партия Марказқўмининг 1930 йил 5 январдаги қарорига биноан Ўзбекистонда деҳқон хўжаликларини ёппасига жамоалаштириш ишларини 1933 йил бошларига қадар тугаллаш муддати белгиланган бўлса—да, маҳаллий раҳбарлар уни муддатидан аввал бажариш учун шиддат кўрсатдилар. Буни қўйидаги рақамлар кўрсаткичида ҳам яққол кўриш мумкин. Агар 1930 йил июнида республикада 6124 та колхоз тузилган, уларга жалб қилинганлар деҳқон хўжалиklarининг 27,1 фоизини ташкил этган бўлса, шу йилнинг охирига бориб 37 фоизга, 1931 йил декабрида эса 68,2 фоизга етди.

Айни пайтда деҳқон хўжалиklarини мажбурий қулоқ қилиш, бошқа жойларга сургун қилиш ишлари авж оддирилди. Ўзбекистондан Украина, Сибирь ва Шимоллий Кавказга 3871 қулоқ оиласи сургун этилди. 1933 йилда сургун қилинган қулоқ хўжалиklари сони 5500 тага етди.

Маъмурий тазйиқ, ошкора зуравонлик, иқтисодий террор усуллари ва шу каби таъсир чораларининг узлуксиз қўлланилиши орқасида колхоз қурилиши сезиларли суръатларда ривожлантириб борилди. 1932 йил охирига келиб умуман Ўзбекистонда жамоалаштирилган хўжалиklar барча деҳқон хўжалиklarининг 81,7 фоизини бирлаштирган эди. 800 минг деҳқон хўжалиklари негизда 9734 та колхоз ва 94 та совхоз ташкил этилганди. Бу даврга келиб пахтачилик туманларида жамоалаштириш асосан тугалланган, уларнинг экин майдонлари 1929 йилдаги 530 минг гектардан 1932 йилга келиб 928 минг гектарга кўпайган эди. Шу тариқа, «СССРнинг пахта мустақиллигини таъминлаш»да Ўзбекистон ўз салмоқли улушини қўшиб бормоқда эди. Масалан, 1935 йилда Ўзбекистонда 1 млн. тонна пахта тайёрланган бўлса, бу кўрсаткич 1939 йилда 1,5 млн. тоннани, 1941 йилга келиб эса 165620 тоннани ташкил этди. Бу СССР бўйича тайёрланган пахта

танинг 60 фоизидан зиёдрогини ташкил қиларди. 30-йиллар давомида республика қишлоқ хўжалиги тизи-мида пахта яккаҳоқимлиги мустаҳкам ўрин эгаллаб борди. Жумладан, агар 1933 йилда пахта маҳсулоти рес-публика етиштириб тайёрлаб берадиган қишлоқ хўжа-лик маҳсулотлари умумий ҳажмининг 81,5 фоизини ташкил этган бўлса, 1937 йилга келиб бу рақам кўрсат-кичи 93,4 фоизга етди. Бу йилларда қишлоқни жамоа-лаштириш жараёни ҳам ўзининг яқунловчи палласига кириб борди. Чунончи, 1937 йилда деҳқон хўжаликларининг жамоалаштириш даражаси 95 фоизга етган бўлса, 1939 йилда у 99,2 фоизни ташкил этди. Омма-вий жамоалаштириш жараёнида Ўзбекистон бўйича 60 мингдан ортиқроқ киши қулоқларга мансубликда айб-ланиб қатағон қилинди. Шундай қилиб, «қулоқларни синф сифатида тугатиш» масаласи узил-кесил ҳал қилинди.

**Жамоа хўжаликларининг  
моддий-техник базасини  
мустаҳкамлаш ва сув  
иншоотлари қурилиши**

Ўзбекистонда деҳқон хўжа-ликларини оммавий тарзда жамоалаштириш ишлари айни чоғда янги хўжаликлар-га моддий-техник база бўлиб

хизмат қиладиган машина-трактор станциялари (МТС)ни ташкил этиш билан узвий боғлиқ ҳолда олиб борилди. Ўзбекистонда дастлабки машина-трактор стан-цияси 1929 йилда Андижон округининг Асака тумани-да тузилган, у янгидан ташкил этилган жамоа хўжа-ликларига техник ёрдам кўрсатган эди. Аста-секин улар-нинг сони ортиб борди. 1931 йилга келиб МТСлар 48 та қишлоқ туманларида ташкил этилиб қишлоқ аҳли-нинг дала юмушларига хизмат кўрсатди. МТСларнинг йирик деҳқон хўжаликларига нафи катта бўлганлиги-дан уларнинг сафи республикада тўхтовсиз ортиб бор-ди. Жумладан, 1937 йилда уларнинг сони 163 тага, 1941 йилга келганда эса 189 тага етди. Гарчанд йирик жамоа ерларини ишлаб бериш, қўл меҳнатини енгил-лаштириш, қишлоққа техника олиб кириш, техника илмидан қишлоқ меҳнаткашларини хабардор қилиш, маълумотини оширишда МТСлар муҳим роль ўйнаган бўлса-да, бироқ бу нарса жамоа хўжаликларининг дав-латга тобелигини янада кучайтирди. Бунинг асосий са-бабларидан бири шундаки, йирик ишлаб чиқариш во-ситалари МТСлар орқали тобора давлат қўлида тўпла-на борди. МТСлар жамоа ерларини натурал ҳақ эвази-га ишлаб берар, бу ҳақнинг миқдори эса юқоридан,

давлат органлари томонидан белгиланарди. Бунинг устига МТСларнинг вужудга келиши ва хизмат кўрсата бошлаши билан қишлоқда шартли равишда бўлса-да, «иккита хўжайин» — колхозлар ва МТСлар қарор топди. Гарчанд ҳар иккаласининг асосий жиловни давлат қўлида бўлса-да, бироқ уларнинг бири техника учун ва иккинчиси қишлоқ хўжалиги соҳасининг қолган бошқа ишлари учун масъул ҳисобланарди. Шундай бўлса-да, бундай «икки ҳокимиятчилик»нинг юзага келиши орқасида ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва техника хизматидан фойдаланишда хўжасизлик келиб чиқди, экинлар ҳосилдорлиги, чорвачилик маҳсулдорлиги учун масъулиятни жамоа аъзолари ҳам, МТС ходимлари ҳам ўз зиммаларига олмадилар. Бу эса катта ва кераксиз харажатларга сабаб бўлди.

Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги азал-азалдан сунъий суғориш тизимига асосланиб келганлигидан бу соҳани ривожлантириб бориш асосий вазифалар сирасига киради. Республиканинг асосий экин тури ҳисобланган пахтачиликни ўстириш ҳам кўп жиҳатдан шунга боғлиқ эди. Бу эса ўлка ҳудудларида суғориш иншоотлари, чунончи, каналлар, коллекторлар, сув ҳавзалари, сув омборларини кўплаб барпо этишни тақозо этарди.

Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги ва айниқса унинг етакчи тармоғи — пахтачилик соҳасининг тезкор ривожланишидан манфаатдор бўлган совет ҳукумати ҳам бошдан бошлаб республикада ирригация ва мелиорация тизимини яхшилаш ва такомиллаштиришга жиддий эътибор бериб борди.

Шу мақсадда 1922 йилдаёқ республикада ирригация тизимини қайта тиклаш ва янада ривожлантиришнинг асосий вазифалари белгилаб берилди. Хусусан, Ўзбекистон ҳукумати таркибида сув ва қишлоқ хўжалиги халқ комиссарлиги, унинг ҳузурида эса сув хўжалиги бош бошқармаси, жойларда вилоят, туман, участка сув қўмиталари ташкил этилди. Уларга давлат ёрдами кўрсатиб борилди. Жумладан, 1922 йилда ирригация ишларига 6 млн. олтин рубль ҳисобида маблағ ажратилди. Бундан кўзланган асосий мақсад суғориладиган ерларни 2 йил ичида 2 млн. десятинага етказиш эди. Жойларда сув иншоотлари қурилиши авж олдириб юборилди. Янги каналлар, ариқлар қурилди. Кўплаб янги ерлар ўзлаштирилди. Натижада 1924 йилга келиб суғориладиган ерлар миқдори 2,4 млн. десятинага, шу

жумладан, пахта экиладиган майдон эса 500 минг де-  
сятинага етказилди.

Бу ишлар Ўзбекистон ССР тузилгач, янада авж  
олдириб юборилди. Урушгача бўлган даврда республи-  
када Дарғом, Нарпай, Савай, Далварзин, Лоғон, Кат-  
та Фарғона каналлари, Каттакўрғон сув омбори каби  
кўплаб сув иншоотлари қурилди. Чирчиқ-Оҳангарон во-  
дийларида, Зарафшон дарёси ҳавзасида, шунингдек,  
Қашқадарё ва Сурхондарёда ирригация тармоқлари анча  
яхшиланди. 1929—1933 йилларда бу соҳага 234,9 млн.  
рубль сарфланди.

1939 йилда Ўзбекистон КП(б) Марказий Қўмитаси  
ва республика ҳукумати ҳашар йўли билан Катта Фар-  
ғона каналини қуриш тўғрисида қарор қабул қилди.  
Уша йилнинг 1 августидан 160 минг колхозчи канал  
қурилишини бошлаб юборди. Уларнинг 70 мингдан  
зиёдроғини ёшлар ташкил этарди. Узунлиги 270 кило-  
метр бўлган бу канал асосан қўл меҳнати билан 45 кун  
ичида қурилди. Унда 46 та йирик, 274 та кичик гидро-  
техник иншоотлар, 5 та темир йўл ва 40 та автомобил  
кўприклари барпо этилди. Ҳолбуки, бундай канални  
барпо этиш учун чоризм даврида 6—8 йил, совет дав-  
рида эса 6—8 ой керак бўлади, дейилган эди. Амалда  
эса у халқ қудрати, азму қарори билан атиги 1,5 ойда  
бунёд этилди. Бу ўзбек халқига хос бўлган ҳашар усу-  
лидаги шонли, фидокор меҳнатнинг самаралари эди.

Ҳатто Марказ матбуотининг бош органи — «Прав-  
да»нинг 1939 йил 13 декабрдаги бош мақоласида шун-  
дай сатрлар битилган эди: «Шу йилнинг ёз фаслида  
узоқ Фарғонада қилинган иш, ун минглаб ўзбек ва  
тожик колхозчиларининг бир ярим ой мобайнида кан-  
нал қазиганлиги бутун халқни жуда қувонтирди. Ижод-  
кор халқ, яратувчи халқ фарғоналик колхозчиларнинг  
тажрибасида... меҳнатдаги шундай бир янгиликни кўриб  
олдики, бу янгилик келажак сари қилинаётган ҳаракат  
суръатларини жадаллаштиради».

Катта Фарғона канали Фарғона водийсининг асо-  
сий қон томири бўлиб қолди. Водийда 60 минг гектар  
бўз, чўлли ерлар ўзлаштирилиб, 500 минг гектар ерни  
сув билан таъминлаш имконияти яратилди. Шунинг-  
дек, Иккинчи жаҳон урушидан олдинги йилларда Ши-  
молий ва Жанубий Фарғона каналлари, Тошкент кан-  
нали, Кампировот сув тўғони, Қорақалпоғистонда  
Қизкетган канали, сифими 1 млн. куб метр бўлган Кат-  
такўрғон сув омбори ва кўплаб бошқа сув иншоотлари



барпо этилди ҳамда фойдаланишга топширилди. Бунинг натижасида 1937—1940 йилларда республикада суғориладиган ер майдонлари қўшимча равишда 200 минг гектарга кўпайди. Республикада янги пахтачилик туманлари ва кўлаб жамоа хўжаликлари ташкил этилди. Уларнинг экин майдонларининг ҳосилдорлиги йил сайин ортиб борди.

Шундай қилиб, совет ҳокимияти ва коммунистик партия қишлоқда жамоалаштириш сиёсатини олиб боришда қишлоқ аҳлига нисбатан нечоғлик зулм ва зугум ўтказмасин ҳамда не-не оғир синовларга дучор этмасин, бироқ улар халқ иродасини, унинг шиддату азму қарорини сўндира олмади, ўзбек халқи фидойилик билан меҳнат қилди.

### Савол ва топшириқлар

1. Қишлоқда оммавий жамоалаштириш сиёсатини ўтказиш зарурати нимадан келиб чиққан эди?
2. Жамоалаштириш жараёнига киришиш арафасида ўзбек қишлоғининг манзараси қандай эди?
3. Ўрта деҳқонга муносабатда қандай ноҳақлик ва адолатсизликлар содир этилди?
4. Қишлоқда кулоқлаштиришни кескин тарзда ўтказиш ва унинг кўламини атайин кучайтиришга урғу берилганлиги боиси нимада?
5. Кулоқлаштириш сиёсати қишлоқда қандай хунук оқибагларни келтириб чиқарди?
6. Ўзбекистонда пахта яккаҳокимлигини шакллантиришга 30-йилларда алоҳида аҳамият берилганлигини сиз қандай изоҳлайсиз?
7. Нима сабабдан ўзбек оилаларининг анча қисми ўз юртинини тарк этиб хорижий элларга бош олиб кетдилар?
8. МТСлар фаолияти ҳақида сўзлаб беринг?
9. Республикада сув иншоотларининг кўлаб барпо этилишига қандай эҳтиёж ва сабаблар бор эди?
10. XX аср 30-йилларида Ўзбекистонда қандай муҳим сув иншоотлари қурилди?
11. Катта Фарғона канали ва унинг қурилиши туғрисида нималарни биласиз?

## 9-§. ЎЗБЕКИСТОНДА СОВЕТЛАР ЮРИТГАН МАДАНИЙ-МАЪРИФИЙ СИЁСАТ: МАЗМУН ВА МОҲИЯТИ

**Халқ таълими** XX асрнинг 20—30-йиллари даврини кўздан кечиран эканмиз, бунда барча ижтимоий ҳаёт жараёнлари қатори маданий-маънавий соҳа ҳам ўзига хос мураккаб-

лик, қийинчилик билан кечганлигига амин бўламиз. Советлар ҳокимияти ва унинг ҳукмрон партияси бутун мамлакатда социализм тузумини барпо этишни ўз олдларига асосий мақсад қилиб қўяр эканлар, бунда маданий соҳанинг роли алоҳидалигини, унингсиз кўп нарсага эришиб бўлмаслигини яхши тушунардилар. Шу боисдан совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидан бошлабоқ маданий қурилиш жараёнини ўз таълимоти ва ғоялари асосида ривожлантиришга киришган эдилар.

20-йиллар бошларига келиб Ўзбекистон ҳудудида маданий қурилишнинг энг долзарб вазифаларидан саналган совет таълим тизимини шакллантириш ишлари фаол бошлаб юборилди. Советлар Ўзбекистонда янги таълим тизимини яратишга йўл тутар экан, бундан кўзлаган асосий мақсадлари ўлкада халқ таълими бугунларини равнақ топтириш, ялписига халқ саводхонлигига эришиш, илм-маърифат чашмаларидан ҳаммани тўла баҳраманд этиш эмас, балки энг аввало, юрт фарзандлари онгига, шуурига коммунистик ғоялар ва идеалларни чуқур сингдириш ва шу йўл билан ўзларига қулоқ қоқмай хизмат қиладиган «мўмин-қобил» авлодни тарбиялаб вояга етказиш эди. Тўғри, советлар аввал бошда Ўзбекистондаги мураккаб вазиятни, маҳаллий халқ кайфияти ва руҳиятини, унинг ўзига хос миллий анъаналари, исломий қадриятларини бир қадар ҳисобга олиб, бу ерда эски ва жаҳид усулидаги мактаблар ёки мадрасаларнинг ҳам бир вақтнинг ўзида фаолият юритишига монелик кўрсатмади. Бунинг орқасида бу ўқув даргоҳлари навқирон авлодга таълим бериш, улуғ бобокалонлар мероси ва шарқона одоб, ахлоқ руҳида тарбиялашда ўз улушини қўшиб борди. Лекин совет арбоблари ва мафкурачиларининг бу вақтинчалик тактикаси узоққа бормади. Улар ўлка ҳаётига мослашиб, бироз томир ёзиб олгач, 20-йиллар ўрталаридан эътиборан ўзбек халқи маънавий ҳаётининг кўп замонлар узвий таркибий қисми бўлиб келган эски мактаб ва унинг таълим тизимини барҳам топтирди. Унинг кўп сонли зиёли вакиллари, муллаларию мударрислари фаолияти тўхтатиб қўйилди. Уларнинг тақдир-қисмати ҳаётнинг оғир синовларига дучор этилди. Бу ҳам советларнинг тили бошқа-ю, дили бошқа эканлигидан, уларнинг маданий сиёсати замирида қандай маккорона мақсадлар яширинганлигидан яққол далолат беради.

Совет ҳукумати маҳаллий авом халқ ишончини қозониш, энг аввало, камбағаллар, йўқсиллар фарзандларини ўқитиш, уларни саводли, билимли қилиш учун ўзининг дастурий мақсадига жавоб берадиган советча таълимни ривожлантиришга асосий эътибор берди. 20-йилларда Ўзбекистон ҳаётидан муҳим ўрин олган биринчи ва иккинчи босқич мактаблари шундай таълим беришга мўлжалланган билим даргоҳлари эди. Масалан, 1921 йилда Туркистонда 165645 ўқувчиси бўлган 1965 та 1-босқич (бошланғич) ва 6500 ўқувчиси бўлган 58 та 2-босқич (ўрта) совет мактаблари фаолият кўрсатганди.

1920 йил 17 сентябрда Туркистон АССР ҳукумати ўлкада 8 ёшдан 40 ёшгача бўлган кишиларни ўқитиш ва саводхон қилиш тўғрисида декрет қабул қилди. Бундан кўзда тутилган мақсад маҳаллий халқни тобора советлар сиёсати ва мафкураси таъсирига олиш, унинг янги тузумга хайрихоҳлигини кучайтириш эди. Шуларни ҳисобга олиб республиканинг турли ҳудудларида сон-саноқсиз саводсизликни тугатиш курслари ташкил этилиб фаолият кўрсатди. Уларга турли ёшдаги кишилар, эркаклар ва аёллар жалб қилиниб, ўз саводларини чиқардилар. Жумладан, 1928—1932 йилларда Ўзбекистонда жами 700 минг нафар киши саводсизлик курсларини тугатган бўлса, бу кўрсаткич 1933—1937 йилларда 1,4 млн. кишини ташкил қилди. Шу билан биргаликда республикада бошланғич таълим тизимининг жорий этилиши, кейинроқ 7 йиллик таълимга ўтилиши ҳам халқ таълими соҳасидаги муҳим ўзгаришлардан бири бўлди. Мактаб қурилиши, унинг малакали ўқитувчи кадрлар билан таъминланиши, ўқувчилар сони йил сайин ўсиб борди. Совет даври статистик маълумотларига қараганда, агар 1924/25 ўқув йилида Ўзбекистонда 160 та совет типдаги мактаблар ташкил қилиниб, уларда 17209 нафар ўқувчи таълим олган бўлса, 1941 йилга келиб бундай мактаблар сони 5504 тага ва уларда таълим олаётган ўқувчилар сони эса 1 млн. 315 минг нафарга етган.

30-йилларга келиб республикада малакали ўқитувчи кадрлар тайёрлайдиган кўплаб педагогика институтлари ва ўрта махсус педагогик билим юртлари ташкил қилинди. Бу эса халқ таълими тизими фаолиятини анча яхшилашга туртки берди. Агар рақамларга мурожаат қиладиган бўлсак, 1928/29 ўқув йилида республикамизда ўқитувчилар сони 5,5 минг кишига тенг бўлган бўлса,

бу кўрсаткич 1932/33 ўқув йилида 19 минг кишини, 1941 йилда эса 42 минг кишини ташкил этди. Гарчанд бу рақамлар халқ таълими тизимида юз бериб борган муайян ижобий ўзгаришларни кўрсатсада, бироқ бу соҳада худди шу даврларда кўплаб жиддий хато, нуқсонлар, йўқотишлар содир этилганлигидан кўз юмиб бўлмайди. Шу ўринда ўзбек халқининг асрлар синовидан ўтган, улуғ аждодлар анъаналарига асосланган, асл шарқона таълим ва педагогикаси намуналарини ўзида мужассамлаштирган эски мактаб ва мадраса таълими ва тарбияси атайин тугатиб юборилди.

Совет ҳукумати таълим тизимини, янги авлод тарбиясини тўлиқ равишда ўз измига бўйсундириш мақсадида араб алфавитига асосланган эски ўзбек ёзувини ҳам тубдан ислоҳ қилишга киришди. Шу мақсадда 1929 йилда араб имлоси асосидаги ўзбек ёзуви тугатилиб, ундан лотин графикасига ўтилди. Бундан кўп вақт ўтар-ўтмасдан, 1940 йилга келиб советларнинг бирдан-бир ягона орзуси бўлган кириллица—рус алфавити негизига қурилган ёзувга ўтилди. Биргина ўзбек ёзувини ўзгартириш борасида қўлланилган бундай хатти-ҳаракатлар республика халқ таълимининг кейинги тақдири, истиқболи учун салбий оқибатлар келтириб чиқарди. Энг ачинарлиси, бунинг натижасида неча асрлар давомида халқ даҳоси, буюк бобокалонларимиз ақл-заковати томонидан яратилган бебаҳо маънавий манбалар, асарлар, рисоаларни ўрганиш мушкул муаммога айланиб қолди. Негаки, улар араб ёзувида битилган эди-да!

Бу ҳам янги авлодни ўз аслий сарчашмаларидан, миллий тарихидан маҳрум этиб боришнинг ўзига хос айёрона йўли, кўриниши бўлган эди. Шу билан birlikда янги ташкил этилган таълим масканлари, мактабларнинг моддий базаси, уларнинг ўқув дастурлари, қўлланмалари ва дарсликлар ҳамда бошқа зарур жиҳозлар билан таъминланиш даражаси ҳам мутлақо талабга жавоб бермас эди. Агар 20-йилларда республикада ўқитиш жараёни бир қадар миллий зиёли олимлар, етук педагог мутахассислар томонидан тайёрланган ўқув қуроллари, дарсликлар асосида ташкил этилган бўлса, 30-йиллардан эътиборан аҳвол кескин ўзгарди.

Бу соҳанинг жилови тўлиқ ҳолда Марказ мутасаддилари қўлига ўтди. Эндиликда миллий республикалардаги таълим жараёни Москвадан тайёрлаб юборилганидан дастурлар, дарсликлару ўқув қўлланмалари асо-

сида олиб бориладиган бўлиб қолди. Бу эса халқ таълимнинг миллий мазмуни, характериға сезиларли таъсир кўрсатиб борди. Шунингдек, айниқса 30-йилларға келиб республиканинг мактаб таълимиға мафкуравий таъйиқ ўтказиш, муаллимлар таркибини «тозалаш», улар сафидан «нобоп, ёт унсурлар»ни қидириб топишға уриниш ҳоллари атайин кучайтирилди. Масалан, ВКП (б) МҚ Урта Осиё бюросининг 1933 йил 27 мартда қабул қилган ўқитувчилар сафини тозалаш тўғрисидаги қарори айнан шу ёвуз мақсадға қаратилган эди. Бу қарорға асосланиб иш юритган совет «билагонлари» бу даврда кўплаб билимли, маърифатли, соф виждонли миллий зиёлиларимизни ишдан бўшатди, қатағон қилди.

Улар томонидан тайёрланиб нашр этилган миллий руҳдаги кўплаб ўқув адабиётлари ҳам айни шу йилларда тақиқлаб қўйилди. Яна шуни айтиш жоизки, шу даврда оммавий тарзда «совет таълими»ни олиб, турли мактаб ва саводсизлик курсларини битириб чиққанларнинг аксарияти, моҳият эътибори билан қараганда, ёзув-чизувни зўр-базўр эгаллаган ёки чаласавод кишилар бўлганлар. Таажжубланарли томони шундаки, кечагина зўрға саводини чиқариб эндигина ҳаётға қадам қўйганлар «ишончли шахслар» сифатида топилиб, мафкуравий саралаш асосида ўз вазифаларидан четлатилган тажрибали, билимдон, профессионал зиёлилар ўрнини эгаллаб борганлар.

Хуллас, советлар Ўзбекистонда ўз таълим сиёсатини юритар эканлар, бунда биринчи навбатда унинг синфий моҳиятиға эътибор бердилар. Бинобарин, улар раҳнамолигида шакллантирилиб, ривожлантирилиб берилган халқ таълими тизими ва унинг барча бўғину йўналишлари ҳам шу руҳ ва мазмун билан суғорилган эди.

#### **Олий ва ўрта махсус таълим**

Советларнинг халқ таълими соҳасида юритган сиёсатининг муҳим йўналишларидан бири, бу олий ва ўрта махсус таълим тизимини шакллантириш ҳамда ривожлантириш эди. Ҳар қандай тузумда бўлгани сингари, совет ҳокимияти ҳам кўплаб юқори малакали, ўқимишли, зиёли кадрларға ўтқир эҳтиёж сезарди. Янги тузум ғоялари ва идеаллари руҳида тарбияланган, унга садоқат билан хизмат қиладиган юқори билимли шундай кадрларни тайёрлаб, вояға етказиш советларнинг айни муддаоси эди.

Шу билан бирликда совет ҳокимияти Ўзбекистон-

дек чекка ўлкада олий таълимни ташкил этиш, унга маҳаллий ёшларни жалб қилиш орқали ерли халқ ишончини қозонишга, у билан яқиндан алоқа боғлашга умид қилар эди. Марказ амри билан 1920 йил сентябрида Тошкентда ташкил этилган Туркистон Давлат университети шу мақсадга йўналтирилган эди. Кейинчалик Ўрта Осиё университети мақомини олган бу олийгоҳ ўлкада олий таълимни ривожлантириш, юқори мутахассис кадрлар тайёрлаш ўчоғи бўлди. Бироқ бу ўқув даргоҳи профессор-ўқитувчиларининг мутлоқ таркиби европалик миллат вакилларида ташкил топганлигидан, ундаги ўқитиш тизими биринчи кунданок фақат рус тилида олиб борилди. Бу эса маҳаллий миллат ёшлари учун унга кириб таълим олишда жиддий қийинчиликлар туғдирарди. Шунинг учун ҳам университет талабалари сафида уларнинг салмоғи жуда озчиликни ташкил этарди. Жумладан, 1923/24 ўқув йилида Ўрта Осиё Давлат университетида таълим олаётган 2047 нафар талабадан фақат 51 нафари маҳаллий миллат ёшлари эди, холос. 1924/25 ўқув йилида бу университетда 2440 талаба ва ишчилар факультетида 889 ёшлар таълим олди. Кейинроқ 30-йиллар бошларига келиб бу бош олий ўқув юрти негизда республикада жуда кўплаб турли хил йўналишлардаги институтлар таш-



Ўрта Осиё давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон миллий университети) биноси.

кил этилди ва фаолият кўрсата бошлади. Ўрта Осиё политехника (ҳозирги Техника университети), Молия-иқтисод, Гиббиёт, Қишлоқ хўжалик, Тўқимачилик институтлари, Самарқанд Давлат университети ва бошқалар шулар жумласидандир.

Шунингдек, бу даврда юқори малакали педагогик кадрларга талаб муттасил ўсиб борганлигидан Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Нукус, Хива, Урганч, Фарғона ва Наманган сингари шаҳарларда педагогика ва ўқитувчилар тайёрлаш институтлари ташкил этилди. Бунинг орқасида 1932 йилга келиб республикадаги жами олий ўқув юртлари сони 31 тага етди. Уларда таълим олаётган талабалар сони 12,2 минг нафарни ташкил этарди. Кейинроқ бу кўрсаткичлар йил сайин ошиб борди. Чунончи, олий ўқув юртлари талабаларининг сони 1937 йилда 15,5 мингга, 1941 йилда эса 18 минггага етди.

Айни пайтда маҳаллий аҳоли ёшлари орасидан махсус танлаб олиниб, партия, совет ва хўжалик органларида ишлаш, социалистик қурилиш жабҳаларида актив фаолият кўрсатишга даъват этилган раҳбарий кадрлар тайёрлашга ҳам алоҳида эътибор қаратилди. Негаки, ҳукмрон партиянинг «олтин фонди» ҳисобланган бундай кадрларни кўплаб тарбиялаб вояга етказиш Ўзбекистон советлар сиёсатини тўлақонли ўтказишда муҳим кафолат бўлиб хизмат қиларди-да. Шу мақсадларни кўзда тутиб 1923 йилда Туркистон коммунистик университети очилди. Унда ўлканинг бўлғуси совет кадрлари «марксча-ленинча» таълимот негизларини кунт билан эгаллаб бордилар. Шунингдек, бу даврда Туркистонда 2 та марказий, 5 та вилоят ва 5 та уезд партия совет мактаблари фаолият кўрсатмоқда эди. Уларда ўқитган 1312 нафар тингловчининг 10 фоизини хотин-қизлар ташкил этарди.

Москвадаги Шарқ меҳнаткашлари коммунистик университетиде эса 1923 йилда 77 нафар туркистонлик ёшлар таълим олди. Улардан ўзбеклар 24, туркманлар 24, қозоқ-қирғизлар 29 киши эди.

Ўзбекистоннинг бу даврдаги таълим тизимида ўрта махсус таълим ўқув юртлари фаолияти ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Бунинг асосий боиси шуки, республиканинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёти кўп жиҳатдан махсус билим, тажриба ва кўникамага эга бўлган кадрларга боғлиқ эди. Фақат шундай кадрларгина республика хўжалик ва маданий қурилишининг кўплаб долзарб масалалари, вазифаларини ҳал

этишга салмоқли ҳисса қўша олардилар. Шу боисдан ҳам ўлкада ҳунар-техника таълими мактаблари, техникумлар, махсус билим юртларини ташкил қилиш ва фаолиятини жонлантириб боришга эътибор берилди. 20-йилларда республикада 6 та қишлоқ хўжалик техникуми, 1 та гиббиёт техникуми, 16 та ҳунар-техника мактаби ташкил қилинди. Уларда 6800 нафар билимга чанқоқ ёшлар ўқиди. Шунингдек, шу вақтда 5 та педагогика техникуми, 2 та педагогика билим юрти, битта хотин-қизлар билим юрти мавжуд бўлиб, улар орқали кўплаб билимли, малакали педагог кадрлар тайёрланди. XX асрнинг 40-йиллари бошларига келиб Ўзбекистонда махсус билим юртлари сони 92 тага етган бўлиб, уларда 12,6 минг нафар ёшлар таълим олмақда эди.

Шу билан бирликда олий ва ўрта махсус таълим тизими олдида ҳам ҳали кўплаб жиддий муаммолар кўндаланг бўлиб турарди. Олий таълим тизимидаги ўқиш жараёни асосан рус тилида олиб бориларди. Махсус ўқув қўлланмалари, дарсликлар, бошқа ўқув-услубий жиҳозлар миллийлик, юртнинг ўзига хослик жиҳатларидан ниҳоятда узоқ бўлиб, улар асосан Марказдан тайёрлаб юбориларди. Маҳаллий профессор-ўқитувчилар таркиби ниҳоятда кам бўлганлиги боис кўпчилик фанлар ва предметларнинг ўқитилиши асосан европалик олимлар тасарруфида эди. Бунинг устига 30-йилларда авжига минган сталинча қатағонлик шамшири кўпроқ миллий кадрлар бошида синдики, бундан республика таълим тизимининг барча бўғинлари катта зиён-заҳмат чекди, анча маҳрумликларга дучор бўлди.

#### **Илм-фан**

Республикада илм-фаннинг равақ топиши ҳам табиий ҳолдир. Гарчанд Ўзбекистоннинг советлар ҳукмронлиги даври илм-фани аҳволи, унинг ўсиши, ўзгариши кўплаб мураккаб, зиддиятли жараёнлар силсиласида кечган бўлсада, бироқ бу ҳол бир қатор ўз хусусиятлари ва асосли омилларига эгадир. Аввало, илм фанга, маърифатга интилиш миллатимизга хос азалий ота мерос анъанадир. Жаҳонга тенги йўқ алломаларни берган халқ ҳар қандай оғир, мушкул вазиятларда ҳам илм машъалини қўлда маҳкам тутиб, уни ривожлантиришга интилиб келган. Бинобарин, советлар даври, қатағонлик йиллари ҳам бундан мустасно эмас, албатта. Шу боис советларнинг маданий қурилиши доирасида



бўлса ҳам республиканинг илмий салоҳияти ўсиш ва ривожланишда давом этди.

Марказ зўравонларининг миллий кадрлар, зиёлилар фаолияти доирасини ҳар қандай чеклаш, бўғишга уринишига қарамай, юртнинг кўплаб иқтидорли, заковатли ёшлари ўзларини илм-фан машаққатига бағишлаб, аста-секин унинг чўққиларига кўтарилиб бордилар. Рус тилини мукаммал эгаллаш қийинчилиги ҳам уларга ҳеч бир тўсиқ бўлолмади. 30-йилларга келиб ўзбек фанининг турли йўналишларида ўз юксак салоҳиятини намоян қила олган, ўз илмий мактабига асос солган Қори Ниёзий, Абдурахмон Саъдий, Абдулла Авлоний, Иброҳим Мўминов, Яҳёё Фуломов, Тошмуҳаммад Саримсоқов, Халил Раҳматуллин, Ҳабиб Абдуллаев, Собир Юнусов сингари фан алломалари етишиб чиқди. Айни замонда республикада кўплаб илмий-тадқиқот институтлари, марказлари ташкил этилиб, фаннинг турли долзарб муаммолари устида самарали изланишлар олиб бордилар. Булар жумласига Бутуниттифоқ пахтачилик илмий-тадқиқот институти (СоюзНИХИ), Маданий қурилиш, Сансоат-иқтисод, Сансоат қурилиши, Ҳуқуқ-тадқиқот институтлари, Гидрометрология институти, Гелиотехника лабораторияси, Астрономия Обсерваторияси, унинг қошидаги Куёш хизмати бўлими ва бошқаларни нисбат бериш мумкин. Мазкур институтлар ва илмий марказларга жалб этилган республика илмий кучлари, фан фидойилари Иттифоқ ва республика аҳамиятига молик қанчалаб ҳаётий муаммолар, масалаларнинг ечимини топишда жиддий тадқиқотлар олиб бордилар. Айниқса пахтачилик, унинг ҳосилдорлигини ошириш, тез пишар, сифатли янги навлар яратиш соҳасида муҳим янгиликлар қилинди. Геолог олимлар саъй-ҳаракатлари билан янги конлар, турли хил маъдан тоғилмалари кашф қилинди. 1927 йилда Фарғона водийсида Шўрсув нефть кони очилди. Цемент ишлаб чиқариш учун хом ашё қидириб топилди. Натижада Қувасой цемент заводи қурилиши бошлаб юборилди.

Қатор мис, олтин, кумуш, қалай, мармар конлари топилди ва ишга туширилди. Бироқ уларнинг ҳузурини Марказ кўрди. Негаки, бу даврга келиб унинг инонихтиёри тўла Иттифоқ ҳукумати тасарруфига олинган эди.

1940 йил 9 январда Ўзбекистон ХКС (ҳукумати) ҳузуридаги Фан қўмитаси негизда СССР ФАнинг Ўзбе-

кистон филиали таъсис этилди. Ўша кезларда унинг таркибида 75 та илмий-тадқиқот институтлари ва муассасалари мавжуд эди. Улар 3024 нафар илмий ходимларни ўз сафига бирлаштирганди. Буларнинг 109 нафари фан докторлари, 510 нафари фан номзодлари эдилар.

#### «Хужум» ҳаракати

XX аср 20-йиллари ярмида «Хужум» номи билан бошланган ҳаракат ўз моҳияти билан ўзбек хотин-қизларини тутқунликдан, паранжи зулматидан озод қилишга қаратилган эди. Туркистон шароитида ўзига хос ўта мураккаб хусусиятларга эга бўлган бу ижтимоий-сиёсий масала ҳукмрон партия томонидан ҳеч бир ўйланмасдан, маҳаллий шарт-шароитларни, халқнинг анъанавий удумлари, урф-одатларини эътиборга олмасдан қутилмаган бир ҳолда амалга оширилдики, бу эса ўлка ҳаётида қўлаб нохуш оқибатларни келтириб чиқарди.

Маълумки, Туркистон хотин-қизлари ҳаёти асрлар давомида мусулмончилик қонун-қоидалари ва анъаналари асосида кечган ва ўзига хос хусусиятларга эга бўлган. Жумладан, улар аксарият ҳолларда меҳнатга тортилмас, балки уй-рўзгор ишларида банд бўлишган ва фарзанд тарбияси билан шуғулланишган. Совет ҳукумати эса ўзбек хотин-қизларининг бундай турмуш тарзига диний «хурофот» сифатида қаради. Шу билан биргаликда аёлларнинг эркаклар билан тенг ҳуқуқлилиги, уларнинг тор оила муҳитидан озод бўлиб, кенг ижтимоий-сиёсий ҳаётга тортилиши ғояси илгари сурилди.

Шу нарса ҳақиқатки, жамият ривожланиб борар экан, одамларнинг онги ҳам ўзгаришда давом этади. Турмуш тарзи янгиланади, у замонга мослашади. Шу маънода ўзбек аёлларини паранжидан озод қилиш янги тузум олдидаги муҳим вазифалардан бири эканлиги табиийдир. Бироқ бу масалани энг аввало жамият аъзолари, фуқаролари орасида кенг қўламли тушунтириш, маърифий йўллар орқали тинч ҳал қилиш мумкин эди. Жадидлар раҳбарлари Ф. Хужаев, Фитрат, Чўлпон, А. Авлонийлар ҳам бу масалани ҳал этишни ўз олдиларига муҳим вазифа қилиб қўйган эдилар. Шу мақсадда ташкил этилган республика, вилоят, туман, шаҳар ва қўйи совет ташкилотлари қошидаги хотин-қизлар бўлимларида дастлаб умуман тўғри иш олиб борилганди.

Бу ерда гап паранжи ташлаш устида эмас, балки хотин-қизлар учун махсус клублар, артеллар, дўконлар, саводхонлик курслари очиш ҳақида борарди. Бу хилдаги тадбирларнинг кўплаб ўтказилиши натижасида хотин-қизлар ижтимоий фойдали меҳнатга, жамоатчилик ишларига тортила бошлаганди. Аммо, минг афсуски, бу дастлабки ютуқлар, хусусан, аёлларнинг жамоат жойларига паранжида келишлари мустабид тузумни асло қониқтирмасди.

Шунинг учун ҳам ВКП (б) МҚ Ўрта Осиё бюросининг 1926 йил сентябридаги махсус қарори асосида бу ҳаракатни сунъий равишда тезлаштиришга киришилди, оқибатда бу мажбурий ҳаракат «Хужум» номини олди. Холисона айтганда, уни ўзбек хотин-қизлари хурсандчилик билан кутиб олдилар. Чунки очиқ юриш, ёруғ оламни кўриш, илм олиш, эркаклар билан тенг ҳуқуқли бўлиш уларнинг ҳам асрий орзуси эди. Бироқ бу ҳаракат, юқорида таъкидланганидек, ниҳоятда шошма-шошарлик, маъмуриятчилик йўли билан ўтказилди. Бу тадбирга ҳаттоки эркак коммунистлар ҳам тайёр эмас эдилар. Масалан, 1927 йил 8 март кuni бўлган кўплаб митингларда минглаб хотин-қизлар паранжиларини ташлашди. Буларнинг орасида коммунистларнинг ҳам хотинлари бор эди. Лекин, улар эртасига яна паранжини ёпинишга мажбур қилинди.

Шунга қарамай «Хужум» ҳаракати дастлаб анча сезиларли ютуқларга эришиб борди. 1927 йил баҳорига келиб 100 минг аёл паранжи ташлади. Минг-минглаб аёллар корхоналарга, қишлоқ, туман кенгашларига, суд тизимига ишга тортилди. Улар орасидан кўплаб тракторчилар, бригадирлар, колхоз раислари, клуб ва кутубхона мудирлари тайёрланди. Жумладан, 1927—1929 йилларда судларнинг халқ маслаҳатчилари орасида ўзбек аёллари 563 кишига етди. 1926 йилда биргина Тошкент ва Фарғона вилоятлари «Кўшчи» уюшмаларининг 4900 аёл аъзолари бор эди. 1927 йил давомида 7169 аёл қасаба уюшмаларига аъзо бўлиб кирди. 5916 аёл матлубот кооперацияларига аъзо бўлди, 2343 хотин-қизлар давлат органларига сайланди.

1927—1928 йилларда «Хужум» ҳаракати янада кенг қулоқ ёзди. Хотин-қизларни саводсизликни тугатиш курсларига жалб этиш, уларнинг фарзандлари учун ясли ва боғчалар очиш тадбирлари кўпайди. Паранжи ташлаган аёллар учун 32 та саводсизликни тугатиш мактаблари ташкил қилинди.

Бироқ бу соҳадаги ишлар партия органлари томонидан бургтириб кўрсатилди. Амалда эса бу жараён кўп ҳолларда жойларда тўхтаб қолди. Бу борада қўлланилган зўрлаш, мажбурлаш йўли ва усуллари ўзининг салбий натижаларини бермасдан қолмади. Натижада ҳатто 10—15 яшар қизларни ҳам эрга бериб юбориш ҳоллари рўй берди.

Жойларда хотин-қизларни ўлдириш ҳоллари кўплаб рўй берди. 1927—1928 йилларда 2,5 мингдан ортиқ фаол аёллар ёвуз кучлар қурбони бўлди.

Табиийки, ҳар қандай жиноят жазосиз қолмайди. Фақат 1928 йилда аёлларга нисбатан гайриқонуний ҳатти-ҳаракатлари учун 671 киши жазога тортилди. Шулардан 7 киши отувга ҳукм қилинди.

Шундай қилиб, партиявий тазйиқ, советча мажбурлаш ва мафкуравий кураш асосида ўтказилган «Хужум» ҳаракати, қийинчиликлар билан бўлсада, ҳаётга тадбиқ этиб борилди. Бунинг натижасида ўзбек аёли ижтимоий ишлаб чиқаришга, ҳатто энг оғир меҳнат талаб қиладиган ишларга ҳам тортилди. Масалан, 1930 йилда улар қишлоқ хўжалигида ишчи кучининг 80 фоизини ташкил этди. Бошқа соҳаларда ҳам хотин-қизлар салмоғи ортиб, уларнинг ижтимоий фаоллиги кучайди.

«Хужум» ҳаракатининг ўсиб бориши давомида 1937 йилга келиб 273637 нафар ўзбек хотин-қизлари саводсизликни тугатиш курсларини муваффақиятли битирдилар. Аёл ишчилар ва хизматчилар сони 1940 йилда 232 минг кишига етди. Бу эса бутун республикадаги ишчиларнинг 40,7 фоизига тенг эди. Улар тикувчиликда 82,3, қандолатчиликда 65,5, тўқимачиликда 8 фоизни ташкил этарди.

Шу билан бирликда бу мавсумий ҳаракат кўпгина салбий оқибатларнинг юз беришига ҳам сабаб бўлди. Бу жараёни ўтказишда йўл қўйилган жиддий хато ва камчиликлар, халқнинг асрий удумлари, ўзбек аёлларига хос шарқона одоб, ахлоқ тамойилларининг бузилиши, бу нозик соҳада одамларнинг ор-номусини менсимаслик ҳоллари реал ҳаётда кўплаб фожеали воқеаларни келтириб чиқарди.

Энг ачинарлиси шуки, «Хужум» ҳаракатида фаол иштирок этиб, унда ташаббускор бўлган, бутун борлигини, онгли ҳаёти, фаолиятини социализм ишига, партиянинг ёлғон, сохта ғояларининг чинлигига ишонган қанчалаб илғор хотин-қизлар кейинчалик сталин-

ча қатағонлик қурбони бўлдилар. Бунга ўзбек хотин-қизлари озодлиги курашининг оташин намояндалари— Тожихон Шодиева, Собира Холдорова, Хосият Тиллахонова, Марям Султонмуродова, Хайринисо Мажидхонова сингариларнинг фожеали ва таҳликали кечган ночор қисматлари тўла мисол бўла олади.

### **Маданий ва адабий жараён**

XX асрнинг 20—30-йилларида ҳукмрон коммунистик партиянинг маданий қурилиш сиёсати асосан «шаклан

миллий, мазмунан социалистик маданият»ни шакллантиришга қаратилди. Зеро, «ленинча маданий инқилоб ғояси»нинг бош мақсади ҳам кўп миллатли советлар мамлакатада ягона социалистик маданиятни таркиб топтириш ва унинг «самаралари»дан СССР барча халқлари ва миллатларини баҳраманд этиш эди. Гарчанд бу маданият миллий белги, шаклларни расман кўзда тутсада, бироқ у амалда ҳар бир халқнинг ўзига хос тарихий ва маданий меросини, унинг сарчашмаларини инкор этарди. Чунки булар коммунистик мафкура ўлчови ва тамойилларига моҳиятан зид келарди.

Шу бож бу йилларда ўзбек халқининг олис асрларга бориб қадалувчи моддий ва маънавий маданияти дурдоналари, осори-атиқаларига, масжиду мадрасалар, гумбазу мақбаралар қўринишидаги ноёб мейморий обидаларига зўр бериб ҳужум уюштирилди. Бинобарин, бу масканларнинг қаровсиз, хароб аҳволга келтирилганлиги ҳам тасодифий ҳол эмас, албатта. Айниқса бунда халқимизнинг қалби, дилидан чуқур жой олган, унинг узоқ асрлик исломий қадриятлари завол топтирилганлигини чуқур таассуф билан таъкидлашга тўғри келади. Ҳатто бу манфур мақсадга эришишда жойларда «Худосизлар жамиятлари» тузилиб, улар орқали диний эътиқод ва тасаввурларга қарши, унинг покдомон пешволарига қарши ҳужумкор атеистик кураш, ташвиқот ва тарғибот авж олдирилди. Бунинг оқибатида юртнинг илғор зиёлилари бўлган қанча-қанчалаб руҳонийлар, эшону муллалар, уламоу фузалолар аёвсиз таъқибу қувғинларга дучор этилди ёхуд қирғин қилинди. Уларнинг кўплари жонларини ҳовучлаб, оила, бола-чақаси билан не азобу уқубатларни бошдан кечириб, узоқ хорижий юртларга бош олиб кетишга мажбур бўлдилар.

Ўзбек халқининг кўплаб юртпарвар зиёлилари фидойилик намуналарини кўрсатиб, барча қийинчилик-

ларга бардош бериб республиканинг маданий ҳаётида фаол қатнашдилар.



Машҳур ҳофиз  
Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов.



Ҳофиз ва бастакор  
Мадрахим Шерозий.

Уларнинг савй-ҳаракатлари билан театрлар, клублар, кутубхоналар ва бошқа маданий-маърифий муассасалар бунёд этилиб фаолият кўрсата бошлади. 1929 йилда ўзбек мусиқали театрига асос солинди. 1933 йилга келиб Ҳамза номли академик драма театри иш бошлади. Ҳар қандай мафкуравий тазйиқларга қарамасдан миллий руҳ устувор бўлиб қола берди. Халқимиз орасидан унинг асрий дил армони, орзу-истакларини куйлаган Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов, Ота Фиёс Абдуганиев, Домла Ҳалим Ибодов, Мулла Тўйчи Тошмуҳамедов, Шораҳим Шоумаров, Сорахоним, Тамарахоним, Лугфихоним, Мукаррамахоним сингари номдор санъаткорлар етишиб чиқди ва довруғ қозонди.

1936 йилда Тошкент Давлат консерваториясининг очилиши халқимизнинг маданий ҳаётида катта воқеа бўлди. Ўзбек мусиқа маданиятининг забардаст вакиллари — Юнус Ражабий, Мухтор Ашрафий, Мутал Бурҳонов, Толибжон Содиқов, Тўхтасин Жалилов сингари санъаткорлар ижоди халқ дилидан чуқур жой олди.

1937 йилда Москвада ўтказилган биринчи ўзбек санъати ва адабиёти декадаси халқимиз маданиятининг ёрқин кўриги бўлди. Унда «Гулсара», «Лайли ва

Мажнун» опералари, «Фарҳод ва Ширин» мусиқали драмаси ва бошқа сахна асарлари катта маҳорат билан намоиш этилди.

30-йилларда Ўзбекистонда янгидан кино санъати шаклланиб борди. Унинг ёрқин ифодаси сифатида шу даврда яратилиб экранларга чиқарилган «Асал», «Қасам», «Равот қашқирлари», «Азамат» сингари фильмларни тилга олиб ўтиш жоиздир.

Уларни яратишда Комил Ёрматов, Наби Ғаниев, Сулаймон Хўжаев, Йўлдош Азамов, Раҳим Пирмухамедов сингари ажойиб ўзбек кино усталарининг хизматлари бе-назирдир.

20—30-йилларда республикада кўплаб маданий иншоотлар қурилди. 1932 йилда республикада 707 та кутубхона, 3087 та клуб, 409 та кино қурилма, 32 та театр, 13 та музей фаолият кўрсатди.

Ўзбекистонда маданий қурилиш жараёнининг чуқурлашиб боришига мамлакатда авж олган тоталитар тузум зўравонлиги ва бедодлиги жиддий тўсқинлик туғдирди. Бундай кескин, носоғлом муҳитда маданият муассасаларининг фаолияти чекланиб, бу соҳа ходимларининг ижодкорлиги ҳар томонлама қийин-қистов ва сиқувга олинди. Бу эса республика маданий ҳаёти маромининг нормал кечишига, шубҳасиз, салбий таъсир кўрсатди.

Бу даврда ўзбек адабиёти ҳам жиддий ҳаётий синовлар жараёнини бошдан кечирди. Узининг бой тарихий анъаналарига эга бўлган бу адабиёт халқ руҳининг кўзгуси сифатида унинг маънавий ҳаётини ташкил қилишда, замон муаммоларини идрок этиш ҳамда ҳал этишда ўз ҳиссасини қўшиб борди. Советлар инсонларининг онги, шуурига таъсир этиш, уларни маънан ва руҳан тарбиялашда адабиёт ва санъатнинг ўрни ва роли беқийёслигини ҳисобга олиб, уни янги социалистик қурилиш хизматига фаол жалб



Аброр Ҳидоятлов Отелло ролида.

этишга интилдилар. Уларнинг назарида адабиёт кучли мафкуравий қурол сифатида янги тузумни мустақкамлашга хизмаг қилиши, миллионлар оммасини шунга даъват этмоғи керак эди. ВКП(б) МКнинг 1925 йил 18 июнда қабул қилган «Партиянинг адабиёт соҳасидаги сиёсати тўғрисида» номли қарорида шу руҳ, гоё акс эттирилганди. Бу ҳужжат ўзбек адабиёти ва унинг намояндалари учун ҳам қўлланма ҳисобланарди. Унда очиқдан-очиқ совет мафкурасига зид адабиёт «буржуа мафкураси хизматкори», деб эълон қилинганди. Бу, албатта, ҳар бир ижодкор зиммасига машаққатли вазифа юкларди. Негаки, ҳар бир шоир ёки адиб совет мафкураси талабларидан биров бўлса-да четлашса, ўз халқининг бой тарихий ўтмиши ёхуд улуғ аждодлари ҳаётидан асар ёзгудай бўлса, унинг оғир жазога рубару келиши ҳеч гап эмас эди. Мана, нима учун 30-йилларда халқимиз фахру-ғурури бўлиб қолган бир қатор фавқулодда истеъдод соҳиблари қатағон қилинди, ижодлари бўғилди. Хусусан, «халқ душманлари» тамғаси билан муборак номлари бадном қилинган Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Усмон Носир, Элбек, Ғози Юнус, Боту сингари сўз санъаткорларининг аччиқ қисмати бунга яққол мисолдир.



Шоир Маҳмуд Боту.



Оташнафас шоир  
Ҳамид Олимжон.



Бироқ ҳар қандай тазйику таъқибларга қарамай ўзбек адабиёти бу йилларда муҳим ютуқларга эришиб, жиддий ўзгаришлар йўлидан илгарилаб борди. Бу ўринда Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз», Садриддин Айнийнинг «Одина», «Судхўрнинг ўлими», Фитратнинг «Абулфайзхон», Ойбекнинг «Кутлуғ қон», Фафур Ғулломнинг «Кўкан», «Ёдгор» ва шу сингари ўз даври учун муҳим воқеа бўлган бадиий ғояси юксак асарларни алоҳида қайд этмоқ лозим бўлади.

### Савол ва топшириқлар

1. «Маданий инқилоб» ғоясининг асл мақсад, муддаоси нимада эди?
2. Советлар Туркистон халқ таълимини ташкил этиш, ривожлантиришга қандай нуқтаи назардан ёндашдилар?
3. Ўлка халқ таълими тизимида юз берган хато, камчиликлар, мураккабликлар ва муаммолар ҳақида нималар дея оласиз?
4. Республика олий таълим тизимини шакллантириш қандай мақсадларда амалга оширилди?
5. Ўзбекистонда илм-фан қандай ривожлантириб борилди?
6. 30-йилларда етишиб чиққан таниқли ўзбек олимлари ҳақида тушунча беринг.
7. Ўзбекистонда «Хужум» ҳаракатини ўтказишдан кўзланган мақсад нима эди?
8. 20-йилларда республикада ўтказилган «Хужум» ҳаракати хотин-қизлар ҳаётига қандай ўзгартиришлар олиб кирди?
9. «Хужум» ҳаракати қандай оқибатларни юзага келтирди?
10. Нима сабабдан Ўзбекистонда дин ва диндорларга қарши ҳужумкор кураш авж олдирилди?
11. 30-йилларда республиканинг маданий ҳаётида юз берган энг муҳим воқеалардан қайси бирларини айтиб бера оласиз?
12. Ўзбек санъатини юксалтиришга муҳим ҳисса қўшган машҳур санъаткорлардан кимларнинг номини тилга олса бўлади?
13. Ўзбек адабиётининг ривожланиш жараёнининг мураккаб кечганлиги сабабларини нималарда деб ўйлайсиз?
14. Ўзбек адибларидан кимларнинг номлари 30-йилларга келиб қораланди ва нима учун?

## 10-§. ҚАТАҒОНЛИК СИЁСАТИ, УНИНГ МОҲИЯТИ ВА ОҚИБАТЛАРИ

### Тоталитар тузумнинг кучайиши

XX аср 20-йиллари иккинчи ярмига келиб советлар мамлакатининг ҳокимият бошқарув-идора тизимида ҳам кескин ўзгариш ҳоллари юз берди. Сталин аста-секинлик билан ўзининг якка ҳокимлигини бутун чоралар билан қарор топтириш ҳарака-

тида бўлди. 20-йиллар охирларида Сталин томонидан янги назарий қараш сифатида илгари сурилган «Социализм мустақамланиб борган сари синфий душман қаршилиги ҳам шунчалик кучайиб боради» деган ғоя ғайриқонуний хатти-ҳаракатларнинг авж олишига олиб келди. Сталин ва унинг атрофидагилар мамлакат ва партия ҳаётига оид ҳар бир масалада ўз иродаси, ҳукмини бошқаларга мажбур этиб, ҳар қандай муҳолифатчи қарашларни, уларнинг ташувчиларини маҳв этиб бордилар.

Шу тариқа, мамлакатда Ленин томонидан асос солинган тоталитар бошқарув тизимини Сталин янада кучайтирди. Бу тизимнинг моҳияти шундаки, унда давлат бошқаруви марказлашган ва буйруқбозлик характерига эга бўлади. Ижтимоий, иқтисодий, маданият, маънавий соҳалари устидан қаттиқ назорат ўрнатилади. Турли хил тарзда фикр, тафаккур юрийтиш, муҳолифатчилик ҳаракатларида бўлиш қатъиян ман этилади, сиёсий эркинликлар тақиқланади. Айни чоғда демократия бузилади, илғор, тараққийпарвар кучлар қатагонликка маҳкум этилади. Ҳукмрон партиянинг ягона иродаси, ўзбошимчилиги, чегара билмас зўравонлиги авжга минади.

Мамлакатда тоталитар тузумнинг қарор топиши миллий совет республикалари ҳаётига ҳам дахл қилиб, уларнинг бутун инон-ихтиёрини Иттифоқ давлати тасарруфига боғлаб қўйди. Бу Ўзбекистон тимсолида ҳам кўзга яққол ташланди. Аввало, республика ҳокимияти бошқарувининг ҳамма бўғинлари тўлиқ равишда СССР органларига бўйсундирилди. Шунингдек, бу ердаги ягона раҳбар ташкилот — Ўзбекистон Компартияси ҳам ВКП (б) нинг таркибий қисми сифатида, яъни вилоят бўлими мақомига туширилди. Бинобарин, ҳукмрон партия қабул қиладиган ҳар қандай қарору фармойишлар, раҳбарий кўрсатмалар республика партия ташкилотлари томонидан бажарилиши мажбурий ва шарт эди.

Сталинча маъмурий-буйруқбозлик тизими кўзга кўринарли ва кўзга кўринмас минг хил қизил иплар билан Ўзбекистонни ўз домига киритиб, унинг амалдаги расмий мустақиллигини ҳам йўққа чиқарган эди. Унинг маҳаллий раҳбарияти республиканинг иқтисодий, ҳужалик, маданий-маънавий ҳаётига оид бирор бир масала, муаммони мустақил тарзда ҳал этишга ҳақли, ҳуқуқли эмас эди.

**Миллий кучлар  
сафининг бўлиб  
ташланиши**

Мустабид тузум Марказдан Ўзбекистонга ўзининг кўп сонли садоқатли ходимлари, вакиллари раҳбарий лавозимларда ишлашга узлуксиз юбориб турди. Улар ёрдамида ўлка ҳаётида кечаётган барча жараёнлар, ўзгаришлардан доимий хабардор бўлиб, маҳаллий кадрлар фаолиятини кузатиб, назорат қилиб борди.

Ўз халқи, юртининг миллий манфаатларини ҳимоя қилиб, унинг истиқболини кўзлаб, ўзида куч-ирода топиб, бор ҳақиқатни айтишга журъат қилган миллат кишилари биринчи навбатда ҳукмрон Марказнинг қаҳр-заҳрига дучор бўлди. Қатағонлик зулмкорлари, уларнинг гумашталари бир имо-ишора билан бундай юрт фидойиларини орадан олиб ташлаш, фаолиятини оғмачилик, бузғунчиликда айблаш, шаънига миллатчи, халқ душмани, аксилинқилобчи, буржуа малайлари сингари асосиз бўҳтонлар билан лаънат тамғасини тиркашга доимо тайёр турардилар. Бунинг ёрқин ифодасини совет мафкурачилари томонидан тўқиб чиқарилган ва ўзбек миллий кадрлари шаънини булғашга қаратилган «18лар гуруҳи», «иноғомовчилик», «қосимовчилик» деган сиёсий ишлар мисолида кўриш мумкин. Мазкур гуруҳлар фаолиятига оид тарихий ҳужжатларни кўздан кечириб, таҳлил этарканмиз, бу инсонлар хатти-ҳаракатида, фаолиятида уларни айблашга боис бўладиган ҳеч бир асосли ашё-далиллар бўлмаганлигига тўла амин бўламиз. Уларнинг ягона «гуноҳи» — бу ўз миллати дарди, ташвиши ва манфаатини кўзлаб, айрим муҳим муаммоларни кўтарганлиги ва уларни ҳал этишга юқорининг эътиборини жалб этганлиги, холос.

Хўш, «18лар гуруҳи» таркиби кимлардан иборат бўлган? Улар совет мутасаддилари олдида қандай гуноҳ қилган эдилар? Республиканинг таниқли арбобларидан ташкил топган бу гуруҳ (И. Хидиралиев, М. Саиджонов, У. Ашуров, Р. Раҳимбобоев, Р. Рафиқов ва б.)га тиркалган асосиз айбга, уюштирилган тўхмату бўҳтонга кўра, гўё унинг аъзолари кўп масалаларда нотўғри йўл тутганлар. Аслида эса улар ҳукмрон Марказнинг улғу давлатчилик ва шовинистик сиёсатида, миллий кадрларга нисбатан беписандлик, лоқайдлик йўлига қарши чиқиб, адолат ва ҳаққонийлик тамойилларини ҳимоя қилиб чиққандилар. Шу боис расмий партия органлари томонидан мазкур гуруҳ кескин қораланди ва унинг

аззолари ўз лавозимларидан олиниб, турли партиявий жазоларга гирифтор этилдилар.

«Иноғомовчилик» гуруҳи тўғрисида гап борганда ҳам унга қўйилган барча айбларнинг тўлиқ тарзда туқиб чиқарилганлиги аён бўлади. Маълумки, Раҳим Иноғомов ЎзКП(б) МҚ Матбуот бўлими мудири ва ЎзССР Маориф халқ комиссари вазифасида фаолият юритиб келган.

У 1926 йилда «Ўзбекистон зиёлилари» деган рисоласини эълон қилган. Рисолада октябрь ўзгариши ўзбек халқи учун қутилмаган воқеа бўлди ва унга ўзбек меҳнаткашлари тайёр эмас, деган гапларни ёзди. Унинг рисоласида октябргача бўлган даврда «...Рус истибдодига қарши мустақиллик ҳаракатида тарихий ролни зиёлилар ўйнаган», деган ҳаққоний фикрлар илгари сурилган.

Шунингдек, Р. Иноғомов ўзининг бир қатор нутқларида Ўзбекистон Компартиясининг мустақил фаолият юрита олмаётганлигига, Марказнинг назоратчи органларининг ўлка ҳаётидаги зўравонлигига ҳам алоҳида эътибор қаратган. Республиканинг бир қатор маҳаллий партия, совет органлари масъул ҳодимларидан Н. Мавлонбеков, И. Исамуҳаммедов, М. Алиев сингари ҳаммаслақлар Иноғомов қарашларини қўллаб-қувватлаб чиққандилар. Албатта, бундай муҳолифатчи чиқишлар ҳукмрон партия мутасаддиларининг қаҳрига учрамасдан, жазоланмасдан қолмасди. Шу боис 1926, 1927 йилларда бу гуруҳ фаолияти партия ташкилотларида бир неча бор муҳокама қилиниб, оғмачи гуруҳбозликда айбланди. Р. Иноғомов ва унинг тарафдорлари вазифаларидан олиниб, номлари қораланди, ўзлари эса тавба-тазарру қилишга мажбур этилдилар.

«Қосимовчилик» гуруҳи ҳам 1929—1930 йилларда совет ҳукмрон режими томонидан миллий кадрларни, зиёлиларни қагагон қилиш, жазолаш мақсадида атайин уюштирилган навбатдаги уйдирма бўлган.

ЎзССР Олий Судининг раиси лавозимида ишлаб келган Саъдулла Қосимов ва унинг яқин маслақдошлари деб топилган Н. Алимов, Б. Шарипов каби 7 киши 1929 йилнинг иккинчи ярмида қамоққа олинадилар. Уларнинг атайин туқиб чиқарилган «айблов иши»га сиёсий тус берилади. Бунга кўра, улар республикадаги миллатчи ташкилотлар билан алоқа боғлаганликда айбландилар. Улар «босмачилик» (аслида истиқлолчилик) ҳаракатига ён босганликда қораландилар. Бу гуруҳнинг 4

та аъзоси мана шундай асоссиз айблар билан айбланиб, отиб ташландилар, қолган 3 киши эса кўп йиллик қамоқ жазосига ҳукм қилиндилар. Ўзбекистон равнақи, истиқболи учун, халқининг Бахту саодати, фаровон турмушга эришиши учун фидойилик кўрсатган Файзулла Хўжаев, Турор Рисқулов, Абдулла Раҳимбоев, Акмал Икромов, Исроил Ортиқов, Абдулла Каримов ва бошқа ўнлаб номдор маҳаллий раҳбар кадрларнинг ҳаёт қисмати ҳам пировардида мана шундай фожеа билан якун топди.

Мустабид тузум ҳукмдорлари ва улар гумашталарининг енг шимариб қилган «саъй-ҳаракатлари» натижасида 1937—1938 йилларда гўё Ўзбекистонда бир қатор йирик аксилинқилобий тузилмалар борлиги тўғрисида чиқарилди. Булар: республика раҳбарлари А. Икромов ва Ф. Хўжаев бошчилигидаги «Буржуа-миллатчилик аксилинқилобий ташкилоти маркази», Абдурауф Қориев раҳбар бўлган «Муслмон руҳонийларнинг миллатчи-исёнчилар ташкилоти», «Аксилинқилобий ўнг троцкийчи жосуслар ташкилоти маркази», «Бухоро ва Туркистон бахт-саодати» номли аксилинқилобий ташкилот, И. Ортиқов бошлиқ «Ёшларнинг аксилинқилобий буржуа-миллатчилик ташкилоти», «Инглиз жосуслик резидентураси», «Япон жосуслик-кўпоровчилик резидентураси» ва бошқалар эди.



Акмал Икромов.



Файдullo Ошунбоев.

Энг сунгги маълумотлар, тарихий ҳужжатларни ҳар томонлама ўрганиш, таҳлил қилишлар, суриштиришлар бундай ташкилотларнинг республика ҳудудида бутунлай бўлмаганлигини тасдиқламоқда. Демак, бундай аксилинқилобий ташкилотлар қатагонлик тузуми буюртмаси асосида Марказ жаллодлари ва жазо органлари томонидан атайин тўқиб чиқарилган. Бунинг орқасида минг-минглаб бегуноҳ, айбсиз инсонлар шафқатсиз жазоланган, азиз умрлари хазон бўлган.

Фақат 1937—1939 йилларда Ўзбекистонда ҳаммаси бўлиб 43 мингдан зиёд киши қамоққа олинган. Улардан 6 минг 920 нафари отиб ташланган, 37 минг нафари эса турли муддатли қамоқ ва сургунларга ҳукм этилган.

Мустабид тузум жаллодларининг бу бедодлигини ҳеч нарса билан оқлаб бўлмайди. Яқин миллий тарихимизнинг бу қоронғу зулмати халқимиз дилида мангу ўчмас армон бўлиб қолди. У фақат миллий истиқлол туфайлигина гўла юзага чиқиб, бундан юртимиз фуқаролари чинакам рўшнолик кўрмоқдалар.

#### **Зиёлиларнинг қувғин қилиниши**

Совет режимининг қатагонларидан миллий зиёлилар энг куп азият чекди, мислсиз қурбонлар берди. Негаки, бу режим мутасаддилари ўзлари жоҳил кимсалар бўлганлигидан илму маърифат, зиё аҳлини қадрлаш, эъзозлаш эмас, балки уларни хўрлаш, таҳқирлаш, керак бўлса йўқ қилишни ўзларига касб қилиб олгандилар. Улар юртимизда иймони бут, қалби дили жонажон Ватан, она замин меҳри билан лиммо-лим тўла, виждонли, диёнагли зиёлиларни топиб, жазолашдан ўзгача завқ олардилар. Шунинг учун Марказнинг ўтқир шамшири ва пўлат қалқони ҳисобланган Давлат сиёсий бошқармаси (ГПУ), Ички ишлар халқ комиссарлиги (НКВД) каби жазо органлари ва уларнинг жаллодлари учун илғор, тараққийпарвар зиёлиларни ҳибсга олиш, уларнинг фаолияти учун йўқ айбларни тўқиб чиқариш, уйдирмаларни «ясаш» ҳеч гап эмасди. Қатагонлик даврида тузилган «учлик» ҳар қандай валломат, покдомон зотни ҳам бир лаҳзада «гуноҳи азим»га фарқ қилиб, уни оғир жазога маҳкум эта оларди. Энг ачинарлиси шуки, ўз элини жону дилдан севган, уни куйлаган, бой тарихи, бетакрор маданиятига мурожаат

қилиб ундан асар битган, буюк аждодлар номини тилга олган ватанпарвар ижодкорлар, илм-фан аҳли биринчилар қаторида қатли омга дучор бўлди. Масалан, бутун ҳаётини, баракали ижодини миллат бахт-саодати, юрт истиқболи учун бағишлаган Мунаввар Қори Абдурашидхонов мана шу даврда авж олган советлар иғвоси ва бўҳтонининг айбсиз қурбони бўлди. Унинг раҳнамолигида миллат равнақи ва истиқлоли йўлида фаолият юритган, халққа зиё таратиб келган «Миллий Иттиҳод» ва «Миллий Истиқлол» ташкилотларининг 87 аъзоси устидан суд уюштирилди. Уларнинг 15 нафари 1931 йилда Москвада отиб ташланди, қолганлари ҳам узоқ муддатли қамоқ жазосига ҳукм қилинди.

Бу ўринда ўзбек адабиётининг устунлари бўлган, ноёб ижодлари халқ меҳрини қозонган Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон, Усмон Носир, Элбек (Машриқ Юнусов), Ғози Юнус каби ажойиб истеъдодлар қуруқ бўҳтону тухматлар асосида «халқ душманлари» сифатида жисмонан йўқ қилиниб, ёрқин фаолияти сўндирилди.

Ахир уларнинг ҳар бири ўз миллатининг фахри, ифтихори даражасига кўтарилган, беқиёс ижоди, яратган бой мероси эътироф топган, ҳар қанча ҳавас қилса арзийдиган инсонлар эдилар-ку! Масалан, улардан бири—профессор Ғози Олим Юнусовни оладиган бўлсак, у 50 дан зиёд асарлар муаллифи эди. Араб, форс, немис, инглиз ва барча туркий тилларни пухта биларди. У ҳатто рус, араб ва немис тилларида Самарқанд университети, Тошкент педагогика институти ҳамда Тил ва адабиёт илмий-тадқиқот институтида махсус курслардан маърузалар ўқирди. Бироқ бундай истеъдодлар қатағон жаллодлари учун сариқ чақалик ҳам қадр-қимматга эга бўлмаган. Мустабид тузум фармонбардорлари айниқса ўзбек халқининг миллий онги, тафаккурини ёритиш, унинг ўзлигини танитишга илк қалдирғочлар сифатида фидойилик қилган истиқлол дарғалари бўлган жадидчилик намояндаларини йўқ қилишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйдилар. Бунга эришдилар ҳам.

Ўз замонасининг қомусий билим соҳиби Саид Ризо Ализода қаламига мансуб бўлган етук асарлар унинг ҳаётлик давридаёқ дунёга машҳур бўлган. Фақат 1923—1934 йиллар давомида Лаҳор шаҳрида олимнинг 10 дан зиёд асари, шу жумладан, йирик «Ахборот» кито-

би чоп этилган. Унинг 1919 йилдан бошлаб нашр этила борган «Инқилоб шуъласи» ҳафталик журнали фақат Туркистон улкаси халқлари ўртасида машҳур бўлиб қолмай, балки шу билан бирга қўшни Эрон, Туркия, Афғонистон, Ҳиндистон мамлакатларига ҳам кенг тарқалган. Шундай инсон ҳам 30-йиллар қатағонлиги домига учраб, Владимир турмасида азоб тортиб, оламдан бевақт кўз юмиб кетди.

Қатағонлик даври қурбонлари орасида жуда кўплаб таниқли илм-маърифат, маданият намояндалари бўлган. Ажабланарли жиҳати шундаки, Бухоро ва Туркистон республикалари ҳукуматининг ташаббуси ва саъй-ҳаракати билан 20-йилларда хорижга ўқишга юборилиб, яхши мутахассислар, фан арбоблари бўлиб етишган кишилар атайин қатли ом қурбонлари бўлдилар. Агар Германия ёки Туркияда таълим олган бўлсалар уларга ўша мамлакатларнинг жосуслари деган айб қўйилди. Бунинг учун уларнинг уйида тинтув пайтида чет элда босилган китоб топилгудай бўлса, шунинг ўзи етарли далил эди. Ахир улар хорижий олий ўқув юртларида ўқиган бўлсалар шундай китоблар уларда бўлиши мумкин эди-ку. Масаланинг бундай мантиқий жиҳатлари чаласавод жазо органлари вакиллари асло қизиқтирмаган. Германия ва Туркияда ўқиб, у ерда олган билимларини ўз республикасининг халқ хўжалиги, иқтисодиётини юксалтириш учун бахшида қилишга бел боғлаган Саттор Жаббор, Солиҳ Муҳаммад, Марям Султонова сингари ўнлаб билимдон ёш мутахассис кадрларга «халқ душмани», «чет эл жосуси» қабилдаги тавқи лаънат тамғаси босилиб, қатли ом этилдилар.

Қатағонлик ажал машинаси ақли расо, оқ-қорани яхши биладиган, соғлом фикрлайдиган ҳеч бир инсонни аяб ўтирмасди. 60 ёшли мўйсафид Худойберди Девоновнинг 1938 йилда мутлақо асоссиз айб билан олий жазога маҳкум қилиниб, отиб юборилганлиги фактини қандай изоҳлаш мумкин ахир. Бу тиниб-тинчимас инсон ўзбеклардан чиққан дастлабки фотограф ва киноматограф сифатида бутун умри давомида ҳалолу пок хизмат қилиб келган. Унинг турли йилларда тасвирга олган ранг-баранг суратлари, кинохроникалари халқимизнинг катта маънавий мулки ҳисобланган. Қарангки, 1936 йилда «Правда Востока» газетаси таҳририяти томонидан моддий рағбатлантириш мақсадида тақдим этилган «Лейка» фотоаппарати унинг бошига



бало бўлди. Негаки, қатағон посбонларининг тахмини-ча, бу аппарат гуё Х. Девоновга «халқ душмани» деб топилган Файзулла Хўжаев томонидан берилган. Бинобарин, бу шахс Ф. Хўжаевнинг «думи» деб кўрсатилиб, уни отувга ҳукм қилганлар.

Инсон тақдири билан бу қадар уйнашиш, уни чуқур суриштирмай энг оғир жазога маҳкум этиш — бу тоталитар тузум қонунбузарлиги ва қонхўрлигининг типик намунаси.

Биз миллий истиқлол даври кишилари жонажон юртимиз эрки, озодлиги ва мустақиллиги йўлида курашиб, сталинча қатағонлик қурбонлари бўлиб кетган азиз ва муқаррам инсонлар хотирасини доимо қалбимиз тўрида сақламоғимиз керак бўлади. Бу ҳар биримиз учун фарзу қарзидир. Юртбошимизнинг 2001 йил 1 майдаги фармони билан 31 август кунининг Қатағон қурбонларини ёд этиш куни, деб эълон қилинганлиги гоятда қувонарлидир. Бу ҳозирги миннатдор авлод кишиларининг ўтганлар, шаҳид кетганлар хотираси олдидаги эҳтиромининг умумхалқ ва умумдавлат эътирофидир.

**Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг поймол этилиши**

Тоталитар совет режими бедодлиги ва зулмининг ҳаддан зиёд кучайиб бориши нафақат юртпарвар миллий кадр-

лар, фидойи зиёлиларнинг ҳаёт тарзини, қисматини завола топтириб қолмасдан, шу билан бирга миллионлаб фуқароларнинг оддий инсоний қадр-қиммати, орномуси ҳаёсизларча таҳқирланди. Гаддор тузум зулмкорлари ўз ғайриқонуний хатти-ҳаракатларини авж олдириб борар эканлар, бунга ҳар бир инсоннинг юриш-туриши, кундалик машғулоти, муомаласидан тортиб то унинг қандай тафаккур юритишигача бўлган ҳамма жараёнларни ўз назоратига олишга интилганлар. Бундан кўзланган асосий мақсад эса инсонлар эрки, иродаси, майл-хоҳишини жиловлаш, уни муайян чегара доирасида ушлаб туриш ва шу йўл билан бадкирдор тузум шаънига доғ туширмаслик, унинг сохта обрўнуфузини асраш, авайлаш эди.

СССРнинг «ғолиб социализм» Конституцияси ва унга мувофиқ тарзда Ўзбекистоннинг Асосий қонуни қабул қилиниб, уларда инсон ҳақ-ҳуқуқлари, совет демократияси афзалликлари тўғрисида лоф урилиб, оламга жар соллинган бир пайтда респуб-

лика фуқаролари мутлоқ кўпчилигининг оддий инсоний ҳуқуқлари, ор-номуси, виждони оёқ ости қилинганлиги, уларнинг ҳаёти ночор, таҳликали кўчганлигини қандай изоҳласа бўлади.

Бу инсонлар коммунистик сиёсат ва мафкура ёлғонларига ишониб, порлоқ келажакка умид боғлаб, жонларини жабборга бериб, тер тўкиб меҳнат қилсалар, ўзларини социализм ишига бағишласалар-да, бироқ бунинг эвазига ундан беадад зулм-ситама кўрсалар! Республикада саноатлаштириш, қишлоқда жамоалаштириш, кулоқлаштириш ёхуд маданий инқилобни амалга ошириш жараёнида юз берган жиддий хатолар, бузилиш ва чекинишлардан қаттиқ азият чеккан аҳоли табақаларини расмий ҳокимият органлари оммавий тарзда қувгин ва таъқиб қилишганлиги ва турли хил жазоларга тортганлиги ҳам бунинг асосли исботидир. Бунинг оқибатида юз минглаб инсонларнинг ҳаёти остин-устун бўлиб кетганлиги фактдир. Айниқса бунда кишилар дунёқараши, эътиқодини ўз измига бўйсундириш, уни янги коммунистик ахлоқ, атеистик тамойиллар руҳида шакллантириш учун жон-жаҳди билан ҳужумкор кураш олиб борган совет мафкурасининг республика меҳнаткашларининг маънавий ҳаётига етказган зарари беҳисоб бўлди. Халқ маънавий-руҳий ҳаётига асрлар оша муҳим ҳисса қўшиб келган уламолар йўқ қилиб юборилди. Кўплари бегона юртларга кетиб жон сақлашга мажбур бўлди. Бундай чидаб бўлмас қабоҳатлар оқибатида халқимизнинг не-не барҳаёт удумлари, маросимлари, анъаналари завола топти, нутилишга маҳжум этилди. Фақат миллий истиқлол даврига келибгина улар янгидан рўёбга чиқиб, буғунги демократик воқелигимиздан муносиб ўрин топиб бормоқда.

Яна 30-йиллар воқеаларига қайтар эканмиз, бунда шу нарса кишини бениҳоя ажаблантирадики, у даврда инсонни қоралаш, унинг пешонасига халқ душмани тамғасини босиш тузум золимлари учун худди ҳамирдан қил суғургандай гап бўлган. Ҳатто шундай ҳолларга дуч келиндикки, республикалардаги кўп хонадонларда вақти-вақти билан ўтказилган тинтув пайтида мабодо араб ёзувида босилган бирор китоб топилгудай бўлса, унинг номи, мазмуни сўраб, суриштирилмасдан ўша хонадон соҳибига жамиятга ёт унсур деган лаънат тамғаси босилиб, у қамоқ ёки сургун жазосига ҳукм этилаверарди.

Масалан, Хоразм вилоятининг Гурлан туманидаги Беговул қишлоғида илмли, яхши физилатлар билан элда ҳурмат қозонган, аёлларни ўқитиб, саводли қилган табаррук онахон Бибижон Исмоилова бўлган. Бу 80 ёшли инсон диний китоб ўқишда айбланиб, қамоққа олинган. Момо қийноқлар оқибатида қамоқда оламдан ўтган. Ҳолбуки, у кишининг уйига қора қузғунлар бостириб кирган пайтда Бибижон момо ҳамиша ўқиб юрадиган «Ахлоқи Муҳсинин» («Яхши хулқлар») китобини ўқиб ўтирар ва бу асар гўзал инсоний фазилатлар таърифидан ҳикоя қиларди. У даврда ноҳақ айбланиб, муштипар момо сингари фожеали қисматга дучор бўлганлар кўплаб топиларди. Бундай нохуш ҳоллардан саросимага тушган, зада еган одамлар аввалгидек китобхонлик қилиш нари турсин, ҳатто эски китобларни қўлга олишдан ҳадиксирардилар. Бу эса кўплаб юртдошларимизнинг баттол тузум майлига мослашиб, маънан ва руҳан чўкиб, тарихий ўтмишимизнинг теран сарчашмаларидан бебаҳра бўлиб боришларига боис бўлган.

Шундай қилиб, мустабид совет режимининг қатғонлари республикаимиз ҳаётининг барча соҳалари учун қонли фожеалар, беадад йўқотишлар, маҳрумликлар билан тўлиб-тошган давр бўлди. У миллионлаб одамларнинг тақдир-қисматида асоратли из қолдирди ва мислсиз хунук оқибатларни юзага келтирди. Шунга қарамай халқимиз ўз букилмас иродасини, матонатини намоён этиб, ёруғ кунлар келишига интиқиб, курашиб яшади, у қатлиомнинг ҳар қандай шиддатига дош бериб, ўз асрий қадриятлари удумлари, расм-русумлари, имон-эътиқодига содиқ қола билди ва ҳамиша миллий истиқлол сари дадил ҳаракатланишда давом этди.

### **Савол ва топшириқлар**

1. Советлар мамлакатида тоталитар режим қачондан бошлаб шакллана борди?
2. Унинг қарор топишини тайин қилган объектив ва субъектив шарт-шароитлар тўғрисида тушунча беринг.
3. Тоталитар совет тузуми қандай йўллар ва воситалар билан Ўзбекистонни ўз домига тортиб борди?
4. Республикадаги миллий кучларни ажратиб ташлаш Марказга нима учун керак бўлди?
5. «Иноғомовчилик» ва «қосимовчилик» деган сиёсий ишларни тўқиб чиқариш ва уларнинг фаолиятига сиёсий тус беришдан кўзда тутилган мақсадлар нима эди?

6. Нима сабабдан XX аср 30-йиллари иккинчи ярмига келиб республика раҳбарияти қатлиом қилинди, уларга қандай «айб» қўйилган?

7. Илғор ўзбек зиёлиларини қатағон қилиш нима учун керак бўлиб қолди?

8. Ўзбек зиёлилари шаънига қандай «айблар» тиркалди?

9. Сиз яшаётган шаҳар ва туманда қатағон қилинганлардан кимларни биласиз, улар ҳақида сўзлаб беринг.

10. Тоталитар тузум маъмурларининг инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари масаласидаги мунофиқлиги, риёкорлигини қандай изоҳлайсиз?

11. Республикада кўплаб оддий фуқароларнинг айбланиб, турли даражадаги жазоларга тортилиши фактига қандай баҳо берасиз?

### **III б о б. Ўзбекистон Иккинчи жаҳон уруши йилларида (1939—1945 йиллар)**

#### **11-§. ЎЗБЕКИСТОННИНГ УРУШ ГИРДОБИГА ТОРТИЛИШИ. МАЪНАВИЙ ВА МОДДИЙ КУЧЛАРНИНГ ФРОНТГА САФАРБАР ЭТИЛИШИ**

**Урушнинг бошланиши,  
сабаблари ва  
характери**

Иккинчи жаҳон уруши жаҳон тарихида мисли кўрилмаган даражада катта ва даҳшатли, бутун инсоният бо-

шига оғир кулфатларни солган уруш бўлди. 1939 йил 1 сентябрь куни фашистлар Германияси қўшинларининг Польшага бостириб кириши билан бошланган бу уруш 61 мамлакатни, Ер шари аҳолисининг 80 фоизини, яъни 1,7 миллиард кишини ўз гирдобига тортди.

Иккинчи жаҳон урушини йирик давлатлар ўртасидаги ихтилофлар, агрессив кучларнинг дунёга ҳукмрон бўлиш учун интилишлари келтириб чиқарди. Урушни асосий агрессив давлатлар—фашистлар Германияси ва Италияси ҳамда Япония бошлади. Улар орасида Германия уюштирувчи, етакчи роль ўйнади.

Фашизм ўта агрессив, ўта урушқоқ сиёсий куч, сиёсий партия сифатида Биринчи жаҳон уруши тугаши биланоқ Италия ва Германияда вужудга келади. Фашистик кучларни Биринчи жаҳон уруши якунларидан норози бўлган, дунёни қайтадан бўлишга ва дунёда ҳукмрон бўлишга интилувчи йирик молия-саноат корхоналари эгалари, ҳарбийлар ҳар томонлама қўллаб-қувватладилар. Фашистлар икки жаҳон уруши ўртасида

утган 20 йил давомида илдиэ отиб, кучайиб боради ва ниҳоят Германия, Италия ва бошқа мамлакатларда сиёсий ҳокимиятни эгаллайдилар. Германия ва Италия фашистлари ҳарбий сиёсий иттифоқ тузиб, бошқа мамлакатларнинг ички ишларига аралаша бошладилар. Шу тариқа Ғарбда, Шарқда, Урта ер денгизида хавфли уруш ўчоқлари вужудга келади.

Фашистлар блоки мамлакатларининг ҳукмрон доиралари ўзларини «насибасиз» қолдирилган деб ҳисоблардилар. Улар Биринчи жаҳон урушидаги мағлубиятдан, унинг натижаларидан норози эдилар. Улар мавжуд халқаро муносабатларни ўзгартириш, дунёни қуролли куч билан қайтадан бўлиш мақсадида урушга тайёрландилар.

Уларга Англия, Франция ва АҚШ дан иборат иккинчи гуруҳ қарама-қарши турарди. Биринчи жаҳон урушида ютиб чиққан бу мамлакатлар эгаллаган ерларни сақлаб қолишга, ҳукмрон мавқеини мустаҳкамлашга ва ўз рақобатчиларини янгидан заифлаштиришга интилардилар.

Иккинчи жаҳон урушининг 1-даврида — 1939 йил 1 сентябрдан 1941 йил 22 июнгача бўлган даврда фашистлар Германияси Ғарбий ва Марказий Европада ҳукмронликни қўлга киритди. Германия ва Италия Европадаги 10 давлатни—Польша, Чехословакия, Югославия, Бельгия, Голландия, Люксембург, Дания, Норвегия, Австрия, Францияни босиб олди. Миллатлар лигаси ҳаракатдан тўхтади.

Германия Ғарбий Европанинг ҳарбий, иқтисодий ресурсларини қўлга киритгач, 1941 йил 22 июнь куни ҳужум қилмаслик тўғрисидаги шартномани бузиб, уруш эълон қилмасдан СССРга хоинона ҳужум бошлади. Фашистларнинг мақсади СССРни босиб олиш, бойлигини талаш, миллионлаб кишиларни қириш ва қолганларини қул қилиш эди. Германиянинг СССРга қарши олиб борган уруши характер жиҳатидан босқинчилик, адолатсиз уруш эди. Германия билан ҳамкорликда унинг иттифоқчилари — Италия, Финляндия, Венгрия, Руминия, Болгария ҳам СССРга қарши урушга кирдилар.

Совет ҳукумати 22 июнь куни урушнинг бошланиши муносабати билан мамлакат халқига мурожаатнома ишлаб чиқди ва у ўша куни радио орқали эълон қилинди. Бу мурожаатнома халқни галабага эришиш учун мустаҳкам жипслашишга, уюшқоқлик ва фидокорлик

кўрсатишга чақирди. «Бизнинг ишимиз ҳақ иш! Душман тор-мор келтирилажак! Биз ғалаба қиламиз!» дейилган эди муржаагномада.

#### **Ўзбекистоннинг уруш гирдобига тортилиши**

СССР таркибига кирган барча республикалар, мухтор вилоятлар, миллий округлар, шу жумладан, Ўзбекистон халқлари ҳам уруш гирдобига тортилди. Ўзбекистон халқларининг бошига оғир синовлар тушди.

Урушнинг бошланганлиги тўғрисидаги шум хабар етиб келган кунидеъ Ўзбекистоннинг барча шаҳарлари ва туманларида, корхона ва муассасаларида митинглар ва йиғилишлар бўлиб ўтди. Ишчилар, хизматчилар, деҳқонлар, зиёлилар, ғалаба ёшлар ўз Ватанларини ҳимоя қилишга, юзма-юз жангларда босқинчиларни тор-мор этиш учун урушга боришга, ғалабани таъминлаш учун фронт орқасида фидокорона меҳнат қилишга тайёр эканликларини билдирдилар.

Вазият бутун мамлакат ҳаётини уруш даври талабларига мослаб қайта қуришни, бутун куч ва воситаларни сафарбар этишни талаб қиларди. 23 июнь кун ВКП (б) МҚ Сиёсий бюроси партия ва совет органларини уруш шароитига мослаб қайта қуриш тўғрисида қарор қабул қилди. Партия ва совет ҳукуматининг ҳарбий ҳолат тўғрисида, ҳарбий хизматга мажбур бўлган кишиларни қизил армияга сафарбар этиш тўғрисида, қурол-аслаҳа ишлаб чиқариш бўйича сафарбарлик режасини жорий этиш тўғрисида қарорлари эълон қилинди.

СССР Халқ Комиссарлари Совети ва ВКП(б) МҚ 1941 йил 29 июнда мамлакат ҳаётини уруш талабларига мослаб қайта қуриш дастурини—фронт ёни вилоятларининг партия ва совет ташкилотларига йўл-йўриқларини тасдиқлади ва тегишли ташкилотларга юборди.

Йўл-йўриқларда жангчилардан ҳар бир қарич ер учун қаттиқ жанг қилишни, мардлик ва жасорат кўрсатишни, партия ва совет ташкилотларидан ҳаракатдаги армияга ҳар томонлама ёрдам беришни уюштириш, қурол-яроғ, ўқ-дори, танклар ва самолётлар ишлаб чиқаришни бутун чоралар билан кўпайтириш талаб қилинган эди. Фронт орқасини мустаҳкамлаш, корхоналарнинг янада кучлироқ ишлашларини таъминлаш вазифалари қўйилди. «Ҳамма нарса фронт учун! Ҳамма нарса ғалаба учун!» — йўл-йўриқнинг асосий талаби, курсатмаси ана шундай эди.

Мамлакатда ҳокимият, иқтисодиёт, сиёсий ва ҳарбий ҳаётга раҳбарлик қилиш 1941 йил 30 июнда Сталин бошчилигида тузилган Давлат Мудофаа Қўмитаси (ДМК) қўлида тўла равишда тўпланди. Унинг қарорлари, курсатмаларини бажариш ҳамма ташкилотлар учун мажбурий эди. Ҳарбий ҳаракатларни бошқарувчи Олий Бош Қўмондонлик қароргоҳи тузилди ва Сталин СССР Қуролли кучларининг Олий Бош Қўмондони ва СССР Мудофаа халқ комиссари қилиб тайинланди. Совет раҳбарияти томонидан кўрилган бу тадбирларнинг ижроси ҳаётнинг барча соҳаларини ҳарбий изга туширди, мамлакатни ягона ҳарбий лагерга айлантирди.

#### **Ҳарбий сафарбарлик**

Ўзбекистонликлар фронтга отландилар. Урушнинг биринчи ойидаёқ ҳарбий комиссарликларга 32 мингдан кўп ишчилар, хизматчилар, колхозчилар, ёшлар ўзларини фронтга жўнатишни сўраб ариза бердилар. Барча вилоят, шаҳар ва туман ҳарбий комиссарлари ҳарбий хизмат мажбуриятида бўлганларни сафарбар этиш билан шуғулландилар. Урушнинг дастлабки ойидаёқ юз минглаб ватандошларимиз қўлга қурол олиб фронтга жўнаб кетдилар.

Ўрта Осиё ҳарбий округи фронт учун жангчилар ва зобитлар тайёрлайдиган ўчоққа айланттирилди. Бу округ 1941 йил июндан 1942 йил охиригача бўлган муддатда ҳарбий сафарбарлик асосида 109 та ҳарбий қўшилма тузди, ҳаракатдаги армияга ва Олий Бош Қўмондонлик қароргоҳи заҳирасига 86 дивизия ва бригада жўнатди.

Ўзбекистон ҳукумати ва ватанпарвар кучлар миллий ҳарбий қўшилмалар тузиш ташаббуси билан чиқдилар. 1941 йил 13 ноябрдан 1942 йил мартигача бўлган даврда 14 та миллий ҳарбий қўшилмалар, жумладан, 9 та ўқчи бригада, 5 та отлик аскарлар дивизияси тузилиб фронтга жўнатилди. Миллий қўшилма аскарлари ва зобитларига яхши ҳарбий таълим беришда, улар билан фронтни мустаҳкамлашда Ўзбекистонда тузилган запасдаги 24-ўқчи дивизия катта роль ўйнади. Дивизиянинг бошлиқлари ва зобитлари таркибида 178 ўзбек ўғлони фаол хизмат қилди. Бу дивизия уруш йилларида 390 минг кишидан зиёд жанговар кучлар тайёрлади ва фронтга жўнатди.

1941 йилда Ўзбекистон аҳолиси жами 6,5 миллион кишини ташкил этган, уларнинг ярмини болалар ва кексалар ташкил этган бўлса, яроқли одамларимизнинг 50—60 фоизи, аниқроғи 1.433.230 киши урушга сафарбар бўлган.

Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. — Т.: Ўзбекистон, 1996, 80-бет.

Ўзбек халқи, кексалар, ота-оналар даҳшатли синов пайтида ўз фарзандларини фронтга жунатар экан, уларга мард ва ботир аскар бўл, ҳамиша биринчи сафда юр, қаҳрамонларча жанг қил, ғалаба билан қайт, деб насиҳат қилиб қолардилар.

**Меҳнат сафарбарлиги** Ўзбекистон партия ва совет ташкилотлари фронт орқасини мустаҳкамлаш, хўжаликни ҳарбий изга тушириш, барча одамларни меҳнатга сафарбар этиш, кўплаб жанговар техника, қурол-аслаҳа, ўқ-дорилар ишлаб чиқишни йўлга қўйиш бўйича шошилинч тадбирларни амалга оширдилар. Бу соҳадаги ишларга ВКП(б) МҚ ва Давлат Мудофаа Қўмитаси топшириғига биноан ишлаб чиқилган ва 16 августда тасдиқланган 1941 йил 4-квартали ва 1942 йил учун ҳарбий хўжалик ишлар режаси асос бўлиб хизмат қилди. Бу режада мамлакатнинг шарқий минтақаларида, жумладан, Ўзбекистонда янги заводлар, шахталар, конлар қуриш ҳамда қурол-аслаҳа, ўқ-дори, айниқса кўплаб танк, самолёт, тўп ва замбараклар ишлаб чиқаришнинг кенг дастури белгилаб берилган эди. Дастурда транспорт ишини қайта қуриш, душман ишғол қилиши хавфи остида қолган жойлардаги саноат корхоналарини, колхоз ва совхозларнинг мол-мулкларини, илмий муассасаларни шарққа кўчириш ва уларни жойлаштириш, янгидан ишга тушириш тартиблари ҳам белгиланган эди. Бу тадбирларни амалга оширишга 1941 йил 25 августда ташкил этилган У. Юсупов бошлиқ махсус республика ҳукумат комиссияси раҳбарлик қилди. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва меҳнат ресурслари фронтга сафарбар этилди. Бутун СССР ҳудудида, жумладан, Ўзбекистонда янги меҳнат режими жорий қилинди, яъни иш кўни узайтирилди, дам олиш кўнлари ва меҳнат таътиллари бекор қилинди.

Ўзбекистон саноатчилари 1941 йил охиригача 300 га яқин корхонани жанговар техника, қуроллар, ўқ-дори ишлаб чиқаришга мослаштириб қайта қурдилар.



Бу корхоналарда фронтга сафарбар этилган эркаклар ўрнини кексалар, хотин-қизлар эгалладилар.

Урушнинг дастлабки пайтларидаёқ 20 мингга яқин тошкентлик хотин-қизлар саноат корхоналари ва қурилишларда, 1700 га яқин республика хотин-қизлари кўмир кони шахталарида ишлашга йўл олдилар. Жумладан, 1941 йил июль ойидан «Ташсельмаш» заводида 220 хотин-қизлар фронтга кетган оталари, акалари ва эрларининг ўрнига ишга кириб фидокорона меҳнат қилдилар.

Ишлаб чиқаришни ишчи ва мутахассислар билан таъминлаш чоралари кўрилди. Республика олий ва ўрта махсус ўқув юрглари, ҳунар-техника билим юрглари, фабрика- завод таълими мактабларининг фаолияти уруш даври талабларига мос кадрлар тайёрлашга йўналтирилди. Якка тартибда ва бригада тарихида ҳунар ўргатиш ишлари йўлга қўйилди.

Республикамиз қишлоқларининг аҳолиси фронтни ва фронт орқасини озиқ-овқат, саноатни хом ашё билан таъминлаш учун оёққа турди. Ҳар бир колхозчи ва совхоз ишчиси икки-уч иш нормасини бажариш учун фидокорона меҳнат қилди.

Уруш бўлаётган ва душман яқинлашиб келаётган худудлардан муҳим саноат корхоналарини, колхоз, совхоз ва МТСларнинг мулкларини, маданий бойликлар ва ўқув масканларини Шарққа, жумладан, Ўзбекистонга зудлик билан кўчириб келтириш, жойлаштириш ишлари бошланиб кетди. Фашистлар томонидан ёндирилган, вайрон қилинган шаҳарлар ва қишлоқларнинг аҳолиси, оталари урушнинг дастлабки кунларида ҳалок бўлган болалар, миллион-миллион кишилар улкан юртимизга оқиб кела бошлади. Кишилиқ тарихида қўлами жиҳатидан бундай катта воқеа биринчи марта содир бўлди. Ўзбекистонга 100 га яқин саноат корхонаси, жумладан, 48 та машинасозлик, металл ишлаш, химия ва бошқа ҳарбий техника ва маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи йирик заводларнинг асбоб-ускуналари кўчириб келтирилди. Ўзбекистон шаҳарларида шошилинич бўшатиб берилган ёки янги-ча қурилган биноларга кўчириб келтирилган асбоб-ускуналар зудлик билан жойлаштирилди ва монтаж қилинди. Улар ишчи кучи, хом ашё, инструментлар билан таъминланди ва фронт учун маҳсулотлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

**Ўзбекларнинг инсонийлик  
фазилатлари**

Ўзбек халқининг инсонийлик, олижаноблик, болажонлик фазилатлари уруш йилларида мамлакатнинг ғарбий вилоятларидан кўчириб келтирилган аҳолига, болаларга кўрсатган очиқ кўнгиллиги, ҳамдардлиги ва ғамхўрлигида ўз ифодасини топди.

Ўзбек халқи урушнинг дастлабки йилларида Россия, Украина, Белоруссия, Молдавия, Болтиқбўйи республикаларидан кўчириб келтирилган бир миллиондан кўпроқ кишиларни, шу жумладан, 200 мингдан кўпроқ етим болаларни ўз бағрига олди. Кўчириб келтирилган аҳолини қабул қилиб олиш, жойлаштириш ва уларга зарур шарт-шароитлар яратиш масалаларини меҳнат жамоаларининг йиғилишларида муҳокама қилиш ва амалий ёрдам кўрсатиш ишлари кенг қулоч ёзди. 1941 йил 3 декабрда Ўзбекистон Компартияси МҚнинг кўчириб келтирилган фуқароларни қабул қилиш ва жойлаштириш юзасидан махсус қарори чиқди. Халқ Комиссарлари Совети ҳузурида 1941 йил 10 июлда тузилган махсус республика комиссияси ва маҳаллий советларнинг ижроия қўмиталари қошида тузилган алоҳида бўлимлар кишиларни ҳисобга олиш ва жойлаштириш билан шуғулландилар. Кўчириб келтирилганлар шаҳар ва қиш-



Наманган тумани қишлоқ жамоа ҳужалиги раиси Киев шаҳридан кўчириб келинган болалар уйи тарбияланувчилари даврасида.  
1943 йил.

лоқ туманларига жойлаштирилди. Қисқа муддат ичида Андижон вилоятига 100 минг, Самарқанд вилоятига 165 минг, Наманган вилоятига 53600 киши жойлаштирилди. Кучиб келганлар Ўзбекистонда бошпана топдилар, иш билан таъминландилар. Ўзбек халқи ўз нони, кийим-кечаги, турар жойини кучиб келганлар билан баҳам кўрди.

Ўзбекистон бўйича 1942 йил баҳоригача кучиб келтирилган 716 минг киши қабул қилиб олинди, ишга жойлаштирилди, улар учун керакли ша-роитлар туғдирилди.

Ўзбеклар кучиб келтирилган ота-онасиз ёш болаларга алоҳида ғамхўрлик қилдилар, 200 минг дан кўпроқ етим болаларни ўз бағрига олдилар.

Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети қошида болаларга ёрдам кўрсатиш бўйича махсус комиссия тузилди, унинг ишида 30 та хотин-қизлар фаолият кўрсатди. Ўзбекистон Халқ маорифи комиссарлиги ташаббуси билан болаларни қабул қилиш-тақсимлаш маркази тузилди. Республикамининг барча вилоятлари, шаҳар ва туманларида болаларни қабул қилиш пунктлари очилди, уларда ўқитувчилар кечаю-кундуз навбатчилик қилдилар. Милиция бўлимлари қошида 30 дан ортиқ болалар хоналари ташкил этилди.

Кучиб келтирилган болалар турлича ёшда эдилар. 15 ёшгача бўлган болалар—болалар уйлари, мактаб-интернатларга жойлаштирилиб, уларда ўқув-тарбия ишлари йўлга қўйилди. Фабрика- завод таълими мактаблари, ҳунар ва темир йўл билим юртарининг собиқ талабалари ўқишни давом эттириши учун республика завод-фабрика таълими мактабларида ўқишга жалб этилди. 15 ёшдан катта бўлган болалар эса ишлаб чиқаришга ишга жойлаштирилди.

1942 йил 2 январда Тошкент шаҳрида хотин-қизларнинг йиғилиши бўлиб, унда республикамиздаги барча аёлларга қарата мурожаат қабул қилинди. Мурожаатда етим болаларни ўз тарбиясига олишга даъват этилади. Кўплаб оилалар боқимсиз қолган болаларни ўзларига фарзандликка олдидлар, топган-тутганларини улар билан баҳам кўрдилар. Ўзбекистон раҳбарларидан Усмон Юсупов ва Йўлдош Охунбобоевлар оиласи ҳам етим болаларни ўз тарбиясига олдилар.

Жами 200000 дан ортиқ етим болалар ўзбекистонликлар оиласида иссиқ бошпана, ризқ-рўз, энг муҳими, меҳрибонлик топдилар. Турли миллатларга мансуб бўлган 14 болани фарзандликка олган тошкентлик темирчи уста Шоаҳмад Шомаҳмудов ва унинг хотини Баҳри Акрамовалар оиласи юксак инсонийлик фазилатларини кўрсатиб кўпчиликка ибрат бўлди. Урушдан ногирон бўлиб қайтиб келган каттақўрғонлик Ҳамид Саматовлар оиласи 13 болани, самарқандлик колхозчи аёл Фотима Қосимовалар оиласи 10 болани ўз кучоғига олиб, меҳр қўри билан уларнинг қалбини иситди, дилини ёритди.



14 болани ўз тарбиясига олган тошкентлик темирчи  
Ш. Шомаҳмудовлар оиласи. 1942 йил.

Ўнлаб болаларни фарзандликка олиб тарбиялаб во-  
яга етказган оилалар республикамызда анчагина. Улар-  
нинг буюк инсонпарварлик, ватанпарварлик жасорати  
Тошкент шаҳрининг Халқлар дўстлиги майдонида яра-  
тилган ёдгорликда абадийлаштирилди.

«Ўша оғир йилларда, бир бурда нон тансиқ  
бўлган йилларда, Ўзбекистон уруш туфайли уй-  
жойсиз қолган минглаб оилаларга бошпана берди,  
нон берди, қанчадан-қанча етим-есирларнинг бо-  
шини силади. Халқимизнинг инсонпарварлик ва  
олижаноблик фазилатлари тилларда дoston бўлди».

*Каримов И. А.* Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.  
3. — Т.: Ўзбекистон, 1996, 80—81-бетлар.

**Ўзбекистон  
жангчиларни  
соғломлаштириш  
маркази**

Ўзбекистонга жангларда ярадор бўлган ёки бемор бўлиб қолган минглаб жангчилар—аскар ва зобитлар ҳам жўнатиларди. Уларни қабул қилиб

олиш, госпиталга жойлаштириш, саломатлигини тиклаш ишларига алоҳида меҳрибонлик қилинди, республикамиз соғломлаштириш марказларидан бирига айланди. 1941 йил 1 октябргача Ўзбекистон соғлиқни сақлаш халқ комиссарлиги тизимида 14950 ўринга эга бўлган 47 госпиталь барпо этилди ва зарур ускуналар билан жиҳозланди. Айни пайтда Москвадан, Калинин, Ростов ва бошқа вилоятлардан 15900 ўрин-кроватьга эга бўлган 48 госпиталь кўчириб келтирилиб, жойлаштирилди ва ишга туширилди. Ҳарбий касалхоналар қуриш кейинги йилларда ҳам давом этди.

Ўзбекистонда 39140 ўринга эга бўлган 113 та госпиталда ярадор ва бемор жангчиларга тиббий хизмат кўрсатилди.

Вилоят, шаҳар, туман идора органлари госпиталдагилар ҳолидан хабар олиб турдилар, госпиталларга ҳужаликлар ташкил этиш ва иш юритиш учун ер майдонлари ажратиб бердилар. Агар 1941 йилда шу мақсадда 385,5 гектар ер ажратилган бўлса, 1943 йилга келиб ажратилган ерлар майдони 656 гектарни ташкил этарди. 1942 йилда 1513 меҳнат жамоалари, шу жумладан, 750 корхона, колхоз ва совхозлар госпиталларни оталиққа олиб, уларни ёқилғи, озиқ-овқат ва бошқа қишлоқ ҳужалик маҳсулотлари билан таъминлаб турдилар. Жумладан, 1943 йилда Бухоро вилоятидаги госпиталлар учун зарур бўлган ёқилғининг 80 фоизини оталиқ корхоналар етказиб берди. Ўзбекистонлик 18482 нафар донорлар ярадорларни оёққа турғизиш учун қон бериб турдилар.

Уруш йилларида Ўзбекистондаги госпиталларга 164382 ярадор ва беморлар жойлаштирилди, уларнинг 87 фоизи, 143101 киши даволаниб чиқдилар.

Ўзбекистонликлар соғайганларга чиройли халтачлар тикиб берар ва совға-саломлар билан фронтга ёки корхоналарда ишлашга жўнатиб кўярдилар. Ногирон

бўлиб қолганларга зарур ёрдам кўрсатилди, ҳолига яраша иш билан таъминлаш чоралари кўрилди.

#### **Мудофаа фонди**

Ўзбекистонликлар орасида мудофаа фондини ташкил этиш, фронт учун иссиқ кийимлар тўплаш ҳаракати кенг ёйилди. Ишчилар, колхозчилар ва зиёлилар шахсий жамғармаларини, қимматбаҳо буюмларини мудофаа фондларига топширдилар. Фақат 1941 йилнинг иккинчи ярмида Ўзбекистон колхоз ва совхозлари фронт учун 59 минг от ва уларга керакли ем-хашак тўплаб бердилар. Машҳур ўзбек раққосаси Тамарахоним мудофаа фондига 50 минг сўм топширди.

Мудофаа фондига 650 миллион сўм пул, 22 миллион сўмлик қимматбаҳо буюмлар, 55 килограммга яқин олтин, қумуш ва бошқа қимматбаҳо металлар тўпланди.

Бу жамғарма ҳисобига республикада танк колонналари, авиация эскадрильялари, бронепоездлар қурилиб фронтга жўнатилди. Ўзбекистонликлар жангчиларга эшелонлаб иссиқ кийимлар, мевалар жўнатиб турдилар. Давлат ҳарбий заёмларига ёзилиш йўли билан анчагина маблағлар тўпланди. Аҳолидан иссиқ кийимлар тайёрлаш учун жун, қўй терилари йиғиб олинди.



Фориш тумани колхозчилари номидан фронтга юборилган озиқ-овқат ортилган туялар қарвони. 1943 йил.

Аҳолига давлат заёми, пул-буюм лотареяси со-тиш ҳисобига 4,2 миллиард сўм маблағ йиғилиб галаба манфаатлари йўлида фойдаланилди.

Хуллас, урушнинг дастлабки йилиёқ Ўзбекистон-нинг бутун моддий ва маънавий кучлари галаба учун сафарбар этилди, ҳаёт ҳарбий изга туширилди, халқ Ватан ҳимоясига отланди.

### Саволлар ва топшириқлар

1. Урушни қандай сабаблар келтириб чиқарди?
2. Нима учун Ўзбекистон уруш гирдобига тортилди?
3. Ўзбекистонда ўтказилган ҳарбий сафарбарлик тўғрисида нималарни биласиз?
4. Уруш бошланган пайтда Ўзбекистон аҳолиси қанча эди, қанча киши урушга сафарбар этилди?
5. Корхоналар, хўжаликлар ҳаётида қандай ўзгаришлар бўлди?
6. Меҳнат сафарбарлиги нима?
7. Ўзбекистонга мамлакат ғарбидан нима учун ва қандай корхоналар кўчириб келтирилган?
8. Ўзбекистон халқи мамлакат ғарбидан кўчириб келтирилган аҳолига қандай муносабатда бўлди?
9. Кўплаб етим болаларни фарзандликка олган ўзбек оилалари ҳақида реферат ёзинг.
10. Ўзбекистон жангда ярадор бўлганларни соғломлаштириш ишига қандай ҳисса қўшди?
11. Ўзбекистонликлар нима мақсадда мудофаа фонди туздилар, бу фондга нималарни топширдилар?

## 12-§. ЎЗБЕКИСТОН САНОАТИ ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ФРОНТ ХИЗМАТИДА

### Ўзбекистон саноати

Уруш республика саноат тармоқларининг йўналишини ҳам, саноат ходимларининг ишини ҳам тубдан ўзгартирди. Корхоналарда янги меҳнат режими жорий қилинди, иш куни узайтирилди, ишдан кейин қолиб ишлаш жорий этилди, меҳнат таътиллари, дам олиш кунлари бекор қилинди.

Саноат корхоналари қисқа вақт ичида ҳарбий изга солиниб, миномёт ва автоматлар, самолёт ва танклар учун эҳтиёт қисмлари ва бошқа ҳарбий қуроолар ишлаб чиқара бошладилар. Қишлоқ хўжалик машиналари ишлаб чиқараётган Тошкент қишлоқ хўжалик машинасозлиги заводи ҳарбий қуроолар ишлаб чиқара бошлади. Андижондаги «Коммунар», «Строймашина» за-

водларида самолёт ва танкларга керакли маҳсулотлар, Қўқон шаҳридаги Охунбобоев номли тикувчилик фабрикаси ҳарбий кийимлар ишлаб чиқарадиган бўлди. Тошкентлик саноатчилар ҳарбий маҳсулот ишлаб чиқаришни йўлга қўйишда фидокорона меҳнат қилдилар. 1941 йил декабригача шаҳардаги 137 саноат корхоналарининг 64 таси қурол-яроғлар, фронт учун зарур маҳсулотлар ишлаб чиқаришга киришди.

Республика бўйича 1941 йил охирларига келиб 300 та саноат корхонаси фақат ҳарбий маҳсулот бера бошлади.

Ўзбекистон саноатчилари корхоналарни ҳарбий изга туширишдек ишларни кўчириб келтирилган корхоналарни жойлаштириш ва ишга туширишдек янада оғирроқ ишлар билан қўшиб олиб бордилар. Ўзбекистон раҳбари Усмон Юсуповнинг «Ўзбекистон — бу фронт орқаси эмас, Ўзбекистон — жанг майдони», деган сўзларида жон бор эди.

Ўзбекистонликлар фронтдагидек ҳаракат қилдилар, ҳар қандай ресурсларни излаб топдилар, улар битта фашист маразининг боши учун биттадан авиабомба, биттадан снаряд ва граната, юзлаб ўқ, фашистлардан гўшт ҳам, суяк ҳам қолдирмайдиган «Катюша»лар етказиб бериш учун мардона меҳнат қилдилар.

Тошкентда зудлик билан жойлаштирилган «Ростсельмаш» заводи «Катюша» ва миномёт снарядлари, авиация заводи жанговар самолётлар, Кольчугинскдан келтирилган кабель заводи ҳарбий алоқа маҳсулотлари етказиб бера бошлади.

Одамлар иродасига боғлиқ бўлмаган етишмовчиликлар сезиларди. Юк кўтарувчи кранлар йўқ эди, махсус асбоб-ускуналар, электр қувватлари, қўмир ва нефть каби ёқилғилар, хом ашё ва бошқа материаллар етишмас эди. 1941 йил 5—7 декабрь кунлари бўлиб ўтган Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг V пленумида республика саноатини ҳарбий изга солиш, кўчириб келтирилган асбоб-ускуналарни жойлаштириш соҳасидаги ишларга яқун ясаиб, корхоналарда қурол-яроғларнинг муҳим турлари — самолётлар, танклар, бронепоездлар, авиабомбалар, тўп ва замбараклар, гранаталар, миналар, снарядлар ишлаб чиқаришни кенг



миқёсда йўлга қўйиш вазифаси илгари сурилди. Бунинг учун етарли даражада металл қирқувчи станоклар ва аниқ ўлчовчи инструментлар ишлаб чиқишни ташкил этиш, нодир металллар қазиб олишни кучайтириш ҳамда қора ва рангли металлургия саноатини яратиш, электр энергетика базасини кенгайтириш, нефть қазиб олишни 2—3 баробар ошириш, кўмир қазиб олишни кучайтириш, йирик қурилиш материаллари ишлаб чиқариш корхоналарини барпо этиш, қисқа муддатда 30 минг малакали ишчилар тайёрлаш тадбирлари белгиланди.

Кўчириб келтирилган корхоналар тарихда мисли кўрилмаган қисқа муддатларда 4—5 ойда, айримлари ҳатто 1—2 ой давомида қуриб битказилиб, фронт учун ҳарбий маҳсулотлар берабошладилар. Уларнинг энг йириклари Чкалов номли 84-авиация заводи, Москва кабель заводи, Харьков электростанок заводи, кўтарма кранлар заводи, Ростовдан келтирилган «Красный Аксай», Сульск насос заводи, вагон-ремонт заводи, «Красный путь» заводи, Киев «Транссигнал» заводи, «Кинап» заводи ва бошқалар эди. Бу корхоналарнинг ҳар бири ўрта ҳисобда 20 фоизгача ишчи ва инженер-техник ходимлар билангина келтирилган эди. Қолган 80 фоизи республикамизнинг фабрика-завод таълими мактабларида, турли курсларда тайёрланган ишчи ва техник ходимлар билан таъминланди.

Ҳарбий изга туширилган республикамиз корхоналари ҳам анчагина кенгайтирилди. «Ташсельмаш» заводи, масалан, бошқа корхоналардан келтирилган 438 станок, 200 дан ортиқ юқори малакали ишчилар ҳисобига кенгайди. Қодиров, Ҳакимов, Юсупов, Исмоилов ва бошқа усталар кунлик нормаларини 200—300 фоизга ошириб бажардилар. «Ташсельмаш» заводи 1941 йилги иш режасини 240 фоизга адо этдилар.

Хотин-қизлар, кексалар, ёшлар корхоналардаги турли хил ишларга жалб этилди. Урушнинг бир ярим йили мобайнида Ўзбекистон саноатида хотин-қизлар салмоғи 29 фоиздан зиёд ошди ва 1943 йилда 63,5 фоизни ташкил қилди.

Республика саноат корхоналари қувватларининг кенгайиши, кўчириб келтирилган заводларнинг ишга тушиши биринчи навбатда электр энергияси ва ёқилғи ишлаб чиқаришни кескин оширишни талаб қилди, мавжуд энергетика қувватлари бундай талабга жавоб бе-

ролмас эди. Ўзбекистон партия ва ҳукумати Иттифок ҳукуматига хат йўллаб бу муаммони ҳал этишда кўмак сўради. Тез орада, 1942 йил 18 ноябрда ВКП(б) МҚ ва СССР Халқ Комиссарлар Совети «Ўзбекистон ССРда бешта гидроэлектростанция қурилиши тўғрисида» қарор қабул қилди. Ўзбекистонда металлургия заводи қуриш, кўмир ва нефть қазиб олишни кўпайтириш тадбирлари ҳам белгиланди. Ўзбекистонда янги саноат корхоналари ва энергетика тармоқлари қурилиши учун 1 миллард сўм ажратилди.

1943 йилда Ўзбекистоннинг энг йирик гидроэлектростанцияси — Фарҳод ГЭСи қурилиши бошланди, қурилиш зарур материаллар ва ишчи кучи билан таъминланди. Фарҳод қурилиши умумхалқ қурилишига айланди, бинокорлик ишлари ҳашар йўли билан бажарилди. 10 ойлик фидокорона меҳнат натижасида Сирдарё жиловланди.



Фарҳод ГЭСи қурилишида.

Уруш йилларида Бўзсув дарёси ўзанида Товоқсой, Оққовоқ, Салар, Қуйибўзсув, Оқтепа, Қибрай ГЭСлари, Самарқанд вилоятида Талигулян ГЭСи, 30 га яқин кичик колхоз ГЭСлари, шаҳарлар ва йирик корхоналар ёнида кичик ГЭСлар қурилиб ишга туширилди. Ўзбекистонда электр энергияси ишлаб чиқариш қарийб 2,5 бараварга, яъни 1940 йилда 482 млн. киловатт соатдан 1945 йилда 1187 млн. киловатт-соатга кўпайди.

Ёқилғи саноатини ривожлантиришга ҳам катта куч ва маблағлар сарфланди. 1940 йил охирларида Оҳангарон дарёси оқимидаги Курама тоғ тизмасида дастлабки кўмир қазиб оладиган шахта қурилган эди. Уруш даврида «Ангренуголь» кўмир конида яна учта шахта ва очиқ усулда кўмир қазиб олинадиган карьер бунёд этилди. Ўзбекистон ва Қирғистон чегарасида Қизилқия кўмир кони фойдаланишга туширилди, ўта иссиқлик қувватига эга бўлган кўнғир кўмир қазиб олинди. Ўзбекистон кўмир саноати ходимларига 1942 йилда республикамитга келишган Донбасс шахтёрлари кўмаклашдилар.

1940 йилда Ўзбекистонда атиги 3,4 минг тонна кўмир қазиб олинган бўлса, 1945 йилда 103 минг тонна кўмир қазиб олинди. Натижада республикада саноатнинг янги тармоғи—кўмир саноати барпо қилинди.

Нефть-геология қидирув трести, нефть тармоғи қурилиш монтаж трести, нефть қазиб олувчи иккита трест, нефть қазиб чиқариш асбоб-ускуналарни таъмирлаш заводи, нефть машинасозлиги заводи барпо этилди. Фарғона водийсида ишлаб турган Андижон, Полвонтош, Чангартош, Чимён нефть конларида маҳсулот ишлаб чиқариш кўпайтирилди.

Уруш йилларида Чуқурлангар, Толмозор, Найман, Шахрихон, Хўжаобод, Жанубий Оламушук ва бошқа янги нефть конлари ишга туширилди. Нефть тозалаш заводи, озакрит ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Уруш йилларида республикада нефть ишлаб чиқариш 4 марта кўпайди ва 1945 йилда 478 минг тоннадан ортди.

Энергетика ва ёқилғи саноатининг ўсиши машинасозлик саноатининг ривожланишига қулай база яратди. Фарбдан кўчириб келтирилган заводлар базасида 16 та станоксозлик, туқимачилик ва машинасозлик корхоналари ташкил этилди. Урушдан олдинги республикамитдаги кўпгина заводлар ҳам турли асбоб-ускуналар, машиналар, жанговар техника ишлаб чиқаришга мослаб қайта қурилган эди. Бу корхоналарнинг нони—металл ҳисобланади. Шу боис металлга бўлган талаб тобора ошиб борди.

Ўзбекистон Халқ Комиссарлар Совети 1942 йил 17

июнда Бексбодда металлургия заводи қуришга қарор қабул қилди. Иттифоқ ҳукумати зарур материаллар, маблағ билан кўмаклашди. Россия ва Қозоғистон саноат корхоналаридан кўплаб асбоб-ускуналар келтирилди. Металлургия заводини қуриш бутун республика меҳнатчиларининг ишига айланди. Саноат корхоналари зарур миқдорда мутахассислар ажратишди, колхоз-совхозлар ишчи кучи билан таъминлади. Завод қурилишида 30 мингдан кўпроқ кишилар иштирок этдилар. Белорекк, Добрянкa, Гурьев, Макеевка заводларидан пулат эритувчи мутахассислар келдилар. Юзлаб ўзбекистонлик йигит-қизлар Урал ва Сибирнинг саноат корхоналарида мартен ва прокат ишларини ўрганиб келдилар.

Ўзбекистоннинг биринчи металлургия заводи 1944 йил 5 март кунини дастлабки металл маҳсулотларини берабошлади ва тез кунларда заводнинг биринчи навбати, 1945 йил февралдан иккинчи навбати ишга туширилди.

Геологик-қидирув ишлари натижасида кўплаб қора ва рангли металл конлари очилди. Уруш йилларидаёқ Лангар, Ингичка, Қўйтош, Фортепа, Олмалик рангли металл конлари, Оқтош боксит конини ўзлаштириш ишлари бошланиб кетди. Улардан қазиб олинган вольфрам, молибден, мис, алюмин ва бошқа маҳсулотларни қайта ишлаш корхоналари қурилди.

Кимё саноати ривожланди. 1944 йил январидаяқ Горький ва Сталиногорск кимё комбинатларидан кўчириб келтирилган ускуналар асосида қурилган Чирчиқ электрокимё комбинатининг иккинчи навбати муҳим кимё маҳсулоти—аммиак ишлаб чиқара бошлади. 1943 йилда Қувасой кимё заводи, Қўқон суперфосфат заводи, Фарғона гидролиз заводи қурилиб ишга туширилди. Кимё саноати маҳсулоғлари салмоғи 1940 йилга нисбатан 1945 йилда 6,1 бараварга кўпайди.

Уруш йилларида қурилиш материаллари саноати, тўқимачилик ва пойабзал саноати, озиқ-овқат саноати, маҳаллий саноат тармоқларини ривожлантириш тadbирлари амалга оширилди. Фақат 1943 йилда 12 та ёғ заводи, 3 та пахта тозалаш заводи, 4 та қанд ва 4 та консерва заводлари қурилиб ишга туширилди.

Саноат корхоналарининг кенгайиши, янги қурилган завод-фабрикаларнинг иши, муваффақияти улар-

ни малакали ишчилар билан таъминлашга боғлиқ эди. Юз минглаб кишиларнинг, хусусан, тажрибали ходимларнинг фронтга сафарбар этилиши катта қийинчиликлар туғдирарди. Кексалар, аёллар, айниқса армияга чақириш ёшига етмаган ўсмирлар ва қизлар корхоналарга жалб этилди, уларга хунар ўргатилди, республикада 100 мингдан кўпроқ малакали ишчилар тайёрланди. Фақат хунар ва темир йўл билим юртлари, фабрика- завод таълим мактаблари 57 мингдан зиёд ёш ишчи кадрларни тайёрлаб бердилар. Корхоналар зиммасига юкланган катта топшириқлар кишилардан жисмоний зуриқиш, ҳатто ҳолдан тойгунча ишлашни талаб қиларди. Ўзбекистонликлар ғалаба учун ҳар қандай оғирликни, қийинчиликларни енгиб ўтдилар, республикани қизил армиянинг қурол-аслаҳахонасига айлантирдилар.

Уруш йилларида Ўзбекистонда 280 та янги саноат корхоналари қурилиб ишга туширилди. Саноатнинг янги тармоқлари—авиация, станоксозлик, оғир машинасозлик, қора ва рангли металлургия ва бошқа тармоқлари вужудга келди. 1940 йилда ялпи саноат маҳсулотида оғир саноатнинг ҳиссаси 13,9 фоизни ташкил этган бўлса, 1945 йилда 47,5 фоизни ташкил этди.

Тошкент СССРнинг энг катта саноат марказларидан бири бўлиб қолди. Бекобод саноат шаҳри сифатида вужудга келди. Янгийўл, Чирчиқ каби ёш шаҳарлар янада ривож топди.

Саноатчиларимизнинг фидокорона меҳнати туфайли Ўзбекистон совет армиясининг қурол аслаҳахонасига айланди. Ўзбекистон фронтга 2090 самолёт, 17342 авиамотор, 2318 минг авиабомба, 1,7 мингдан ортиқ миномёт, 22 млн. дона мина, 560 минг снаряд, миллионтача граната, 330 минг дона парашют, ҳарбий эҳтиёжлар учун 100 минг км дан ортиқ махсус сим, 125 минг км. телефон кабеллари ва бошқа маҳсулотлар етказиб берди. Бу ўзбекистонликларнинг фашист босқинчиларини тор-мор этишга қўшган улкан ҳиссаси сифатида жаҳон тарихидан муносиб ўрин олди.

**Транспорт** — Урушда ғалабага эришиш транспорт иши билан боғлиқ эди. 1943 йил 25 январда «Тошкент темир йўли иши

тўғрисида» махсус қарор қабул қилинди. Темир йўл ҳарбий ҳолатга ўтказилди, унда ишловчилар сафарбар этилган деб ҳисобланди, ҳарбий хизматчилар каби қаттиқ интизомга риоя этиш мажбур қилиб қўйилди. Поездлар ҳаракатининг қўшинлар ва ҳарбий юкларни биринчи навбатда ўтказиб юборишни кўзда тутувчи ҳарбий график жорий этилди. Тошкент темир йўл транспортчилари кучириб келтирилаётган корхоналарнинг асбоб-ускуналарини ва миллионлаб кишиларни Фарбдан Шарққа, жанговар техника ва қурол-яроқларни Шарқдан Фарбга ўз вақтида тўхтовсиз ўтказиб туриш топширигини бажардилар. Фақат 1941—1942 йилларда Ўзбекистон темир йўлчилари 2700 составдаги пассажир поездларини, кучирилган корхоналарнинг асбоб-ускуналари ортилган 17600 вагонларни мўлжалга етказишди, ўқ-дорилар, ёқилғи, озиқ-овқат, кийим-кечаклар ортилган минглаб вагонларни фронтга етказишди.

Ўзбекистонда янги темир йўллар қурилиши жадал олиб борилди, 1941—1945 йилларда темир йўл линиялари 2 баравар узайди. Тошкент — «Ангрен-уголь», Бойсун—Отқулоқ—Турангли, Тошкент—товар станцияси темир йўллари қурилиб ишга туширилди.

#### Алоқа воситалари

Алоқа, телефон, телеграф ходимлари ҳам уруш талабларига мослашиб ишладилар. Алоқа ходимлари Ўзбекистоннинг Марказ билан, республика раҳбариятининг вилоят, шаҳар, туманлар, юзлаб саноат корхоналари билан телефон алоқасини йўлга қўйдилар. Тошкент-Самарқанд-Ашхобод, Тошкент-Самарқанд-Боку, Тошкент-Самарқанд-Красноводск телефон линияси, иккита Тошкент-Самарқанд-Бухоро телефон алоқа йўллари қурилди. 1943 йилда қуриб ишга туширилган 500 километрлик телефон йўли Тошкентни Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистон билан боғлади. Йирик корхоналарнинг ўзларида ҳам 50—100 ўринли телефон станциялари қурилди. Натижада хўжаликларга раҳбарлик қилиш, уларга ўз вақтида қўмаклашиш ишлари яхшиланди.

Почта бўлимларида иш ҳажмлари ошиб борди. Агар 1941 йилда ўрта ҳисобда битта почта ходими томонидан 50 минг хат-хабарлар жўнатилган бўлса, бу кўрсаткич 1942 йилда 74,5 мингга, 1943 йилда — 77,5 мингга етди. Почта ходимлари фронтдаги жангчилар билан уларнинг ота-оналари, рафиқалари, қариндошлари ўртасида алоқа боғловчи кўприк ролини бажардилар.

## Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги

Уруш республика қишлоқ  
хўжалик ходимларини қаттиқ  
синовдан ўтказди. Улар олди-

да саноатни хом ашё билан, аҳолини озиқ-овқат, кийим-кечак билан узлуксиз таъминлашдек улкан, мураккаб вазифа турар эди. Вазиятнинг мураккаблиги шундан иборат эдики, биринчидан, республика қишлоқ хўжалиги асосан пахта етиштиришга йўналтирилган бўлиб, озиқ-овқат маҳсулотлари Иттифоқ фондидан келтирилар эди. Уруш бошлангач, озиқ-овқат келтириш тўхтади, аҳолини боқиш учун ички имкониятларни топиш зарур бўлиб қолди. Иккинчидан, эвакуация қилинган аҳоли ҳисобига шаҳарлар аҳолисининг кўпайиши озиқ-овқатга бўлган талабни янада оширди. Учинчидан, куч-қувватга тўлган деҳқонлар фронтга ва ҳарбий саноатда ишлашга сафарбар этилган, деҳқончиликнинг машаққатли ишлари кексалар, аёллар, ўсмирлар зиммасига тушган эди. Тўртинчидан, МТС ва совхозларга Фарбдан янги тракторлар, қишлоқ хўжалик машиналари ва уларга эҳтиёт қисмлар келтириш тўхтаб қолган, бугина эмас, хўжаликлардаги тракторлар, автомобиллар, отларнинг бир қисми қизил армия эҳтиёжлари учун олиб кетилган эди.

Қишлоқ хўжалигининг барча бўғинларида қатъий иш тартиби белгиланди. Энг кам миқдордаги мажбурий меҳнат кунлари 1,5 бараварга оширилди, ўсмирлар учун ҳам 12 ёшдан бошлаб меҳнат кунлари белгиланди. Белгиланган миқдордаги меҳнат кунларини бажариш мажбурий қилиб қўйилди.

Уруш йилларида республика деҳқончилигининг структураси кескин ўзгарди. Пахтачиликни асосий тармоқ сифатида сақлаб қолган ҳолда дон, қанд лавлаги, каноп, пилла, сабзавот, полиз маҳсулотлари етиштиришни кўпайтириш тадбирлари кўрилди. Биринчи навбатда экин экиладиган майдонларни кенгайтириш, ирригация қувватларини ошириш ишлари юксак суръатлар билан олиб борилди.

1942 йил февраль-мартда барпо этилган Шимолий Тошкент канали 15 минг гектар ерни суғориш имконини берди. Каттақўрғон, Косонсой, Рудасой сув омборлари, Юқори Чирчиқ, Шимолий Фарғона, Сўх-Шоҳимардон, Учқўрғон каналлари қурилди. Натижада республиканинг суғориладиган ер майдонлари 454,7 минг гектарга кенгайди.

Усмон Юсулов ЎзКП(б) МҚнинг 1941 йил декабрида ўтган V пленумида Ўзбекистонда галла масаласини ҳал қилиш, ўзимизни ўзимиз ун-нон билан таъминлашимиз керак, деган вазифани илгари сурди. Дон экиладиган суғориладиган ер майдонлари кенгайтирилди. Заранг ерлар, қуриқлар, туқайлар, лалмикор ерлардан ҳам фойдаланилди. 1942 йилда 1408,1 минг гектар, 1943 йилда 2090,2 минг гектар ерга галла ва дуккакли экинлар экилди. Натижада дон маҳсулотлари етиштириш кўпайиб, 1941 йилги 4,8 млн.ц. ўрнига 1943 йилда 5,3 млн. ц олинди, республика эҳтиёжлари қондирилди.

Қишлоқ хўжалигида Ўзбекистон учун янги тармоқ—қанд лавлаги етиштириш йўлга қўйилди. Самарқанд, Фарғона, Тошкент, Қашқадарё вилоятлари лавлаги етиштириш бўйича ихтисослаштирилиб, 1942 йилдаёқ 65 минг гектарга, кейинги йилларда 70 минг гектардан ортиқроқ ҳосилдор ерларга қанд лавлаги экилди. Жиззах, Пастдарғом туманларида ҳар гектардан 400—800 центнердан лавлаги ҳосили олинди. Ўзбекистонга кучиб келган Украина ва Белоруссия олимлари, мутахассислари лавлагикорлик бригадалари ва звенolari учун раҳбарлар тайёрлаш, республика лавлагикорлари-га мўл ҳосил етиштириш ишларида кўмаклашдилар.

Қанд лавлагини қайта ишлаш, шакар-қанд ишлаб чиқариш учун Зирабулоқ, Қўқон, Янгийўл қанд заводлари қурилди. Республика бўйича 1944 йилда давлатга 1 млн. 373 минг. ц., 1945 йилда 1 млн. 646 ц. қанд лавлаги топширилди. Уруш йилларида Ўзбекистон бутун Иттифокда ишлаб чиқарилган қанднинг тўртдан бир қисмини берди.

Уруш йилларида меҳнаткашлар чорвачилик, жун, қорақўл, тери етиштириш, пиллачилик жабҳаларида ҳам фидокорона меҳнат қилдилар. Гўшт, ёғ, сут, картошка, сабзавот ва полиз маҳсулотлари, мева тайёрлашда кўрсатилган ғайрат-шижоат туфайли мустаҳкам озиқ-овқат базаси яратилди.

Республикамиз қишлоқ хўжалиги ходимлари уруш йилларида давлатга 1262 минг тонна дон, 54,1 минг тонна пилла, 482 минг тонна картошка ва сабзавот, 57,5 минг тонна мева ва узум, 36 минг тонна қуруқ мева, 159 минг тонна гўшт, 22,3 минг тонна жун етказиб бердилар.



Уруш йилларида ҳам пахтачилик қишлоқ хўжалигининг муҳим соҳаси бўлиб қолди. Пахтакорлар жонбозлик билан ишлаганларига қарамай, 1942—1943 йилларда пахта тайёрлаш режаси бажарилмай қолди. Давлатга 1 минг тонна пахта кам топширилди. Бунга бир қатор объектив ҳолатлар сабаб бўлди: пахта экиладиган майдонлар 1941—1943 йилларда 927650 гектардан 625343 гектарга камайди; механизация воситалари етишмасди; минерал ўғитлар, ёқилғи камайган эди; ерни ҳайдаш, чопиқ, суғориш, ирригация тармоқларини тозалаш ишларини ўз вақтида мунтазам олиб бориш учун ишчи кучи етишмаслигидан пахта етиштириш агротехникаси ёмонлашган эди. Республика раҳбарияти буни яхши тушунарди. Пахта майдонларини қисқартириш, бунинг ҳисобига дон, қанд-лавлагги ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари етиштириладиган экин майдонларини кўпайтиришга мажбур бўлган эди.

Бироқ Марказдаги раҳбарлар бу объектив омилларни ҳисобга олмади. Шу боис республика раҳбарлари Москвага чақирилиб муҳокама қилиндилар, уларни пахта тайёрлаш ишини ўз ҳолига ташлаб қўйишда, лаёқатсизликда айбландилар. Улардан ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам пахта тайёрлаш режасини бажариш, янада кўпайтириш талаб қилинди. Бу бошқаришнинг маъмурий-буйруқбозлик усулларини янада кучайтиришдан бошқа нарса эмасди. Бундай зуғум натижалари ВКП(б) МҚнинг 1944 йил 6 мартда қабул қилинган «Ўзбекистон КП(б) МҚнинг иши тўғрисида»ги қароридан ўзифодасини топганди.

Ўзбекистон Компартияси МҚнинг 1944 йил апрель ойида бўлган X пленуми мазкур қарорни бажаришга доир тадбирларни ишлаб чиқди. Колхозлар ташкилий-хўжалик жиҳатдан мустаҳкамланди, бригада ва звенолар қайта тикланди. Донли экин етиштиришга ўтиб олган хўжаликларнинг анчагина қисми пахтачиликка қайтарилди. Колхозчилар учун энг кам миқдордаги мажбурий меҳнат кунлари сони яна оширилди. Иттифоқ ҳукумати Ўзбекистон пахтакорлари учун 2300 янги трактор, 300 юк автомобили, 375 минг тонна минерал ўғит ва бошқа қишлоқ хўжалик ускуналари ажратди. 1944 йилги пахта тайёрлаш режаси бажарилди, давлатга 1943 йилга нисбатан 325 минг тонна кўп пахта топширилди, 1945 йилда ҳам пахта тайёрлаш режаси бажарилди.

Уруш йилларида республика пахтакорлари давлатга 4 млн. 806 минг тонна пахта хом ашёси етказиб бердилар.

Уруш йилларида ишчилар билан деҳқонлар ўртасидаги жипслик, ўзаро ёрдам янада кучайди. Саноат корхоналари колхозларни оталиққа олиб, уларга қишлоқ хўжалик техникалари, эҳтиёт қисмлар билан ёрдамлашдилар. Шаҳарликлар қишлоқ хўжалик маҳсулотларини йиғиштириб олишда фаол қатнашдилар. Колхозчи деҳқонлар эса саноат соҳасидаги умумхалқ қурилишларида фаол иштирок этдилар. Масалан, Фарҳод ГЭСи қурилишининг ўзидагина 70 мингга яқин колхозчи қатнашди. Ўзбекистон ишчилари ва деҳқонлари жипслашиб, фидокорона ишлаб, фашистлар устидан қозонилган ғалабага салмоқли ҳисса қўшдилар. 160 мингга яқин киши фронт орқасидаги фидокорона меҳнати учун «Шуҳрат» медали билан мукофотланди.

#### Аҳоли турмуши

Уруш ўзбекистонликларни оғир муҳтожликка дучор этди. Ҳамма нарсанинг фронтга сафарбар этилиши натижасида озиқ-овқат танқислиги вужудга келди. Шаҳарларда озиқ-овқатларни, саноат молларини қарточка асосида тақсимлаш жорий этилди. Ишчи ва хизматчиларга кунига 400—500 граммдан, оила аъзоларига эса 300 граммдан нон бериш белгиланди. Амалда эса аҳоли белгиланган меъёрлардан ҳам кам нон оларди. Гушт, ёғ, балиқ, макарон, ёрмалар ҳам меъёрланган тартибда тақсимланар, кўп ҳолларда қарточкада кўрсатилган миқдорда берилмасди.

Қишлоқ аҳолисининг турмуши янада оғирлашди. Озиқ-овқат ва саноат молларини меъёрланган тарзда тақсимлаш қишлоқ аҳолисига жорий этилмади. Улар ишлаган меҳнат кунлари учун деярли ҳақ ололмасди. Уларга озиқ-овқат моллари матлубот кооперацияси дўконларида давлатга топширилган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари миқдорига қараб қатъий меъёрланган миқдорда бериларди.

Аҳолини озиқ-овқатлар билан таъминлашни яхшилаш мақсадида саноат корхоналари қошида ёрдамчи хўжаликлар ташкил этишга рухсат берилди. Уларга вақтинча фойдаланиш учун 53 минг гектар ер ажратилди. Ишчи ва хизматчилар томонидан яқка тартибда полизчилик ишлари билан шуғулланиш кенг тарқалди.

Озиқ-овқат танқислиги шароитида пул тобора қадр-сизланиб борди, чайқовчилик авж олди. Муҳтожликларга қарамай саноат ва қишлоқ хўжалик ходимлари галаба учун, фронтга кетган фарзандлари ва эрлари учун фидокорона меҳнат қилдилар. Қийинчиликларга қарамай фронтга кетган жангчиларнинг оилаларига ҳар томонлама ғамхўрлик қилинди, болалари ясли ва боғчаларга жойлаштирилди. Колхоз ва совхозлар жангчиларнинг оилаларига озиқ-овқат, экин экиш учун ер ажратиб берарди.

Мамлакат ичкарасида уруш йилларида меҳнат қилган юз минглаб ватандошларимиз чеккан заҳматларни, кексаю ёш акаларимиз, опа-сингилларимиз қиш қаҳратонида дийдираб, саратон оловида ёниб, ўзи емасдан, ўзи киймасдан топган насибасини фронтга жўнатганини, азоб-уқубатлар чекиб, фидоийлик кўрсатганини эсдан чиқариб бўладими?!

Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир.  
Т.3.-Т.: Ўзбекистон, 1996, 80-бет.

### Савол ва топшириқлар

1. Ўзбекистон саноатчилари фронтга қандай маҳсулотлар етказиб бердилар?
2. Ўзбекистонга кўчириб келтирилган қорхоналарни жойлаштириш, қуриш ва ишга тушириш жараёни қандай кечди?
3. Саноат қорхоналарини ишчи кучи, мутахассислар билан таъминлаш ҳақида нималарни биласиз?
4. Қандай ГЭСлар қурилди?
5. Ёқилғи саноати нималар ҳисобига ўсди?
6. Бекобод металлургия заводи қурилиши ҳақида сўзлаб беринг.
7. Транспорт ходимлари галабага қандай ҳисса қўшдилар? Алоқачиларчи?
8. Қишлоқ хўжалик ходимлари фронтга қандай хизмат қилдилар?
9. Пахтачиликда аҳвол қандай эди?
10. Аҳоли турмуши қандай эди? Аҳоли қандай муҳтожликларни бошидан кечирди?

### 13-§. УРУШ ЙИЛЛАРИДА ФАН, МАОРИФ ВА МАДАНИЯТ

**Илм-фан галаба учун  
хизматда**

Урушнинг дастлабки кунларидаёқ СССР ФАнинг Ўзбекистон филиали, республикада ишлаб турган 75 та илмий муассасалар, шу жумладан, 25 та илмий-тадқиқот институтлари, 23 та ил-

мий станция ва бошқалар, барча олимлар республика хўжалик ҳаётини ҳарбий изга солиш билан алоқадор муаммоларни ҳал этишга жалб этилди. Уларнинг заводлар, фабрикалар, темир йўл ва автомобил йўллари транспорт корхоналари билан бевосита алоқалари ўрнатилди. Олимларнинг тадқиқот ишларини мувофиқлаштириш мақсадида 1941 йил 29 ноябрда Ўзбекистон Илмий муҳандис-техника жамияти тузилди.

Ғарбий ҳудудлардаги йирик шаҳарлардан кўплаб илмий муассасалар Ўзбекистонга кўчириб келтирилди. СССР ФАнинг тарих, иқтисодиёт ва ҳуқуқ, жаҳон хўжалиги ва жаҳон сиёсати, шарқшунослик, жаҳон адабиёти, моддий маданият, тупроқшунослик, сейсмология институтлари, бир қанча музейлар ва кутубхоналар шулар жумласига киради. Академиянинг 375 йирик олимлари ва ходимлари кўчиб келдилар.

Ўзбекистонлик олимлар кўчиб келган йирик олимлар билан яқин алоқа боғладилар, республикамизда мавжуд бўлган ва кўчириб келтирилган илмий муассасаларнинг тадқиқот йўналиши қайта кўриб чиқилди, уруш талабларига мослаб ўзгартирилди. Олимлар ўзларининг асосий эътиборини мудофаа саноати учун зарур бўлган табиий ресурсларни излаб топиш ва улардан фойдаланишни ташкил этишга қаратдилар. Геолог олим Ҳ. М. Абдуллаев ва бошқаларнинг тадқиқотлари натижасида қалайи, вольфрам, молибден, ўтга чидамли минераллар, нодир металллар ва бошқа турдаги хом ашё конлари топилди ва ўзлаштирилди. А. С. Уклонский бошчилигидаги геологлар гуруҳининг темир конини топиши, Ўзбек металлургия комбинати қурилишини лойиҳалаштириш ва уларни фойдаланишга туширишдаги хизматлари қатта аҳамиятга эга бўлди. Д. М. Богданов ва муҳандис Г. С. Чикризовлар Ангренда қидирув ишларига бошчилик қилдилар ва кўмир конининг бой заҳираларини топиб янги шахталар қуришга кўмаклашдилар.

Сирдарёдаги Фарҳод ГЭСнинг лойиҳасини ишлаб чиқишда машҳур ирригаторлар А. Н. Аскоченский, В. В. Пославицкийлар фаол иштирок этдилар, лойиҳачиларга академиклар Г. О. Графито ва Б. Е. Веденеевлар қимматли маслаҳатлар бердилар.

Кимёгар олимлар нефтнинг сувини кетказиш, олтингургуртдан тозалаш, кўмирни кокслаш, пахта чиқиндиларидан халқ хўжалигида фойдаланишнинг, этил спирти, сода, кислота олишнинг янги самарали усуллари яратдилар. Дори-дармонлар тайёрлаш борасидаги тадқиқотлар натижасида аҳоли эҳтиёжлари учун зарур бўлган турли хил дори-дармон ишлаб чиқиш йўлга қўйилди. Тошкентда фармацевтика заводи қурилиб ишга туширилди.

Бутуниттифоқ пахтачилик илмий-тадқиқот институти пахтаинг янги навларини етиштириш соҳасида самарали изланишлар олиб борди. Селекционерлар С. С. Канаш ва А. И. Автономов бошчилигида вилт касаллигини юқтирмайдиган янги навини яратдилар. С. С. Канаш яратган С—460, Л. В. Румшевич яратган Ф—108 юқори ҳосилли навлар, шунингдек, бошқа узун толади навлар пахтачиликнинг ривожига улкан ҳисса бўлди. Ўзбекистонда экилиб келинган америка, пахта навларини янги навлар билан алмаштириш 1944 йилда тугалланди. Республика олимлари Самарқандда жойлаштирилган Тимирязев номидаги қишлоқ хўжалик академияси ходимлари билан ҳамкорликда гўза, бугдой ва қанд лавлагини алмашлаб экиш усулини жорий этдилар, Ўзбекистон шароитида қанд лавлагидан мўл ҳосил олишга қўмаклашдилар.

Уруш йилларида гуманитар фанлар ҳам анча ривожланди. Йирик тарихчи, археолог, ҳуқуқшунос, шарқшунос, адабиётшунос олимлар Ўзбекистонлик ҳамкасблари билан Ўзбекистон халқлари тарихи, маданияти ва адабиётининг муҳим масалаларини ишлаб чиқдилар. В. С. Струве, В. А. Шишкин, Е. Э. Бертельс, И. К. Додонов, В. Ю. Зоҳидов, Ҳ. Ш. Иноятов, А. Ю. Якубовский, М. Е. Массон, С. П. Толстов, Я. Ф. Фуломов ва бошқалар Ўзбекистоннинг энг қадимги ва ўрта асрлар тарихи, моддий маданияти ва маънавияти, Ўрта Осиё халқларининг этногенези бўйича қатор асарлар тайёрладилар. Икки жилдлик «Ўзбекистон халқлари тарихи»ни тайёрлашга киришилди. Ёзувчи Алексей Толстой раҳбарлигида рус ва ўзбек олимлари биргаликда «Ўзбек адабиёти тарихи» асарини яратдилар.

1943 йил 4 ноябрда Ўзбекистон Фанлар академияси очилди, унинг биринчи президенти этиб таниқли олим Т. Н. Қори Ниёзий сайланди.

Фанлар академиясининг очилиши республика ҳаётида муҳим воқеа бўлди, илм-фаннинг янада тараққий этиши учун мустаҳкам пойдевор яратилди. Тез орада янги илмий муассасалар вужудга келди. Тил, адабиёт ва тарих институти базасида Тарих ва археология, Тил ва адабиёт институтлари, Шарқшунослик институти, Иқтисодиёт, Математика ва механика, Тупроқшунослик, Физика-техника институтлари ва бошқа лабораториялар ташкил этилди.

1945 йилга келиб Фанлар академияси таркибида 23 та илмий муассаса, шу жумладан, 2 та илмий тадқиқот институтлари, 2 та лаборатория, тажриба станциялари фаолият кўрсатди. Ўзбекистон Фанлар академиясининг уч фахрий аъзоси, 15 ҳақиқий аъзоси, 20 мухбир аъзоси ва 1265 илмий ходими, шу жумладан, 54 та фан доктори ва 172 та фан номзоди илмий тадқиқот ишлари олиб борди. Улар орасида физика-математика фанлари докторлари Т. А. Саримсоқов ва В. И. Романовский, геолог олим Ҳ. М. Абдуллаев, физик олим С. У. Умаров, файласуф И. Мўминов, адиб С. Айний, ёзувчи Ойбек, шоир Ф. Фулом ва бошқалар бор эди.

Шарқшунослик институти олимларининг Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш асосида тайёрлаган форс, араб ва туркий тилларда ёзилган қўлёзмалар тўплами жаҳондаги энг бой тўпламлардан бири бўлиб қолди. Тўпلام 3 жилдан иборат бўлиб, уларда 300 га яқин қўлёзма тавсифлаб ва илмий жиҳатдан баҳолаб берилди. 1944 йилда ЎзФА Президиумида аспирантура ташкил этилди ва уша йили 60 киши, шу жумладан, 41 ўзбек қабул қилинди. 1944 йилда Академия институтларида 2 та докторлик, 17 та номзодлик диссертациялари ёқланди.

Уруш йилларида ўзбекистонлик олимлар мингдан ортиқ илмий ишларни бажардилар, уларнинг кўпчилиги халқ хўжалик ва мудофаа аҳамиятига эга бўлди.

**Маориф ва олий таълим**

Ўзбекистон халқ таълими, жумладан, олий ўқув юртлари оғир синовлардан ўтди.

Кўпчилик профессор-ўқитувчилар, талабалар фронтга сафарбар этилди. Касб йўналиши яқин бўлган институтлар, факультетлар, кафедралар бирлаштирилди, айримлари ёпилди. Самарқанд кооператив институти би-

лан Тошкент молия-иқтисодиёт институти, Тошкент ва Самарқанд тиббиёт институтлари, Ўзбек ва Ўрта Осиё давлат университетлари бирлаштирилди. Уларнинг бўшаган биноларига ҳарбий муассасалар, госпиталлар жойлаштирилди.

Москва, Ленинград, Киев, Харьков, Воронеж, Одесса ва бошқа шаҳарлардан 1941—1943 йилларда кўчириб келтирилган 35 олий ўқув юрти ва 7 ҳарбий академия қабул қилиб олинди, уларнинг баъзилари ўзаро ёки Ўзбекистон олий ўқув юртлари билан бирлаштирилди.

Ўз профессор-ўқитувчилари билан кўчириб келтирилган олий ўқув юртларининг фаолияти республикада олий таълимнинг янада ривожланишига ижобий таъсир этди. Москвалик ва ленинградлик олимлар талабаларга янги курслар бўйича маърузалар ўқидилар, маҳаллий миллат вакилларида илмий-педагогик кадрлар тайёрлашга кўмаклашдилар, янги мутахассислик бўйича кадрлар тайёрлаш йўлга қўйилди. Улар халқ хўжалик ва ҳарбий аҳамиятга молик мавзуларда тадқиқот ишларини уюштирдилар. Тошкент индустрия институти илмий жамоаси, масалан, Бекободда металлургия заводини қуриш, мис ва бошқа маҳаллий рудаларни эритиш усулларини ишлаб чиқиш, металллар коррозиясига қарши курашнинг самарали йўллари топиш, янги заводлар лойиҳасини ишлаб чиқиш ва қуриш борасида фаол қатнашдилар.

Ўзбекистон ҳукумати олий ўқув юртларидаги қийинчиликларни бартараф этиш, моддий баъзасини мустаҳкамлаш, ўқитувчилар билан таъминлаш масалаларида кўмаклашди. Айниқса, кўчиб келган тажрибали педагоглар, олимлар 1943—1944 йилларда ўз шаҳарларига қайтабoшлаган, урушнинг дастлабки даврида вақтинча ёпилган ёки бирлаштирилган институтлар қайта тикланаётган, янгидан Чимбой ва Урганч педагогика институтлари, Наманган ва Марғилон ўқитувчилар институтлари, Тошкент театр санъати институти очилган, илмий-педагогик кадрларга муҳтожлик ортган бир пайтда республика ҳукуматининг олий ўқув юртларига кўмаги сезиларли бўлди. Йирик олий ўқув юртларида доктарантура ва аспирантурага қабул кенгайтирилди. Республика миқёсида ишлаб турган раҳбар ходимлар олий ўқув юртларига ишга юборилди.

1945 йилда олий ўқув юртлари сони 1940 йилга нисбатан 3 тага кўпайиб 33 тани ташкил этди, талабалар сони эса 19,1 мингдан 21,2 минг кишига ортди. Уруш йилларида ҳаммаси бўлиб 10 мингдан кўпроқ олий малакали ва 3,7 мингга яқин ўрта махсус маълумотли мутахассис тайёрланди.

Халқ маорифида ҳам жиддий қийинчиликлар бўлди. Кўплаб мактаблар бинолари госпиталлар, ётоқхоналар, ҳарбий ўқув юртларига берилди. Мактаблар бирлаштирилди, кўп сменали ўқиш жорий этилди. Урушгача республика мактабларида ишлаётган ўқитувчиларнинг 74,6 фоизини эркалар ташкил этарди. Улар фронтга, ишлаб чиқариш ишларига кетди. Бунинг устига дарсликлар, ускуналар, дафтарлар етишмас эди. Қисқа муддагли курслар ташкил этилиб, бошланғич синфлар учун ўқитувчилар тайёрланди, бошқа ишга кетган ўқитувчиларни мактабга қайтариш тадбирлари кўрилди, уларнинг моддий-маиший аҳволини яхшилашга ғамхўрлик қилинди. 1944 йилда ўқитувчилар армия сафидан мактабларга қайтарилди. Ўқувчиларнинг жисмоний тайёргарлиги яхшиланди. Кундалик ўқиш фойдали меҳнат билан қўшиб олиб борилди. Ўқишдан ташқари вақтларида ўқувчилар госпиталларга оталиқ ёрдами бердилар, фронтдагиларнинг оилаларига кўмаклашдилар, темир-терсак тўплаб топширдилар, қишлоқ хўжалик ишларида қатнашдилар.

Мактабларда таълим-тарбия сифатини яхшилаш мақсадида ўқувчилар билимини баҳолашнинг беш балли тартиби, бошланғич ва етти йиллик мактабларни тамомловчилар учун бигирув имтиҳонлари, ўрта мактабни тамомловчилар учун етуклик аттестати — гувоҳномаси учун имтиҳонлар топшириш мажбурияти, мактаб ўқув дастурларини аъло ўзлаштирган ва аъло хулқли ўқувчиларни олтин ва кумуш медаллар билан тақдирлаш жорий этилди. Бу тадбирлар дарс машғулотлари савиясини кўтаришга, ўқувчилар интизомини яхшилашга олиб келди.

Кўчириб келтирилган муассасалар ўз жойларига қайтиб жетабошлагач, мактаб бинолари ҳам бушатила борди, ўқувчилар ўз мактаблари бағрига қайтиб, ўқиш ишларини давом эттирдилар.



1940/41 ўқув йилида 5504 та умумтаълим мактабларида 1368,9 минг ўқувчи ўқиган бўлса, 1945/46 ўқув йилида 4976 та умумтаълим мактабларида 989,2 минг бола таълим олди.

### Адабиёт галаба учун қурашда

Ўзбекистон ёзувчилари ва шоирлари ўзларининг қайноқ ижоди билан халқни мардо-

наликка чорлаб, фидокорона меҳнатга руҳлантириб галабага муносиб ҳисса қўшдилар.

Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси ўз фаолиятини душманни тезроқ тор-мор этишга қаратди. Унинг раёсати қошида ташвиқот ва тарғибот бўлими, ҳарбий комиссия тузилди. Ижодий зиёлиларнинг радио ва матбуотда кишиларни ҳушёрликка, ватанпарварликка, душманга қарши мардона жанг қилишга, фронт орқасини мустаҳкамлашга чорловчи чиқишлари катта аҳамиятга эга бўлди.

Ўзбекистонга вақтинча кўчириб келтирилган рус, украин, белорус, молдаван ва бошқа миллатларга мансуб ёзувчи ва шоирлар ҳам республикамиз ҳаётида фаол қатнашдилар, ўзбекистонлик ҳамкасблари билан яқиндан ҳамкорлик қилдилар. «Биз енгамиз!» деган алманах, «Ўзбекистон шоирлари — фронтга» деган антология ана шундай ҳамкорликнинг меваси бўлди. Ҳамид Олимжон, Уйғун, Собир Абдулла, Николай Погодиналар биргаликда «Ўзбекистон қиличи» мусиқали драматини яратдилар.

Уруш йилларида яратилган Ойбекнинг «Навоий» ва «Қутлуғ қон» романлари, Абдулла Қаҳҳорнинг «Олтин юлдуз» қиссаси, «Хотинлар» асари жамоатчиликнинг юксак баҳосига сазовор бўлди. Шейриятда улкан юксалиш бўлди.

Ҳамид Олимжоннинг «Қўлингга қурол ол», «Шарқдан Фарбга кетаётган дўстга», «Жангчи Турсун» ва «Роксананинг кўз ёшлари», Фафур Фуломнинг «Сен етим эмассан», «Мен—яхудийман», «Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак», Уйғуннинг «Қасам», «Бир қадам ҳам орқага чекинилмасин» ва «Мактуб», Мақсуд Шайхзоданинг «Она кузатмоқда» ва «Капитан Гастелло» шеърлари, Шароф Рашидовнинг «Қаҳрим» шеърлар тўплами, Султон Жўранинг «Пулемётчи овози», «Найзамиз» шеърлари фашизм кирдикорларини фош этиб, галаба қозонишга ишончини куйлаб, халқнинг жанговар руҳини кўтарди.

Она замин, Ватанга садоқат, душманга нафрат, жасорат ва мардликни тараннум этган бу теран шеърлар жанговар қуролдан қолишмайдиган даҳшатли қурол бўлиб хизмат қилди.

**Оммавий ахборот  
воситалари**

Уруш йилларида республика оммавий ахборот воситалари оммани фронт учун, ғалаба учун сафарбар этишда, халқни ғоявий-сиёсий жиҳатдан тарбиялашда муҳим омил бўлиб хизмат қилди. Уша дамларда Ўзбекистонда 200 га яқин газета, шундан 124 таси ўзбек тилида, 52 та журнал, шундан 19 таси ўзбек тилида нашр этилар эди. Газеталарнинг бир галлик адади 900 минг, шундан 600 минг нусхаси ўзбек тилида чиқарди. Газеталар ва журналлар саҳифаларида фронтдаги вазият, республика меҳнат жамоаларининг фидокорона меҳнати, қийинчиликлар ёритилар эди.

Ўзбекистоннинг бир гуруҳ ёзувчи ва журналистлари совет армияси сиёсий бошқармалари ихтиёрига юборилди. Булардан Тўлқин Рустамов ва Расул Муҳаммадий совет армияси бош бошқармасида инспектор, Жалолхон Азизхонов, Рустам Абдурахмонов, Адҳам Раҳмат, Шариф Булатов, Муҳаммаджон Муродов, Йўлчи Билолов ва бошқалар фронт газеталарида муҳаррир ўринбосалари бўлиб хизмат қилдилар. Назир Сафаров, Мирзакалон Исмоилий, Зиннат Фатхуллин, Мели Жура, Тўғон Эрназаров, Султон Жура ва бошқалар ҳарбий мухбирлар сифатида ва журналистиканинг бошқа жанговар соҳаларида фаолият кўрсатдилар.

Уруш йилларида ўзбек тилида 14 та фронт ва 12 та дивизия газетаси нашр этиларди. «Фронт ҳақиқати», «Қизил аскар ҳақиқати», «Қизил Армия», «Ватан шарафи учун», «Душманга қарши олға» каби газеталар нашр этилган.

Уруш йилларида радио ходимларининг, маданий-маърифий муассасаларнинг хизматлари ҳам катта бўлди.

Уруш йилларида 754 та кино установка, 11 та музей, 360 та кироатхона, 1044 та клуб, 433 та кутубхона, 2800 та қизил чойхона омма орасида сиёсий, маданий-маърифий, тарбиявий ишларни олиб бориш маркази сифатида хизмат қилди.

### Санъат фронт хизматида

Уруш йилларида сахна санъати ривожланди. Тошкентда

ва Андижонда янги театрлар очилди, республикада ҳаммаси бўлиб 36 та театр ишлаб турди. Шунингдек, кўчириб келтирилган 14 театр ҳам фаолият кўрсатди. Театрларда уруш мавзусига бағишланган «Даврон ота», «Шерали», «Ўзбекистон қиличи» мусиқали драмалари, «Улугбек» ва «Маҳмуд Торобий» опералари, мардлик, жасорат мавзуларида ёзилган Комил Яшиннинг «Босқинчиларга ўлим», М. Шайхзоданинг «Жалололдин» пьесалари кўрсатилди. Уруш йилларида ўзбек давлат опера ва балет театри 10 та, Ҳамза театри 16 та, Горький номи рус драма театри 32 та янги спектакллари сахналаштирадилар. Республика театр жамоалари 1942—1944 йилларда 203 та янги асарни сахналаштирадилар, 187568 марта спектакль ва концерт намоиш этдилар, уларни миллионлаб кишилар томоша қилдилар.

Халқ ашулачиларининг, таланти бастакорларнинг ижоди зўр шухрат қозонди. Тўхтасин Жалилов ва Юнус Ражабий халқ мусиқа санъатининг анъаналарига таяниб, ёрқин халқчил асарлар яратдилар. М. Ашрафий, Т. Содиқов, М. Бурҳоновлар мусиқа маданиятини юксак даражага кўтардилар.

Тошкент бадиий фильмлар студияси вақтинча кўчиб келган йирик киноматографлар билан ҳамкорликда «Икки жангчи», «Насриддин Бухорода», «217-рақамли одам», «Ватанга совға», «Беш республиканинг фильм-концерти» номи кинофильмларни яратдилар.

Ўзбекистон рассомлари зўр ғайрат билан ишладилар. Л. Абдуллаевнинг «Қизил Армияга кузатув» ва «Мукофот билан табриклаш», Ў. Тансиқбоевнинг «Отлиқлар хужуми» ва «Партизан қиз», Ч. Аҳмаровнинг «Ўзбекистон — фронтга», В. Е. Кайдаловнинг «Фашист газандаси йўқ қилинди» ва «Душманга қақшатқич зарба» асарлари Ўзбекистон бадиий хазинасидан мустаҳкам ўрин эгаллади. Уруш йилларида Ўзбекистон рассомлари 39 та кўргазма ташкил этдилар, беш мингдан кўпроқ бадиий-сиёсий плакатлар яратдилар.

Ўзбекистон санъат ходимлари меҳнаткаш халққа, жангчиларга хизмат қилиб, уларнинг руҳини кўтариб турдилар.

Санъаткорлардан тузилган 30 дан ортиқ концерт бригадалари фронтдаги жанговор ҳарбий қисмларнинг аскар ва зобитлари учун 400 дан кўпроқ концерт бердилар, республика ҳудудида жойлашган ҳарбий қисмларда 15 мингта, госпиталларда 10 мингта концерт уюштирилди. Ишчилар, пахтакорлар ҳузурида доимо хизматда бўлдилар.

Бу тadbирларда фаол қатнашган атоқли санъаткорлар: Ҳалима Носирова, Тамарахоним, Аброр Ҳидоят, Лутфихоним Саримсоқова, Сора Эшонтураева, Аббос Бакиров, Коммуна Исмоилова ва бошқалар халқ хурматига сазовор бўлдилар.

Ижодкор зиёлиларнинг асарлари, санъат усталарининг чиқишлари халқни маънавий жиҳатдан кутарди, оммани ғалаба учун курашга сафарбар этишда муҳим омил бўлди. Ўзбек ижодкорлари фашизм устидан қозонилган ғалабага муносиб ҳисса қўшдилар.

#### Савол ва топшириқлар

1. Ўзбекистон Фанлар академиясининг ташкил этилиши ҳақида сўзлаб беринг.
2. Ўзбекистонга Ғарбдан қандай илмий муассасалар кўчириб келтирилди?
3. Ер ости хом ашё конларини излаб топиш ва ўзлаштиришга раҳбарлик қилган олимлардан кимларни биласиз?
4. Қайси олимлар пахтанинг янги навларини етиштирилди?
5. Уруш йилларида халқ таълими қандай аҳволда эди?
6. Олий таълим соҳасида аҳвол қандай эди?
7. Уруш йилларида ижод этган ёзувчи ва шоирлардан кимларни биласиз? Қандай асарлар яратилди?
8. Фронт газеталарида фаолият юритган ёзувчи ва журналистлардан кимларни биласиз?
9. «Санъат фронт хизматида» мавзусида реферат ёзинг?

#### 14-§. ЎЗБЕКИСТОННИНГ ҚАРДОШ ХАЛҚЛАРГА БАЙНАЛМИЛАЛ ЁРДАМИ

Фашист босқинчилари СССРнинг ғарбий қисмидаги катта ҳудудни, кўплаб шаҳар ва қишлоқларни босиб олиб Москва остоналарига етиб келдилар. Совет халқи уюшқоқлик, бирдамлик, мисли кўрилмаган жасорат билан душманни Москва остоналарида ер тишлатди. Фашист газандалари тор-мор этилди ва улоқтириб ташланди. Душманнинг Сталинград, Курск, Орел, Белград шаҳарларида тор-мор этилиши ва уларнинг

СССР тупроғидан ёппасига ҳайдаб чиқарила бошланиши натижасида кўпгина вилоятлар, шаҳарлар ва қишлоқлар озод этилди. Душман бу ҳудудларни бомбардирмон қилиш ва вайрон қилиш орқали босиб олган бўлса, чекиниш даврида эса шаҳар ва қишлоқларни ёндириб, янада вайрон қилиб кетарди.

Совет халқи ҳали уруш давом этаётган қийин пайтлардаёқ душмандан озод этилган шаҳар ва қишлоқларни, завод, фабрика ва бошқа хўжаликларни қайта тиклашга киришди. Озод этилган ҳудудлардаги хўжаликни тиклаш ишларида Шарқдаги барча республикалар, вилоятлар, шу жумладан, Ўзбекистон ҳам фаол қатнашди. Тиклаш ишлари умумхалқ ишига айланди.

**Ўзбекистоннинг  
байналмилаллик  
ёрдами**

Озод этилган шаҳар ва қишлоқларга ёрдам бериш ҳаракати бутун Ўзбекистонни қамраб олди. Урушда зарар кўрган вилоят, шаҳар ва туманларга ёрдамлашиш билан боғлиқ бўлган масалалар республика ҳукумати, вилоят, шаҳар ва туман ташкилотлари ва кенг жамоатчилик орасида мунтазам равишда муҳокама қилиниб, зарур тадбирлар амалга ошириб борилди. Ёрдам давлат йўли билан ва жамоатчилик йўли билан амалга оширилди. Тиклаш ишларига ёрдам бериш мақсадида Шеробод МТСининг бригадир-механиги Одиш Чехимов 10 минг сўм, тракторчи Рузиев 15 минг сўм берди. Бу ҳаракатни кўпчилик қўллади. Самарқанд вилояти озод қилинган туманларга 170 миллион сўмдан кўпроқ пул, 80 мингта китоб ва турли хил дарсликлар юборди.

1943 йилнинг баҳорида Ўзбекистон озод этилган туманларга 2 минг трактор, автомобиль ва қишлоқ хўжалик машиналари, 8 минг от ва хўкиз, 170 минг бош қўй ва эчки жўнатди. 1943 йил октябрь ойида Ўзбекистонлик ёшлар ленинградлик болаларга 250 тонна озиқ-овқат, 10 минг жуфт пойфал ва кийим, 2 миллион сўмдан кўпроқ пул юборди.

Ўзбекистон темир йўлчилари озод этилган жойлардаги темир йўлларни тиклашга катта ёрдам бердилар. Тошкент товар станцияси темир йўлчилари 35 кўтаргич асбоблар комплекти, 350 дона слесарлик асбоблари, 2 мингдан ортиқ эҳтиёт қисмларини тўплаб Фарбдаги станцияларнинг бирини тиклаш учун жўнатди. 1943 йил 30 мартда Тошкент темир йўлчилари асбоб-уску-

налар ортилган бутун бир эшелонни Сталинград темир йул тармогини тиклаш учун юборди. Унинг таркибида кучиб юрадиган махсус устахона, иккита паровоз, жиҳозланган 33 та вагон ва платформа, дори-дармонлар ва ишчи кийимлари бор эди.

Ўзбекистонликлар кучириб келтирилган корхоналар, илмий ва маданий муассасалар, ўқув юртларини ўз ўрнига қайтариш, биноларни тиклаш ва жойлаштириш ишларида ҳам фаол қатнашдилар. Кўплаб ўзбекистонлик мутахассислар ва ишчилар рус, украин, белорус, молдаван дўстларига кўмаклашиш учун жўнаб кетдилар.

Фақат 1943 йилда ўзбекистонликлардан 60 мингга яқин киши Свердловск, Челябинск, Москва, Иванов ва бошқа вилоятларда ишладилар. Ўзбекистон алоқачилари 540 муҳандис, техник ва бошқа мутахассислардан иборат махсус батальон тузиб, уни зарур асбоб-ускуна ва материаллар билан таъминлаб Ғарбга жўнатди. Батальон Россия, Украинада кўплаб алоқа воситаларини тиклашда фаол қатнашди.

Ғарбий вилоятларни тиклаш ишларига республикамизнинг фабрика- завод таълими мактабларини, хунар ўқув юртларини эндигина тамомлаб чиқаётган ёшлар кўпроқ юборилди. 1943—1945 йилларда Донбасс, Киев, Ленинград ва Урал корхоналари, қурилишлари ва темир йулларида ишлаш учун Ўзбекистон меҳнат резервлари мактабларининг 15 минг талабаси жўнатилди.

Озод этилган ҳудудлар аҳолисига қардошларча ёрдам, республиканинг ўзида молиявий ресурслар, асбоб-ускуна ва материаллар, малакали кадрлар, истеъмол моллари етишмай турган оғир бир шароитда берилди. Уруш йилларида Ўзбекистон аҳолисининг турмуш савияси кескин пасайиб кетганига, ҳўжалик ҳарбий изда ишлаётганига қарамасдан қардош халқларга кўрсатган байналмилаллик ёрдами ўзбек халқининг буюк инсонийлик фазилатларга содиқ эканлигининг гувоҳидир.

**Ўзбек халқининг ўз  
ватанидан бадарга  
қилинган халқларга  
гамхўрлиги**

Сталин ва унинг атрофидаги югурдаклари томонидан уруш йилларида ҳам кичик халқлар, этник гуруҳларга нисбатан адолатсизлик қилинди.

Урушнинг дастлабки йилидаёқ Волгабўйи немислар ав-

тоном республикаси тугатилди. Унинг 300 мингдан ортиқроқ аҳолисидан «босқинчилар ёрдам олиши мумкин», деган гумон билан уларни яшаб турган жойларидан маҳрум этиб, Сибирь ва Қозогистон вилоятларига кўчириб юборилди.

1943 йил охирилари — 1944 йил бошларида Волганинг куйи оқими ва Каспий денгизи қирғоқларида яшовчи қалмоқлар, Шимолий Кавказда яшовчи қорачойлар, чеченлар, ингушлар ва болқарлар, 1944 йил июнида қрим татарлари, греклар, кейинроқ меҳсети турклари ҳам ўз ватанларидан Сибирь ва Ўрта Осиёга бадарға қилиндилар.

«Бу халқлар фашистлар билан ҳамкорлик қилишда» айбланди, ҳеч кимдан ҳеч нарса сўраб суриштирилмади, ҳар бир одамнинг қанчалик айбдорлиги, гуноҳкорлиги аниқланмади, ҳамма оммавий равишда қаттиқ жазоланди. Кўчириш яширин ҳолатда ва шошилиш равишда амалга оширилди. Бу катта қулфатларга, кўпчилик одамлар, болаларнинг йўлда қирилиб кетишига олиб келди. Бу халқлар адолатсиз жазоланаётган бир пайтда, уларнинг фарзандлари, ёру-биродарлари фашистларга қарши жанг қилмоқда эдилар. Улар юртдошлари бошига тушган қулфатдан беҳабар эдилар. Кўчирилганлар Сибирь ва Ўрта Осиёнинг аҳолиси камроқ бўлган туманларига гуруҳ-гуруҳ қилиб тақсимланди.

Ўзбекистонга 175 мингдан ортиқроқ чеченлар, 157 минг ингушлар, 150 мингдан ортиқроқ қрим татарлари, 4500 болқарлар, ўн минглаб меҳсети турклари, греклар кўчириб келтирилди. Ўзбек халқи уларни беғараз кутиб олди, яшаш учун уй-жой, озиқ-овқатлар билан ёрдам берди. Маҳаллий ҳокимият уларга ҳосилдор ерлардан томорқа ер, уй қуриш ва хўжалик юритиш учун кредит маблағлари ажратди. Кўчириб келтирилганлар анча машаққатлар билан янги жойларга аста-секин мослашиб бордилар.

Сталин бошлиқ Марказий ҳокимият амалга оширган миллий сиёсатнинг зарари, адолатсизлиги одамларнинг қаттиқ қатағон қилиниши билан чегараланиб қолмади. Унинг мудҳиш эканлиги яна шундаки, кўплаб халқларнинг миллий давлатчилиги бузилди, республикалар ва муҳтор вилоятларнинг ҳақ-ҳуқуқлари поймол қилинди. Энг даҳшатлиси шундаки, бутун-бутун халқ-

ларнинг миллий маданияти, қадриятлари ва анъаналари оёқ ости қилинди. Бундай «миллий сиёсат» Марказ томонидан бутун воситалар билан ташвиқот қилинаётган Совет Иттифоқидаги халқлар ўртасида бузилмас дўстлик тўғрисидаги ғояга соя, қора доғ бўлиб тушди. Бундай зўравонликнинг зарарли оқибатлари ҳанузгача тўла бартараф этилганича йўқ. Вақти-вақти билан миллатлар ўртасидаги низолар, фожеалар чиқишга сабаб бўлиб келмоқда.

### Савол ва топшириқлар

1. Уруш йиллари давомида озод этилган ҳарбий ҳудудларнинг тиклаш ишларига Ўзбекистонликлар қандай ёрдам бердилар?
2. Уруш йилларида қайси халқлар нима учун ўз ватанидан бадарға қилиндилар?
3. Уруш йилларида қайси халқлар Ўзбекистонга бадарға қилинди ва жойлаштирилди?
4. Ўзбек халқининг зўрлаб кучириб келтирилган халқларга кўрсатган инсонпарварлик ёрдами ҳақида нималарни биласиз?
5. «Ўзбек халқининг ўз ватанидан бадарға қилинган халқларга инсонийлик ёрдами» мавзусида реферат ёзинг.

### 15-§. ЎЗБЕКИСТОНЛИК ЖАНГЧИЛАРНИНГ ФАШИЗМНИ ТОР-МОР ЭТИШДАГИ ЖАСОРATЛАРИ

#### Ўзбекистонликларнинг дастлабки жанглардаги жасоратлари

Урушнинг дастлабки кунларидаёқ Ғарбий чегаралардаги ҳарбий қўшилмалар таркибида хизмат қилаётган

ўзбекистонликлар фашист босқинчиларига қарши жангга кирдилар. Чегарада жойлашган Брест қалъасининг 50 дан ортиқроқ миллатга мансуб жангчилари орасида ўзбекистонликлардан Дониёр Абдуллаев, Бобоҳалил Кашанов, Аҳмад Алиев, Нурум Сиддиқов, Узоқ Ўтаев ва бошқалар ҳам бор эди. Улар қалъа ҳимоячилари билан елкама-елка туриб душманнинг катта кучларига қарши қарийб бир ой давомида охириги томчи қонлари қолгунча жанг қилдилар. «Ўлаётган бўлсам ҳам таслим бўлмайман. Алвидо, Ватаним!». Қалъа деворига қон билан ёзилган бу сўзларда юртдошларимизнинг ҳис-ҳаяжонлари, жасорати, Ватанга муҳаббаги ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Ғарбий чегаралардаги дастлабки жангларда тошкентлик Зокир Каримов жасорат кўрсатди. У Қрим ва Кавказ-



да ҳам душман билан олишди, мардлик ва жасорати учун I ва II даражали «Шухрат» ва бошқа орденлар ҳамда «Жасорати учун» медали билан тақдирланди.

Ўзбекистонлик жангчилар Смоленск, Киев, Одесса, Севастополь ва бошқа шаҳарлар мудофаасида қатнашдилар. Одесса ҳимоясида қатнашган Омон Умаров душманнинг қурол-аслаҳа ортилган 40 автомобилдан иборат колоннасига қарши ҳужумда жасорат кўрсатди, бир ўзи душманнинг 3 автомашинасини сафдан чиқарди ва 9 немис аскарини ер тишлатди. Омон Умаровнинг кичик ҳарбий бўлими Одесса ёнида қурилган душман аэродромига ҳужум қилиб душманнинг 16 самолёти ва 30 автомашинасини ёндириб юборди. Унинг бир ўзи 12 фашистни йўқ қилди. Афсуски, Керчь учун бўлган жангларда у ҳалок бўлди. Одесса ҳимоясида сапёрлар ротасининг командири Ҳамза Зарипов жасорат кўрсатди. Унинг ротаси миналаштирилган йўлда душманнинг 27 танки ва 13 бронетранспортерини портлатди.

Ўзбекистонлик жангчилар қатнашган Брест, Смоленск, Киев, Одесса, Севастополь ва Ленинграднинг қаҳрамонона ҳимояси фашистлар Германиясининг «яшиндек тез уруш қилиш» режасига дастлабки зарба бўлди.

**Ўзбекистонликлар  
Москва учун жангларда**

1941 йил куз-қиш ойларида Москва остоналарида ҳаёт-момот жанглари бўлди. Унда, бир томондан, қандай қилиб бўлса ҳам Москвани эгаллаш учун интилган, иккинчи томондан, қандай қилиб бўлса ҳам Москвани қўлдан бермаслик учун оёққа турган тарихда мисли кўрилмаган даражадаги катта ҳарбий қўшинлар туқнашди. Ана шу даҳшатли жангларда ўзбекистонлик жангчилар ҳам сабот-матонат, юксак ҳарбий маҳорат кўрсатдилар.

Жануби-Ғарбий фронт таркибидаги 353-тоғ ўқчи полки жангчиси Кўчқор Турдиев катта жасорат кўрсатди. У 1941 йил 25 октябрда ўртоқлари билан разведкага, сўнгра «тил» олиб келишга юборилди. Отишмада барча ўртоқлари ҳалок бўлган Кўчқор Турдиевнинг бир ўзи душманнинг бир ДЗОТ, 9 аскар ва зобитни йўқ қилиб, 3 тасини асрга олиб келди ва фронт қўмондони С. К. Тимошенкога буйруқ бажарилгани ҳақида хабар берди. Бу жасорати учун Кўчқор Турдиев Қаҳрамон унвонига сазовор бўлди.

Тошкентда узоқ йиллар хизмат қилган генерал И. В. Панфилов Алмати шаҳрида туркистонликлардан дивизия тузди. Унинг қомандирлари таркибида Тошкент пиёда билим юрти ва Ўрта Осиё ҳарбий округининг ҳарбий-сиёсий билим юртида таълим олган 180 зобит бор эди. Генерал И. В. Панфилов дивизияси Москва остоналаридаги Волоколамск йўналишида қаттиқ жанг қилди. Омавий қаҳрамонлик кўрсатди. Дивизиянинг 28 кишидан иборат 4-ўқчи ротасининг бир ўзи Дубосеково разъездида душманнинг бир ротасини қайтарди, 32 танкани мажақлаб ташлади. Дивизия жанг майдонида душманнинг 114 танкани, 26 минг аскар ва зобитини, 5 самолёт ва бошқа кўплаб техникасини йўқ қилди, ҳаракатдаги жанговар техникасининг анча қисмини қўлга киритди. Жангларда взвод командири Икром Ҳалилов, Зариф Иброҳимов, Мамадали Мадаминов, Абдулла Тоғаев, жарроҳ Фулом Абдурахимов ва бошқалар жасорат кўрсатдилар. Жангда дивизия қўмондони И. В. Панфилов ҳалок бўлди, аммо унинг қуролдошлари 8-гвардиячи Панфиловчи дивизия номи билан душман тормор этилгунча жанг қилдилар.

Ўзбекистонда тузилган 21- ва 44-отлиқ аскарлар дивизияси Москва остоналарида 1- ва 2-отлиқ аскарлар корпуслари сафларида жанг қилиб қаҳрамонлик намуналарини кўрсатдилар. Шулар қаторида 1-отлиқ аскарлар корпусининг жангчилари Ҳ. Мусаев, Р. Абдуқосимов, А. Абдуллаев, бўлим командири Р. Алиев, взвод командири кичик лейтенант Х. Бектурсунов, 2-отлиқ аскарлари корпусининг жангчилари З. М. Қосимов, Р. С. Ҳалилов, катта сержант В. Содиқов, эскадрон командири М. Иброҳимов ва бошқалар бор эди.

Ўзбекистонда тузилган 258-ўқчи дивизия аскарлари Москва остоналаридаги жангларда 9000дан кўпроқ душман аскар ва зобитларини ер тишлатиб, 137 та аҳоли яшайдиган манзилгоҳларни озод этади, биринчилардан бўлиб Упа дарёсига чиқиб олади, кўплаб жанговар техникани қўлга туширади. 258-ўқчи дивизия Калугани озод этишда кўрсатган матонати учун гвардиячи дивизия унво-нига сазовор бўлади.

Дивизиянинг орден ва медаллар билан мукофотланган қомандирлари ва сиёсий ходимлари орасида Б. Ҳазов, Г. Толипов, М. Бектемиров, В. Кашапов ва бошқалар бор эди. Ўзбек халқи Москва ҳимоячиларига

қумаклашиш учун қўлидан келган барча тадбирни кўрди. 1941 йил декабрида Ўзбекистон ССР Олий Кенгаши раиси Йўлдош Охунбобоев бошчилигидаги ўзбек делегацияси Москвага борди. Делегация аъзолари Москва остоналарида жанг қилаётган Фарбий фронт жангчилари—аскарлар, зобитлар ва қўмондонлари билан учрашди, суҳбатлашди, 1942 йил 1 январь — янги йил кунини бирга кутиб олишди, уларга Ўзбекистондан олиб борилган 29 вагон мева-чева, 9 минг калта пўстин, 20 минг жуфт кигиз этик, 100 минг жуфт иссиқ қўлқоп ва бошқаларни совға қилдилар.

Москва ҳимоячилари орасида ўзбек қизи Зебо Фаниева ҳам бор эди. У Москвадаги театр санъати институтида ўқир эди. Уруш бошлангач, Зебо Фаниева ўз юрти — Андижонга қайтиб келишни эмас, фронда жанг қилишни афзал кўрди. Тез орада моҳир мерган ва разведкачи бўлиб етишди. Унинг ҳарбий қисми Москва-Волга канали бўйлаб жойлашган эди.

Мерган Зебо Фаниева 1942 йил 21 май кунига-ча 23 та фашистни ер тишлатди, 16 мартда разведкага бориб, душман тўғрисида қимматли маълумотлар олиб келди. Зебо Фаниева жасорати учун ҳукумат ордени билан мукофотланди.

1943 йил августда Демянскда бўлган жангда Зебо Фаниева огир ярадор бўлди, 33 марта жарроҳлик операциясига бардош бериб ўлимни енгиб ўтди. Зебо Фаниева урушдан кейин ҳам тиниб-тинчимасди, тиришқоқлик билан ўқиди. Боқудинститутни тамомлаб, Москва жаҳон адабиёти институтида номзодлик диссертациясини ёқлади.

Москва остоналарида Ўзбекистонлик мерганлар Исҳоқов 354 фашистни, Абубеков 229, Юсупов 132, Мадаминов 123 фашист аскар ва зобитларини ер тишлатдилар.



Урушнинг иштирокчиси, моҳир мерган Зебо Фаниева.

1753 нафар ўзбекистонлик жангчилар «Москва мудофааси учун» медали билан мукофотландилар.

Москва ёнидаги жангда душман тор-мор этилди. Бу унинг Иккинчи жаҳон уруши бошлангандан бери ўтган икки ярим йил орасидаги биринчи йирик мағлубияти эди. Фашистларнинг «яшиндек тез уруш» режаси бутунлай барбод бўлди.

Ўзбекистонлик жангчилар 1942 йилда Қрим, Донбасс, Дон, Кубан, Шимолий Кавказда бўлган оғир жангларда ҳам қатнашиб ўз вазифаларини бажардилар. Ўзбекистонда узоқ йиллар хизмат қилган генерал И. Е. Петров Севастополь учун бўлган 8 ойлик мудофаа жангларининг бошлиқларидан бири эди. У катта ҳарбий маҳорат билан алоҳида денгиз бўйи армиясига қумондонлик қилди. Севастополни қуруқликдан ҳимоя қилишни ташкил этди. Унинг адъютанти тошкентлик катта лейтенант З. Қаҳҳоров эди. Генерал И. Е. Петров Шимолий Кавказ fronti, кейинроқ 4-Украина frontига қумондонлик қилди, Берлин операциясида қатнашди. Урушдан кейин Тошкентга қайтиб келиб Туркистон ҳарбий округи қўшинларига қумондонлик қилди.

**Ўзбекистонликлар  
Сталинград жангида**

Ўзбекистонликлар 62- ва 64-армиялар сафида туриб тарихий Сталинград жангида қаҳрамонона жанг қилдилар. Жанглар авжига чиққан пайтда Сталинградга Самарқанд ва Фарғонада тузилган 90- ва 94-ўқчи бригадалар етиб келиб жангга кирдилар. Бу бригадалар асосан ўзбек йигитларидан тузилган бўлиб, командирлари орасида С. Нуриддинов, В. Умаров, А. Муродхўжаев, Ф. Норхўжаев ва бошқалар бор эди. 21-отлиқ аскарлар дивизиясининг баланд жанговар рўҳда жанг қилишида дивизия комиссари, кейинроқ генерал-майор унвонига эришган Муллажон Узоқовнинг хизмати катта бўлди. Волга бўйларида даҳшатли жанглар бўлаётган пайтда ўзбекистонлик жангчилар ўзбек халқининг уларга ёзган хатини олдилар.

Хатда: «Фарзандларимиз, эрларимиз ва ака-укаларимиз, фашистларни олдинга ёриб ўтмоқчи бўлган ҳамма жойда тўхтатиб қолингиз, уларнинг олға қараб бир қадам ҳам силжишига йўл берманг, қонхўр жаллодларни орқага улоқтириб ташланг ва ер билан яксон қилинг, ёдингизда бўлсинки, агар

сиз ҳозир бир қадам орқага чекинсангиз, бу нарса мамлакат учун, Ўзбекистонимиз учун гоят оғир му-сибатлар келтириши мумкин», — дейилган эди. Жангчилар бу хатни жанговар топшириқ деб қабул қилдилар. Унга жавобан янада қатъийроқ, шиддат-лироқ жанг қилдилар.

128-гвардиячи Туркистон тоғ-ўқчи дивизияси ас-карлари душманга қарши шиддатли зарбалари билан шуҳрат қозондилар. Кичик лейтенант М. Кабилов взво-дига Перелазовск хутори ёнидаги тепаликни эгаллаш ва ушлаб туриш вазифаси тоғширилди. Взводнинг 40 та жангчиси ҳамма томондан очиқ, душманга кўриниб турган ялангликдан ўрмалаб талага юрди, қаттиқ жанг, оғир йўқотишлар эвазига тепаликни ишғол этди. Ти-рик қолган 11 жангчи душманнинг 300 жангчисига қарши 12 кун давомида тепаликни қўлдан бермай жанг қилишди ва душманни ўша тепалик ёнида тўхтатиб қолди. Уларнинг 9 таси ўзбек, 1 таси қozoқ ва 1 таси татар эди. Оғир жангда Б. Алимбеков, Д. Аҳмедов, Б. Фафоров, С. Мардонов, Ҳ. Мусаев, С. Пайзиев, Н. Ҳайтов, С. Тленовларнинг қони ана шу тепаликда аба-дий қолди. Фақат Абдурахмон Эрдонов ва М. Кабилов-лар тирик қолишди.

Бу тепалик ҳозиргача «Шарқнинг 11 қаҳрамони тепалиги» деб аталиб келинмоқда.

Машҳур Павлов уйини мудофаа қилган жангчилар орасида ўзбек йигити Камолжон Турғунов ҳам бор эди.

Сталинградда жанг қилаётган наманганлик зобит Мамасоли Жабборов 1942 йил ноябрида ўзининг мо-тоўқчилар ротаси билан чекиниб бораётган душман-нинг иккига полкига шиддатли ҳужум қилиб 400 сол-дат ва зобитни қириб ташлади, 230 тасини асирга туширди ва анчагина қурол-аслаҳани ўлжа қилди. 117 фашистни ер тишлатган Бухоро вилоятидан борган мер-ган Ҳайит Ҳўжаматов 5 та жангда ўз пулемёти билан душманнинг 300 дан ортиқ аскар ва зобитини ер тиш-латган. Қорақўл туманидан борган жангчи Ҳайтов, Тош-кент Педагогика институтининг талабаси Елена Стем-повскаялар жасорати Сталинград жанги солномасидан муносиб ўрин эгаллади.

Ўзбекистонлик жангчилардан 2738 киши «Ста-линград мудофааси учун» медали билан мукофот-ланди.

**Туб бурилишга  
Ўзбекистонлик  
жангчилар ҳиссаси**

1943 йил ёзида Курск ёйида бўлган қаттиқ жангларда Ўзбекистонда тузилган 62- ва 69-ўқчи дивизиялар, 162-

Ўрта Осиё-Новгород-Шимол дивизия аскар ва зобитлари алоҳида жасорат кўрсатдилар. Ўзбекистонликлар, шунингдек, 5- ва 15-ўқчи дивизиялар ҳамда 5-гвардиячи ва 62-гвардиячи ўқчи дивизиялар таркибида ҳам жанг қилдилар.

«Орёл» дивизияси фахрий номини олган 5-ўқчи дивизия таркибида фарғоналик Аҳмаджон Шукуров ҳам бор эди. Бу дивизияга Золотарёвка қишлоғини душмандан тортиб олиш топшириғи берилди. Золотарёвка учун бўлган қаттиқ жангларда Аҳмаджон Шукуров жасорат кўрсатди. Душманнинг 110 та аскар ва зобитини ер тишлатди ва 15 тасини асир олди. Бу жасорати учун унга Қахрамон унвони берилди ва Золотарёвка қишлоғи Шукуровка деб аталадиган бўлди.

Зилмат Ҳасанов бир ўзи 80 фашистга қарши жанг қилиб, 60 тадан ортиғини қириб ташлади, патронлари тугагач, қалтис пайтда ўзини ҳам, душманларни ҳам портлатиб юборди. Ўзбек қизи, шифокор-жарроҳ Муқаддам Ашрапова намунали хизмати учун 1-гвардиячи армия жангчиларининг меҳр ва ҳурматиغا сазовор бўлди. Прагагача бўлган жангвор йўлни босиб ўтди. Кўрсатган жангвор жасоратлари учун ҳукумат ордени ва бир неча медаллар билан тақдирланди. Муқаддам Ашрапова урушдан кейин Тошкент Тиббиёт институтида ишлаб, тиббиёт фанлари доктори, профессор даражасига эришди, ўз ҳаётини фанга ва тиббиёт ходимлари тайёрлашга бахшида этди.

Курскда порлоқ ғалабага эришилгач, қизил армиянинг 2000 км узунликдаги фронтларда қудратли стратегик ҳужуми бошланиб кетди. Шимолий Дон, Десна, Сож дарёлари каби сув тўсиқлари ҳам, душманнинг кучли мудофаа позициялари ҳам қўшинларимизни тўхтагиб қололмади. Душманнинг Днепр дарёсининг ўнг қирғоғида маҳкам ўрнашиб олишдан иборат режасини синдириш мақсадида жангчиларимиз зудлик билан Днепрни кечиб ўтишни бошлади. Тошкент вилоятида тузилган 441-ўқчи дивизия жасорат кўрсатди. Лейтенант Озеров отряди дарёни кечиб ўтиб Днепр ва Сожи дарёларининг бурилиш жойидаги фар-

бий соҳилнинг кичик бир истеҳкомини эгаллади. Фашистлар ўқ ёғдириб, уларни йўқ қилиб ташлашга интилдилар. Тирик қолган 10 тача жангчи рота командири Жўраҳон Усмонов етакчилигида мадад етиб келгунча икки кеча-кундуз давомида маррани эгаллаб турди. Булинманинг барча жангчилари юсак мукофотларга сазовор бўлди, Жўраҳон Усмонов Қаҳрамон унвони билан тақдирланди. Днепрни биринчи бўлиб кечиб ўтганлар орасида Гиждун туманидаги Навзарон қишлоғидан чиққан старшина Вали Набиев, андижонлик Қамбарали Дўсматов, қорақалпоқ Худойберган Шониёзов, шофирконлик Халлоқ Аминов, ромитанлик Шариф Эргашев, Бухородан чиққан Т. А. Тихонов ва бошқалар бор эди.

Днепрни кечиб ўтишда, унинг ўнг қирғоғидаги истеҳкомларни эгаллашда кўрсатган жасорати учун жами, 2348 жангчига, жумладан, 26 ўзбек йигитларига Қаҳрамон унвони берилди.

Курскдаги ғалаба ва душманнинг Днепрдан улоқтириб ташланиши натижасида жаҳон урушининг боришида туб бурилиш ясалди, ҳарбий стратегик ташаббус душмандан батамом тортиб олинди. Сталинграддаги ғалаба Гитлер Германиясининг енгилиши муқаррарлигини кўрсатган бўлса, Курск ва Днепрдаги ғалаба немис-фашист қўшинларини ҳалокатга маҳкум этди.

Ўзбекистонлик жангчилар Ленинград қамалини йўқ қилиш, Украина, Белоруссия, Молдавия ва Болтиқбўйи республикаларини душмандан озод қилиш учун бўлган жангларда қаҳрамонлик намуналарини кўрсатдилар. 1944 йил куз ойларига келганда душман мамлакатдан бутунлай ҳайдаб чиқарилди, СССР чегаралари тикланди.

#### **Ўзбекистонлик партизанлар**

Душманни тор-мор этишда партизанлар ҳаракатининг роли ва ўрни катта бўлди.

Урушнинг душман устунлик қилган дастлабки даврида бутун-бутун ҳарбий қисмлар душман қуршовида қолиб кетди, кўплаб аскар ва зобитлар ноиложликдан асирга тушиб қолдилар. Асирларнинг сони 5 млн. кишидан ортиқроқ бўлиб, улар орасида минглаб ўзбекистонликлар ҳам бор эди. Асирга олинганлар орасида комиссарлар, коммунистлар биринчилар қаторида сурштириб ўтирилмасдан отиб ташланар эди. Қолганла-

ри ҳарбий лагерга ташланарди, уларга қаттиқ азоб берилар, совуқда оч-ялонғоч сақланар эди. Дастлабки пайтларда фашистлар ҳарбий асирларни ортиқча юк, кераксиз ҳуранда деб ўлдириб юборишар эди. Кейинчалик уруш душман ўйлаганчалик бўлиб чиқмагач, ҳарбий асирлардан текин ишчи кучи сифатида фойдалана бошлади.

Душман босиб олган шаҳар ва туманлар аҳолиси Германияга ҳайдаб кетилди. Баъзи жойларда меҳнатга лаёқатли бўлган фуқароларни ўз ихтиёри билан Германияга ишга ёллаб олиб кетишга ҳам уриндилар.

Германияга олиб кетилган совет фуқаролари сони 4 млн. дан ортиқ эди. Ҳарбий асирлар, ҳайдаб кетилган фуқаролар Освенцим, Маутхаузен, Бухинвальд ва бошқа ўнлаб ўлим лагерларида сақланади, ҳурланади ва кўплари ҳалок қилинади.

Душман ишғол қилган туманлар аҳолисининг душман қамалидан чиқиб олган қисми ёки ҳарбий асирликдан қочган жангчилар тоғларга, урмонларга яшириниб, партизанча курашга ўтдилар. Партизанлар ҳаракати Марказий штаби тайёрлаб юборган ҳарбий мутахассислар, разведкачилар партизанлар орасига бориб, уларни йирик-йирик отрядларга бирлаштириб, уюшган ҳолда душманга қарши курашдилар. Душман қуршовидан чиқиб олган ўзбекистонлик жангчилар ҳам Россиянинг ғарби, Украина, Белоруссия, Молдавия республикаларида партизан қўшинларида иштирок этдилар.

«Чекист» партизан отрядининг разведкачиси, кўркмас партизан Мамзадали Топиболдиевнинг номи Белоруссияда машҳур бўлди. У душманнинг 67 аскар ва зобитини йўқ қилиб, 180 тасини асирга олди. Довруғи бутун партизанлар ўлкасига ёйилган М. Топиболдиев кўрсатган жасорати учун Қаҳрамонлик унвонига сазовор бўлди. Белоруссиянинг Писарево қишлоғи ўзбек халқининг жасур ўғлони номига Топиболдиевка деб аталади.

Гомель атрофидаги «Темир йўл уруши»да иштирок этган Жонибек Отабоев, Брянск атрофида душманга тўсатдан зарба берган И. Мусаев, А. Ҳақимов, И. Қосимов ва бошқаларнинг номлари уруш солномасидан ўчмас ўрин олди. Украинада душманга қирон келтирган С. А. Ковпак, А. Н. Собуров, А. Ф. Федоров, М. И.



Наумовларнинг партизан қўшинлари сафларида юзлаб ўзбекистонлик қасоскорлар ҳам қатнашдилар. Улар душман қисмларига тўсатдан ҳужум қилар, кўприклар ва темир йўлларни портлатиб душманни саросимага солардилар.

**Ўзбекистонликлар —  
Европа халоскорлари**

Ўзбекистонлик жангчилар Европа халқларини озод этишда фаол қатнашдилар.

Биринчи ўзбек генерали, 57-гвардиячи дивизиянинг қўмондони Собир Раҳимов Польшада шонли хотира қолдирди. Унинг дивизияси Кавказдан Шарқий Пруссиягача бўлган масофани қаттиқ жанглар билан босиб ўтди. Кўрсатган ҳарбий маҳорати учун кўп марталаб ҳукумат орденлари ва медаллар билан тақдирланди. 1943 йил мартда унга генерал-майор унвони берилди.

1943 йил майдан 1944 йил апрелигача муддатда Собир Раҳимов Москвадаги Олий ҳарбий академияда таълим олди. У академияни тамомлаб, аввал Белоруссияни озод этишда, сўнгра Польшанинг Грудзяндз, Гнев, Староград, Дзяддово шаҳарларини озод этиш учун бўлган жангларда саркардаларга хос ҳарбий санъатни намойиш этди.

1945 йил 26 мартда Гданск шаҳрини озод этиш учун бўлган жангда генерал Собир Раҳимов ҳалок бўлди. Собир Раҳимовга ўлимидан сўнг Қаҳрамон унвони берилди. Польша халқи ўзбек халқи каби генерал Собир Раҳимов номини эъзозлаб келмоқда. Гданск шаҳридаги кўчалар, мактабларга Собир Раҳимов номи берилган.

Ўзбекистонликлар Европа мамлакатларида авж олган қаршилик кўрсатиш ҳаракатида ҳам фаол қатнашдилар. Улар душманнинг махсус лагерларидан қочиб Чехословакия, Польша, Югославия, Греция, Франциядаги Қаршилик ҳаракатига қўшилиб жанг қилдилар. Самарқандлик Г. Г. Булатов отряди Польшада ўнлаб кўприкларни, темир йўлларни портлатди, душманнинг ҳарбий қисмлари ва жанговор техникаси ортилган эшелонларни ағдарди. 1944 йил ўрталарида Словакияда фашистларга қарши кўтарилган миллий кўзғолонда ўзбекистонликлардан партизан отряди командири В. Ф. Мельников, Р. Алламов, А. Нарзуллаев, Р. Ҳамроевлар иштирок этди. Югославияда кўрсатган жасорати учун фарғоналик Уксанбой Холматов 3 марта Югославиянинг мукофотларига сазовор бўлди.



Биринчи ўзбек генерали  
Собир Раҳимов.

Францияда 37 миллат ва элатларга мансуб 2200 совет ҳарбий асирларидан тузилган партизанлар полки А. А. Козарян қумондонлигида француз партизанлари билан биргаликда жанг қилиб, Алес, Вильфор, Сен-Шели шаҳарларини, Гар ва Лозер департаментининг қишлоқларини фашистлардан озод қилдилар. Бу жангларда самарқандлик Абдулла Раҳматов, Булунғур туманидан Сарибой Шомуродов, тошкентликлар Раҳмон Раҳимов, Насиб Амиров ва бошқалар фаол қатнашдилар.

Франциянинг жанубини озод этишда кўрсатган жасорати учун кўқонлик Ҳошим Исмоилов, тошкентлик Тожибой Зияев Франциянинг Жанна д'Арк крести ордени билан мукофотланди.

Италиянинг Карраро шаҳри конларида ишлатиш учун олиб борилган ҳарбий асирлар орасида андижонликлар Турғун Кўчқоров ва Аҳмад Мамажоновлар италиялик партизанлар билан алоқа боғлаб тоққа қочади. Улар Гарибальдиячи партизанлар отрядига қўшилиб душман қурол-аслаҳа омборхоналарини портлатишда, йўлларда душман колонналарини йўқ қилишда, кўприклар ва эшелонларни портлатишда фаол қатнашадилар.

Ўзбекистонликларнинг Қаршилиқ кўрсатиш ҳаракатидаги иштироки Европа халқларини фашистлар асоратидан халос қилиш ҳаракатига кўшган муҳим ҳисса бўлди.

**«Туркистон легиони»** Душман ўта маккор эди. Ҳарбий асирлар ўртасида миллатларни бир-бирига қарши гиж-гижлаш, келиб чиқиши немислардан бўлган совет фуқароларини қулайликлар яратиш эвазига ўзига хизматкорликка олиш, совет ҳокимиятига нисбатан норозилиқ кайфиятида

бўлган айрим мусулмон этник гуруҳларидан фойдаланиш каби сиёсий йўллардан фойдаланишга уриниб кўрди. Рози бўлмаганларни очлик ва ўлим билан кўрқитар эди. Бу хилдаги усуллар ҳарбий асирларга кўпроқ ишлатиларди. Фашистлар ҳарбий асирлардан «Рус озодлик армияси», «Туркистон легиони», «Волга — Урал легиони» каби ҳарбий қўшилмалар тузишди, улардан партизанларга қарши курашда фойдаландилар ҳам. Чет эл манбаларида ўз ватанининг душманлари билан «ҳамкорлик» йўлига кирганлар сони оз эмас, кўп эмас, қарийб 1 млн. кишига етганлиги кўрсатилади. Бунга Сталиннинг асирликка тушиб қолганларни ватан хонлари деб ҳисоблагани ҳам ўз таъсирини кўрсатган бўлиши эҳтимолдан холи эмасдир. Ҳақиқатда ҳам, кўпгина ҳарбий аскарлар бундай легионларга мажбуран киритилган эди. Улар яширин гуруҳлар тузиб партизанлар билан алоқа боғлаш йўлини қидирганлар. Масалан, 1944 йил январда гитлерчилар «Туркистон легиони» отрядини Черногорияда югославиялик партизанларга қарши жангга солади. Отрядларнинг бирида 28 ўзбек йигитлари — С. Файзиев, А. Аҳмедов, З. У. Ҳусанов ва бошқалар бор эди. Зобит С. Файзиев маҳаллий аҳоли билан алоқа боғлайди ва унинг кўрсатмаси билан легиончилар фашист командирларини отиб ташлаб, қурол-аслаҳалари билан тоққа, партизанлар томонига юради. 1944 йил 25 май куни 28 ўзбекистонлик легиончилар Югославияда ҳаракат қилаётган болгар аскарлари батальонига қўшилиб кетади. Улар орасида жанг қилган тошкентлик З. У. Ҳусановнинг тақдирини ҳайратомузидир. У 1941 йилда Смоленскда ярадор бўлади, тузалиб сафга қайтади ва 1943 йил 5 июлда 228-ўқчи полки сафида қаҳрамонларча жанг қилиб, оғир яраланади. Қуролдошлари уни ҳалок бўлди деб ҳисоблашади, уйига бу ҳақда хабар йўллашади. Унга Қаҳрамон унвони берилади. Аммо жангчи ўлмай қолади, душман уни оғир ярадор ҳолда асирга олади, кейин «Туркистон легиони»га киритади. Зиямат Ҳусанов уртоқлари билан партизанлар томонига ўтади. Приеполь шаҳрида фашистларга қарши мардона жанг қилиб, кўпларни ер тишлатади, ўзи ҳам оғир ярадор бўлади, бир маҳаллий аёл жангчинини ўзига келтиради. Италиядаги ҳарбий касалхонага жойлаштиришади. У тўрт марта операцияни бошидан кечиради, соғайгач ўз юртига келади. У кейинроқ Қаҳрамон унвонига сазовор бўлганлигидан хабар топади.

Бироқ омон қолган ҳарбий асирларнинг тақдири ҳам огир кечади. Улар ўз Ватанига қайтиб келгач, гумон остида бўлдилар, ишга жойлашишда, уй-жойли бўлишда қийналдилар. Айримлари яна лагерларга, энди советлар ҳукуматининг лагерларига тушиб қоладилар. Бундай ҳоллар Сталин ва унинг атрофидагилар яратган ишончсизлик ва гумонсираш вазиятининг оқибати эди.

**Ўзбекистонликларнинг  
урушнинг сўнги  
палласидаги  
жасоратлари**

Уруш ўзининг сўнги палласига кирди. Берлин учун қаттиқ жанглар бўлди. Уруш Қаҳрамонлари Ботир Бобоев, Тожиали Бобоев, Солиҳ Умаров, «Шухрат» орденининг тулиқ кавалерлари Абдулла Тўқмоқов ва Саид Ниязовлар Берлинни забт этишда қаҳрамонларча жанг қилдилар.

Берлинни олганлиги учун медал билан ўзбекистонлик жангчилардан 1706 киши тақдирланди. Фашистлар Германияси тор-мор этилди. Германия устидан ғалаба қозонилганлиги учун медали билан 109208 ўзбекистонлик жангчи тақдирланди.

Ўзбекистонлик жангчилар Японияга қарши урушда ҳам қатнашдилар. Улар 22-, 79-, 275-, 388-, 221-дивизия ва бошқа ҳарбий қисмларнинг таркибида жанг қилдилар. Сейсин порт шаҳрини эгаллашда 335-ўқчи дивизияси батальони таркибида лейтенант Фозил Каримов, разведкачи Вали Сулаймоновлар алоҳида жасорат кўрсатдилар. Душман соҳилига туширилган десантчилар орасида пулемётчи Нишон Бозоров чаққонлик билан жанг қилиб, японларнинг 10 та аскар ва 2 та зобитини ер тишлатади. У жанговар медал билан мукофотланади. Шунингдек, лейтенант А. А. Каримов, ўқчи взвод командири кичик лейтенант У. Дониёров, пулемётчилар қисми командири С. Қўчқоров ва бошқалар ҳам душманга қақшатқич зарба берадилар. Шимоли-Шарқий Хитой ва Кореяни эгаллаб турган бир миллионлик Квантун армияси тор-мор қилинади. Жанубий Сахалин, Курилл ороллари япон қўшинларидан озод қилинади. Япония тор-мор этилади.

Ўзбекистонликларнинг урушда кўрсатган мардлиги ва жасорати юқори баҳоланди.

120 минг ўзбекистонлик жангчилар, жумладан, 70 минг ўзбек йигит ва қизлари орден ва медал-

лар билан мукофотланди. 300 га яқин аскар ва командирлар Қаҳрамон унвонига сазовор бўлишди, уларнинг 75 нафари ўзбеклардир. 32 нафар ўзбекистонлик жангчи учала даражадаги Шухрат ордени билан мукофотланди.

6 йил давом этган, бутун инсоният бошига оғир қулфатлар солган Иккинчи жаҳон уруши тамом бўлди. Уруш инсониятга қимматга тушди, 50 миллиондан ортиқроқ киши ҳалок бўлди, 90 миллиондан ортиқ киши ярадор ва майиб бўлиб қолди, моддий талофатлар қиммати 4 триллион доллардан ошиб кетди. Уруш Европа, Африка, Осиё ва Океанияда турли фронтларда бўлди. Фашизмни тор-мор этишда кўп мамлакатлар қатнашди. Бироқ урушнинг асосий оғирлик маркази СССР халқлари зиммасига тушди. 27 миллионга яқин киши уруш алангасида ҳалок бўлди, 18 миллиондан ортиқроқ жангчилар ярадор ва ногирон бўлиб қолдилар.

Ўзбекистондан урушга сафарбар этилганлардан 263005 киши ҳалок бўлди, 132670 киши бедарак йўқолди, 60452 киши ногирон бўлиб қайтди. Бу машҳум уруш туфайли энг камида тўрт юз минг оила бевосита айрилиқ азобига дучор бўлган. Агар қариндош-уруғларни ҳисобласак, бутун мамлакат аҳолиси мотам либосини кийган.

Урушга бормаганларга ҳам осон бўлмади. Юз минглаб ватандошларимиз меҳнат фронтида заҳмат чекдилар, ўзи емасдан, ўзи киймасдан топган насибасини фронтга жўнатиб азоб-уқубатлар тортди.

Иккинчи жаҳон урушига қандай қаралмасин, бу уруш қайси ғоя остида ва кимнинг изми билан олиб борилган бўлмасин, ўз ватани, эл-юртининг ёруғ келажаги, беғубор осмони учун жанг майдонларида ҳалок бўлганларни, ўз умрларини бевақт хазон қилган инсонларни доимо ёдда сақлаймиз.

И. А. Каримов. Ватан саҳдагоҳ каби муқаддасдир.  
Т. 3.: Ўзбекистон, 1996, 81-бет.

Фашизм устидан қозонилган ғалабанинг оламшумул тарихий аҳамияти шундаки, у дунёдаги кўплаб халқларни зўравонликдан, қулликдан, зулмдан озод этди, эркин, демократик ривожланиш учун, иқтисодий ва маънавий тараққиёт учун йўл очиб берди. Ўзбек халқи фашизмни тор-мор этишга, оламшумул аҳами-

ятга молик ғалабага, улкан ҳисса қўшди. Иккинчи жаҳон уруши бутун инсониятга катта сабоқ бўлди. Энг муҳим сабоқ шундан иборат бўлдики, уруш бошланмасдан олдин унга қарши курашмоқ, унинг олдини олиш тадбирларини кўрмоқ зарур. Шу мақсадда жаҳондаги кўпчилик мамлакатлар Бирлашган Миллатлар Ташкилотини (1945 йил) туздилар. Бу халқаро ташкилот урушдан кейинги ярим асрдан ортиқроқ давр давомида гинчликни мустаҳкамлаш, халқаро ва минтақавий хавфсизликни таъминлаш масалалари билан шуғулланиб келмоқда.

Уруш даври Ўзбекистон тарихининг узвий бир қисми, биз уни унутолмаймиз. Ўзбекистонда уруш фахрийларига, уларнинг оилаларига ёрдам берилмоқда, уларга имтиёзлар яратилган. Республика фахрийлар уюшмасининг ташаббуси билан фашизм устидан қозонилган ғалабанинг 50 йиллиги муносабати билан жангларда ҳалок бўлган 400 мингга яқин ватандошларимиз ҳақида архив материаллари тупланиб, бу маълумотлар асосида «Хотира» туркумида 33 китоб нашр этилди.

Фашизм устидан ғалаба қозонилган 9 май куни Ўзбекистонда «Хотира ва Қадрлаш» куни сифатида нишонланмоқда. Урушда қурбон бўлганларни хотирлаш, биз билан ҳозирги кунларда ёнма-ён яшаётган уруш фахрийларини қадрлаш, эъзозлаш, ҳурмат-иззатини жойига қўйишдек улуғвор инсоний ишлар ёшларни Ватанга муҳаббат руҳида тарбиялашда, мустақил Ўзбекистоннинг миллий хавфсизлигини мустаҳкамлашда катта аҳамиятга эгадир.

### Савол ва топшириқлар

1. Урушнинг дастлабки кунларида фашист босқинчиларига қарши жангларда ўзбекистонлик жангчилар кўрсатган жасорат ҳақида сўзлаб беринг.
2. Ўзбекистонлик жангчилар Москва учун жангларда қандай жасорат кўрсатганлар?
3. Зебо Фаниева жасоратини биласизми?
4. Урушда туб бурилиш яшагга ўзбекистонлик жангчилар қандай ҳисса қўшдилар?
5. Ўзбекистонлик партизанлардан кимларни биласиз? Уларнинг жасорати ҳақида сўзлаб беринг?
6. Европа мамлакатларини фашизм асоратидан халос этишга ўзбекистонлик жангчилар қандай ҳисса қўшдилар?
7. Собир Раҳимов генерал унвонини қачон олган, унинг жасоратини биласизми?
8. «Туркистон легиони» нима, нима учун у барбод бўлди?
9. Уруш Ўзбекистон халқи бошига қандай кулфатлар келтирди?

10. «Хотира ва Қадрлаш» куни ҳақида нималарни биласиз?  
11. Ҳингиз яшаётган шаҳар, тумандаги уруш қатнашчилари, уларнинг жасоратлари ҳақида реферат ёзинг.

## **IV б о б. 1946—1990 йилларда ЎЗБЕКИСТОННИНГ ИЖТИМОИЙ- СИЁСИЙ, ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТИ**

### **16-§. ХАЛҚ ХҲЖАЛИГИНИНГ ТИКЛАНИШИ. МАЪМУРИЯТЧИЛИКНИНГ КУЧАЙИШИ, ЗИЁЛИЛАРНИ ҚАТАФОН ҚИЛИШНИНГ ЯНГИ БОСҚИЧИ**

**Ўзбекистон халқ  
хўжалигининг тинч  
қурилишга ўтиши**

Уруш тамои бўлгач, Ўзбекистон халқ хўжалигини тинч қурилишга ўтказиш ва тиклаш ишлари бошланди. Бу

жараён бошқа республикалардан бирмунча фарқ қиларди. Ғарбий вилоятлар ва республикаларда биринчи навбатда вайрон бўлган хўжаликни тиклашга эътибор берилган бўлса, Ўзбекистонда хўжаликни тинч қурилишга ўтказиш биринчи даражали вазифа эди. Совет давлати дастурларида асосий маблағлар ва воситалар ғарбий ҳудудларга йўналтирилган бўлиб, Шарқдаги ҳудудлар, жумладан, Ўзбекистон ўз маблағларигагина таяниши мумкин эди. Бунинг устига юқоридан тегиштирилган байналмилаллик тамойилига кўра Ўзбекистон хўжаликни тиклашдаги, аҳолини озиқ-овқат ва истеъмол моллари билан таъминлашдаги танқисликларга, малакали ишчи ва мутахассислар етишмаслигига қарамай, ғарбий вилоятларга ҳар жиҳатдан ёрдам беришга мажбур қилинар эди. Ўзбекистон алоқачилари Днепропетровск вилоятига 300 мутахассис, Тошкент темир йўллари ғарбдаги темир йўлларда ишлаш учун 230 киши юбордилар. Ўзбекистон, Қозоғистон, Туркменистон республикалари Россиянинг шарқий вилоятлари, Чувашистон, Татаристон ва Бошқирдистон автоном республикалари, Украинага 5000 трактор, 300 автомашина, 500 трактор, плуг ва кўп миқдорда бошқа қишлоқ хўжалик машиналари етказиб бердилар. Донбасс шахталарини қайта тиклашга Ўзбекистон насослар, компрессорлар,

кўтаргич кранлар, электр кабеллари ва бошқа ускуналар юборди. Марказнинг Ўзбекистонни асосий пахта базаси сифатида қолдиришдан иборат йўли қатъий эди. Шу боис урушдан кейин республикадаги машинасозлик заводлари қурол-аслаҳа ва бошқа ҳарбий маҳсулотлар ишлаб чиқаришдан қишлоқ хўжалик машиналари ишлаб чиқаришга мослаб қайта жиҳозланди. «Ташсельмаш», «Ўзбекселмаш», «Красний двигатель», «Подъёмник» ва бошқа машинасозлик заводлари пахтачилик ҳамда ирригация қурилиши учун машиналар, тиркама ускуналар, культиваторлар, ўғитлагичлар, чигит сеялқалари, ғузапоя юлвучи, кўрак терувчи машиналар, экскаваторлар, бульдозерлар ишлаб чиқаришга мослаштирилди. Кимё саноати корхоналари минерал ўғитлар ишлаб чиқаришга мослаб қайта қурилди. Енгил ва озиқ-овқат саноати халқ истеъмол буюмлари ишлаб чиқаришни кенгайтди. Уруш йилларида бошланган йирик иншоотлар, жумладан, Фарҳод ГЭСи, Ўзбек металлургия комбинатининг янги корхоналари ва қурилиши давом этди.

1946 йил 18 март куни СССР Олий Кенгаши томонидан «СССР халқ хўжалигини тиклаш ва янада ривожлантиришнинг 1946—1950 йилларга мўлжалланган режаси ҳақида қонун» қабул қилинди. Режада вайрон бўлган хўжаликни тиклаш, саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни урушдан олдинги даражага етказиш ва янада оширишга эришиш вазифаси илгари сурилди.

Ўзбекистон раҳбарияти Марказ томонидан реал имкониятлардан келиб чиқмаган, техника воситалари ва молиявий ресурслар танқислигига қарамай ошириб белгилаб берган кўрсаткичларни эътироф этишга мажбур бўлди ва республикада амалга ошириладиган тадбирларни белгилаб чиқди. Бу вазифалар республика Олий Кенгашининг 1946 йил августда тасдиқланган «Ўзбекистон ССР халқ хўжалигини тиклаш ва ривожлантиришнинг 1946—1950 йилларга мўлжалланган 5 йиллик режалари тўғрисидаги қонун»да ўз ифодасини топган. Режада республикада саноат маҳсулотларини 52 фоизга кўпайтириш кўзда тутилган эди. Пахтачиликни, хусусан, пахта йиғим теримини комплекс механизациялашни тугаллаш каби ҳаёлий вазифалар қўйилган эди. Ўзини ҳамма нарсаларни қилишга қодир деб ҳисобловчи партokratиянинг кабинетларда ўтириб белгиланган бу кўрсаткичларга эришиб бўлмаслиги кўриниб ту-



гарди, амалда шундай бўлди, режалар бажарилмай қолди.

Ўзбекистонликлар хўжаликни тиклаш ва янада ривожлантириш йўлида астойдил меҳнат қилдилар. 1946—1950 йилларда 150 дан ортиқ янги саноат корхоналари қурилиб ишга туширилди. Қувватига қўра СССРда учинчи ўринда турувчи Фарҳод ГЭСининг биринчи ва иккинчи навбатлари қурилиб ишга туширилди. 1-Оққовоқ, 1-Бўзсув, 2-Бўзсув ва бошқа гидроэлектр станциялар қурилди. 1945 йилда 1187 млн. киловатт/соат электроэнергияси ишлаб чиқарилган бўлса, 1950 йилда 2681 млн. киловатт/соатга етди. Қўра металлургия саноати ривожланди. Ўзбек металлургия комбинатининг «300» прокат стани ва юпқа листли «700» прокат стани қурилди, мартен ва прокат цехлари лойиҳадаги ишлаб чиқариш қувватига етди. Комбинатда иссиқлик электр маркази ишга туширилди. Комбинат 1950 йилда 119 минг тонна пўлат ишлаб чиқарди ва Ўзбекистон ҳамда бошқа республикалар саноати учун юқори сифатли пўлат етказиб берувчи корхона бўлиб қолди. «Ташсельмаш», «Ўзбексельмаш», «Чирчиксельмаш» Самарқанддаги «Красный двигатель» ва бошқа заводлар пахтачилик билан боғлиқ машиналар ишлаб чиқаришни кенгайтирдилар. 1950 йилда 4803 та чигит сеялкалари, 7784 трактор культиваторлари тайёрланди. 1940 йилда 5 та дастлабки пахта териш машинаси СХ—40 ишлаб чиқилган бўлса, 1950 йилда эса 4641 та СХ—40 ишлаб чиқаришга эришилди. Пахта тозаловчи машиналар ишлаб чиқариш 1946 йилда 363 тани ташкил этган бўлса, 1950 йилда 1251 тага етди.

Ёқилғи саноати тикланди ва ривожланди. Фарғона водийсида Мойли ва Шаҳрихон, Сурхондарё вилоятида Кокайди ва Лалмикор нефть конлари очилиб фойдаланишга топширилди. Олтиариқ нефть ҳайдаш заводи кенгайтирилди, нефть ишлаб чиқариш 1950 йилда 163 млн. тоннадан ошди. Полвонтош — Асака газ қувури қурилди, газ ишлаб чиқариш ортиб борди ва 1950 йилда 52 млн. кубометрни ташкил этди.

Енгил саноат ўсиб борди. Фарғона ва Қўқонда янги тўқимачилик комбинатлари, Тошкентда трикотаж фабрикаси, Бухоро, Самарқанд ва Наманганда ип йигириш фабрикалари қурилиб ишга туширилди. 1941 йилда 107 млн. метр ип газлама ишлаб чиқарилган бўлса 1945 йилда 85 млн. метр, 1950 йилда 161 млн. метр ип газлама тайёрланди. 1950 йилда 552 минг устки ки-

йим, 8427 минг ички кийим, чойшаб, ёстиқ жилди каби трикотаж буюмлари ишлаб чиқарилди.

Транспорт тармоқлари ва юк ташиш анча кенгайди. Ўзбекистоннинг Хоразм вилояти, Туркманистон ва Қорақалпоғистон ҳудудларини боғловчи Чоржуй-Қўнғирот темир йўл магистралининг қурилиши муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Тошкентда дастлабки 29 км узунликдаги троллейбус йўли ишга туширилди. 1950 йилда 2070 км узунликдаги темир йўл, 28,7 минг км узунликдаги автомобиль йўллари, 814 почта, телеграф ва телефон корхоналари аҳолига хизмат кўрсатди.

Саноат корхоналарини малакали ишчилар ва мутахассислар билан таъминлаш чоралари кўрилди. Ишчилар тайёрлаш ҳунар мактаблари, фабрика завод таълими тармоқлари, темир йўл билим юртлари, шунингдек, корхона ва муассасаларнинг ўзларида ташкил этилган курслар орқали амалга оширилди. Таълимнинг ана шу тармоқлари орқали 1946—1950 йилларда 216,7 минг ишчи кадрлар етиштирилди. Шу йилларда республика олий техника ўқув юртлари саноат, қурилиш, транспорт ва алоқа тармоқлари учун 2372 муҳандис, ўрта махсус ўқув юртлари эса 5719 техник тайёрлаб чиқардилар.

Республика деҳқонлари қишлоқ хўжалигини, айниқса пахтачиликни тиклашга ва ривожлантиришга катта куч сарфладилар. Бу соҳадаги мажбурий курсатмалар СССР ХКС ва ВКП(б) МҚнинг 1945 йил 15 июлдаги «Ўзбекистонда пахтачиликни қайта тиклаш ва янада ривожлантириш чоралари тўғрисида»ги ва СССР ХКСнинг 1946 йил 2 февралдаги «1946—1953 йилларда Ўзбекистонда пахтачиликни қайта тиклаш ва янада юксалтириш режаси ва тадбирлари тўғрисида»ги кетма-кет қабул қилинган қарорларида белгилаб берилган эди. Туб аҳоли манфаатларига мос бўлмаган, пахта монокультурасини янада кучайтиришга қаратилган бу қарорларни Ўзбекистон Компартияси МҚнинг 1945 йил сентябрида бўлган XIII пленуми муҳокама қилиб, Марказ курсатмаларини дастуруламал деб ҳисоблади ва уларни бажариш юзасидан тадбирлар ишлаб чиқилди. Қишлоқ хўжалигида пахта экиладиган майдонларни йилдан-йилга кўпайтириш асосий вазифа бўлиб қолди. Пахта ва беда алмашлаб экиш учун ажратиладиган суғориладиган майдонларни 1945 йилдаги 947 минг гектардан 1947 йилда 1287 минг гектарга, 1953 йилда 1500 минг гектарга

етказиш белгиланган эди. Фалла, қанд лавлаги, полиз ва сабзавот экиладиган майдонлар қисқариб борди.

Ўзбекистон халқ хўжалигини ривожлантириш учун маблағларнинг катта қисми пахтачиликка ажратилди ва унинг билан боғлиқ бўлган тармоқларга сарфланди. Республика трактор парки анча кўпайди, колхозларга техник хизматни кўрсатувчи МТСлар сони 245 тага етди, улардаги тракторлар сони 1950 йилда 29,5 мингтани, пахта териш машиналари сони 3617 тани ташкил этди. Республика қишлоқ хўжалигининг юк автомобиллар парки 1950 йилда 7934 та юк автомобиллари ва автоцистерналарни ташкил этди.

1949 йил 4 февраль куни пахтага давлат тайёрлов баҳосини ошириш ҳақида ҳукумат қарори эълон қилинди. Илгари 1 тонна пахта хом ашёсига 1047 сўм тўланган бўлса 1949 йилдан бошлаб 2200 сўмга кўтарилди, яъни 1 тонна пахта хом ашёси 3 тонна бугдойга тенглаштирилди. Пахтакорлар меҳнати жуда ҳам паст баҳолашиб қолаверди, 1 тонна пахта етиштириш учун 1 тонна бугдой етиштиришга нисбатан 10—15 марта кўп меҳнат сарфлаш талаб қилинарди.

1950 йил августида бўлган Ўзбекистон Компартияси МҚнинг VI пленуми қарорлари асосида колхозлар йириклаштирилди. Ўзбекистон ССРдаги 1777 та майда колхоз ўрнига 1950 йил августида 752 та колхоз вужудга келди.

Совхозлар, колхозлар, МТСларни раҳбар ходимлар ва мутахассислар билан мустаҳкамлаш чоралари кўрилди. 1947 йилда Тошкентда ва Самарқандда очилган икки йиллик курслар колхоз раислари ва бригадирларни тайёрлаб бериб турди. Самарқанд қишлоқ хўжалиги институтида МТС директорлари ва туман қишлоқ хўжалик бўлимлари мудирларининг малакасини ошириш 1 йиллик курслари ишлаб турди. Тошкент Ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари институти қошида МТСларнинг катта механиклари малакасини ошириш бир йиллик курслари очилди. 1947 йилнинг кузида Тошкентда агрономлар тайёрлайдиган уч йиллик мактаб ташкил этилди. Бу ўқув тармоқлари, шунингдек, қишлоқ хўжалик олий ва ўрта махсус ўқув юртлари, колхоз, совхоз, МТСларни малакали раҳбар ва мутахассислар билан таъминлашда ижобий роль ўйнади. МТС директорлари орасида олий ва ўрта маълумотлилари 1944 йилда 36 фоизни ташкил этган бўлса, 1949 йилда 57,9 фоизга етди.

1949 йил январида бўлган республика комсомолининг XII съезди 20 минг комсомол аъзосини Мирзачўлда доимий ишлаш ва яшаш учун сафарбар этишга қарор қилди. 1949 йил 15 мартгача Сирдарё, Мирзачўл, Бекобод, Бўка туманларига 14,5 минг киши, шулардан 10,5 минг комсомол аъзоси доимий ишлаш учун келди.

1949 йилда вилоят, шаҳар, туман, комсомол фаолларидан бир минг киши қолоқ колхозларга раҳбарлик лавозимларига — раис, бригадир ва звено бошлиқлари бўлиб ишлаш учун юборилди. Амалга оширилган тадбирлар ижобий натижа бера бошлади. Пахта ҳосилдорлиги бирмунча ошди. 1940 йилда гектаридан 14,9 ц, 1945 йилда 10,9 ц пахта олинган бўлса, 1950 йилда республика пахтакорлари 2282,4 минг тонна пахта хом ашёси етиштирдилар, ҳосилдорлик гектарига 20,1 ц га етди. Қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқларини тиклаш тадбирлари ҳам амалга оширилди. Республика чорвачилигида мураккаб вазият вужудга келган эди. Уруш йилларида чорва моллари 1 млн. бошдан зиёдроққа камайган эди. Чорвачи бўлмаган колхозларга жамоат чорвасини вужудга келтиришга ёрдамлашилди. Сигир, қўй, эчкилар сони бирмунча қўлайтирилган бўлса-да, урушдан олдинги даражага етмади.

Гап-сўзлар куп бўлди, аммо республика чорвачилигида жиддий ўзгаришлар бўлмади, чорвачилик маҳсулотлари етиштириш қониқарсиз аҳволда қолаверди. Бунинг асосий сабаблари чорвачиликда моддий-техника базанинг ночорлиги, чорва моллари зотини яхшилаш ишларининг йўлга қўйилмаганлиги, чорвадорларнинг ўз меҳнатидан моддий манфаатдор эмаслиги ва бошқалардан иборат эди.

Республика деҳқонлари ғалла етиштириш, боғдорчилик, узумчилик ва сабзавотчиликни ривожлантириш соҳасида ҳам тер тўкиб меҳнат қилдилар. Аммо 1950 йилда ҳам буғдой, арпа, гуруч, картошка, сабзавот, полиз маҳсулотлари етиштириш урушдан олдинги даражадан анча паст бўлди. Масалан, 1940 йилда 280,1 минг тонна, уруш йилларида бундан ҳам кўпроқ буғдой етиштирилган бўлса, 1950 йилда атиги 200,7 минг тонна буғдой тайёрланди ва ҳоказо. Бунинг асосий сабаби бундай маҳсулотларни етиштириш учун суғориладиган экин майдонларининг қисқартирилиши, бу соҳага етарли молиявий ва техника воситаларининг ажратилмаслиги эди.

Урушдан кейинги йилларда мактаб ёшидаги барча болаларни мактабларга тўла жалб қилиш тadbирлари амалга оширилди. Уруш йилларида ҳарбий муассасаларга берилган мактаб бинolari халқ маорифи органларига қайтариб берилди. Улар қайта таъмирланиб болаларга таълим-тарбия бериш ишлари йўлга қўйилди. 1950 йилда 37 олий ўқув юртида 40 минг талаба ўқиди, бу 1940 йилга нисбатан икки баравардан кўп эди. Ўзбекистон Фанлар академияси таркибидаги 23 та илмий-тадқиқот муассасалари хўжаликни тиклаш ва янада ривожлантиришга кўмаклашувчи илмий изланишлар олиб бордилар.

#### **Маъмуриятчиликнинг кучайиши**

Урушдан кейин мамлакатда раҳбарлик қилиш усуллари нормал ҳолатга ўтади, тинч қурилишга мослаштирилади, ижтимоий-сиёсий ҳаёт демократлаштирилади, деган орзу-ниятлар рўёбга чиқмади. Аксинча, иқтисодиётда, ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётда маъмуриятчилик кучайди. Мамлакатни бошқариш партия-давлат аппаратида раҳбарлик лавозимларини эгаллаган тор доирадаги ходимлар томонидан тайёрланадиган, шахсан Сталин имзолайдиган ва матбуотда эълон қиладиган фармон ва қарорлар орқали амалга ошириладиган бўлиб қолди. Ҳаммани, хусусан, жойлардаги раҳбарчаларни назорат остига олган тоталитар тузум Кремлда ўтирганларга мамлакатни фармон ва қарорлар билан бошқариш имкониятини берарди.

Республикаларнинг, жумладан, Ўзбекистоннинг иқтисодий, ижтимоий, маданий соҳалардаги муаммоларни ҳал қилиш ҳуқуқлари янада чекланиб борди. Сталиннинг ғалабани таъминлашда рус халқи асосий роль ўйнади, деган ғояси бутун мамлакатни руслаштириш сиёсатига айланди. Оммавий ахборот воситалари, Компартия ва комсомол ташкилотлари русларни «катта», «улуг оғамиз» деб тарғиб қиларди.

Совет ҳокимиятининг дастлабки йиллариданоқ бошланган қишлоқ аҳолисини ердан маҳрум қилиш жараёни урушдан кейин ҳам давом этди. 1946 йил сентябрида ВКП(б) МҚ ва СССР ҳукуматининг «Колхозларда қишлоқ хўжалик уставининг бузилишини тугатиш чоралари тўғрисида» қарори эълон қилинди. Қишлоқ хўжалиги билан алоқаси бўлмаган 1300 та ташкилотга ёрдамчи хўжалик сифатида бериб қўйилган 6 минг гектар ерни колхозларга қайтариш, колхозлардаги бошқарув

аппарати штатидан 51 минг кишини қисқартириш каби ижобий ишлар билан бирга жиддий хатоликларга, адолатсизликка йўл қўйилди. Колхозлар манфаатларини ҳимоя қилиш байроғи остида республика қишлоқларида истиқомат қилаётган 50 минг колхозчи оиласи қўлидаги томорқа ерларидан 25 минг гектари уставда белгиланганидан «ортиқча» деб тортиб олинди. Колхоз ҳудудига яшаган, аммо унга аъзо бўлмаган 20 минг хўжаликнинг гуё «қонунга хилоф» равишда эгаллаган 2,5 минг гектар ерлари ҳам тортиб олинди. Қишлоқ аҳолисини ердан махрум этиш жараёни 50-йилларда ҳам давом этди. Бу тадбирлар турмуши ночор бўлган қишлоқ аҳолисининг аҳволини янада оғирлаштирди. Бундай адолатсизликка ҳеч ким қарши чиқа олмади, қишлоқ хўжалик артелининг одамлардан сўрамасдан тузилган низомини ўзгартиришни, низом қоидаларини қишлоқ аҳолисининг манфаатларига мослаштиришни республика раҳбарияти ҳам, қишлоқ аҳолисининг ўзи ҳам кўтариб чиқа олмади. Негаки, тоталитар тузум ҳаммани жиловлаб олган эди. Одамлар асоратга солинган, сиёсий мутеликда яшарди.

**Зиёлиларни қатагон қилишнинг янги босқичи**

ВКП(б) МҚнинг 1946 йил феврида қабул қилинган «Звезда» ва «Ленинград» журналлари туғрисида, «Катта ҳаёт»

фильми туғрисида, В. Мураделеннинг «Буюк дўстлик» операси туғрисида қарорлари ижодкор зиёлиларни қатагон қилишнинг янги тулкини бошлаб берди. Бу қарорлар Ўзбекистон Компартияси органлари учун кўглаб олимлар, адабиёт ва санъат ходимларини қатагон қилиш учун мафкуравий асос бўлиб хизмат қилди. Уларнинг кўпчилиги «ўгмишни идеаллаштиришда», «феодал маданият олдида қўлларча тиз чўкишда», «совет турмуш тарзини бузиб кўрсатишда», «миллатчиликда» айбланди.

Ўзбекистон Компартияси МҚнинг 1949 йил 25 июндаги «Ўзбекистон ёзувчилар союзининг иши туғрисида»ги қароридан Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироклари» романи танқид қилинди. Ёзувчилардан Ойбек, Миртемир, Ҳамид Фулом, М. Шайхзода, М. Бобоев, А. Қаюмов ва бошқа ёзувчилар бадном қилинди. «Шарқ юлдузи», «Звезда Востока» журналларининг таҳририятларига бир қатор «ярамас» асарлар чоп этишга йўл қўйган, деган жиддий айблар қўйилди.

1948—1949 йилларда 20 дан ортиқ йирик таланти

олимлар, ёзувчи ва шоирлар қамоққа олиниб, ёпиқ равишда суроқ қилиниб, миллатчиликда айбланиб, 15—25 йилга озодликдан маҳрум этилди ва сургун қилинди.

Ўзбекистон Компартияси МҚнинг 1950 йил 1 сентябрда қабул қилган «Ўзбекистон Фанлар академиясининг иши тўғрисида»ги қароридан бир қатор иқтисод, тил ва адабиёт соҳасидаги олимлар миллатчиликда айбландилар.

Ўзбекистон Компартияси МҚнинг 1951 йил 8 апрелдаги «Ўзбекистон ССРда мусиқа санъатининг аҳволи ва уни янада ривожлантириш тадбирлари тўғрисида»ги қароридан ўзбек халқининг буюк шоири Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonлари, «Тоҳир ва Зухра», «Алпомиш» халқ дostonларининг афсонавий фольклор сюжетларига асосланган опера, балет ва мусиқали драма спектакллари ни яратиш ва сахналарда кўрсатиш «зарарли» иш деб баҳоланди. Бундай спектакллари сахналаштирган ижодий ходимлар қаттиқ танқид остига олинди. Шунингдек, кўпгина концерт ташкилотлари ва мусиқали театр ходимлари «Эски, архаик мусиқани ва жуда гамгин, мунгли мақом намуналари»ни тарқатганлиги учун қораланди. Қарорда «Ўзбекистоннинг мусиқали санъати ҳаётдан орқада қолмоқда, ўзбек халқини коммунистик руҳда тарбиялаш мақсад ва вазифаларига тўла-тўқис хизмат қилмаётир», деб таъкидланди.

1951 йил 10 августда республика матбуотида «Баъзи шоирларнинг ижодидаги мафкуравий бузғунликлар тўғрисида» деган мақола эълон қилинди. Унда Туроб Тула, Камтар Отабоев, Миртемир, Собир Абдулла, Ҳабибийларнинг асарлари коммунистик мафкурага, халқлар дўстлигига зид гоёлари илгари сурувчи асарлар сифатида танқид қилинди, улар миллатчиликда айбландилар.

Шу йил 24 августда матбуотда эълон қилинган «Ўзбек совет адабиёти вазифаларидан четда» номли мақолада Ойбек, Ҳ. Зарипов, Ҳ. Ёқубов, И. Султонов ва бошқа адиблар мафкуравий оғишларда қораланди. М. Шайхзода, Шукрулло Юсупов, Саид Аҳмад, Фулом Алимов, (Шухрат)лар 1951 йилда «советларга қарши миллатчилик фаолияти»да айбланиб қамоққа олинди-лар ва кейинчалик 25 йилга озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинди.

1952 йил февралда бўлиб ўтган Ўзбекистон Ком-

партияси МКнинг Х пленуми илмий ва ижодий зиёлиларни қувғин, таъқиб остига олишда яна бир туртки бўлди. Пленумда «Республикада мафкуравий ишларнинг аҳволи ва уни яхшилаш чоралари тўғрисида» масала муҳокама этилди ва тегишли қарор қабул қилинди. Пленумда файласуф В. Зоҳидовнинг илмий ишларига буржуа-миллатчилик хатолари юкланди, тарихчи А. Бобоҳўжаев ва иқтисодчи О. Аминов пантуркизмни тарғиб қилишда айбланди. Улар «сиёсий ва ишчанлик сифатлари жиҳатидан эгаллаб турган лавозимларига тўғри келмайдиган шахслардир» деб ҳисобланди ва ишдан бўшатилади. Туроб Тула ва М. Шайхзодаларнинг шеър ва кўшиқлари «ғоясиз ва ахлоқсиз асарлар» деб баҳоланди.

Ўзбек халқининг маънавий мероси, миллий қадриятлари яна бир бор оёқости қилинди, бу соҳада сўз юритган ижодкорлар қатағон қилинди. Тарихий ўтмиш ҳам, замонавий ҳаёт ҳам коммунистик мафкура, синфийлик нуқтаи назардан туриб қўпол равишда бузиб баҳоланди. Натижада маънавий ҳаётга, фалсафий ва бадиий тафаккурга, маданиятга катта зарар етди.

Сталин вафотидан кейин бутун СССРда бўлганидек, Ўзбекистонда ҳам шахсга сифиниш оқибатларини тугатиш тадбирлари кўрилди. Қатағон қилинганлар ишини қайтадан кўриб чиқишга киришилди. Кўпгина жиний ишлар туқиб чиқарилгани, минглаб одамлар ноҳақ қамалиб, озодликдан маҳрум этилганлиги аниқланди ва улар оқланди. Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат ва бошқа кўплаб ёзувчи ва шоирлар оқланди. Шукрулло, Шухрат, Ҳамид Сулаймон, Мақсуд Шайхзода ва бошқа адиблар ҳам оқланди. Минглаб партия, совет, комсомол ходимлари оқланди. 50-йилларнинг бошларида шубҳа остига олинган, ҳар бир қадами назорат қилинаётган 60 дан ортиқ йирик олимлар, адиблар зиммасидан «миллатчи, советларнинг душмани» деган ёрликлар олиб ташланди, тухматлардан халос бўлди, ҳаёти сақланиб қолинди.

### Савол ва топшириқлар

1. Уруш инсоният бошига қандай кулфатлар келтирди?
2. Ўзбекистондаги тиклаш ишларининг ғарбий ҳудудлардаги тиклаш ишларидан фарқлари нималардан иборат?
3. Саноат корхоналари қандай мақсадларда қайта жиҳозланди?
4. Чоржўй-Қўнғирот темир йўли қачон қурилди, унинг аҳамияти нимада?
5. Пахта монокультураси нима?



6. Халқ хўжалиги учун мутахассислар тайёрлаш масаласи қандай ҳал этилди?

7. Маъмуриятчиликнинг кучайиши деганда нималарни тушунасиз?

8. Зиёлиларнинг қатағон қилиниши, унинг оқибатлари ҳақида сўзлаб беринг?

## 17—18-§§. ЎЗБЕКИСТОННИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТИ. ИНҚИРОЗЛИ ҲОЛАТНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

50—80-йиллар Ўзбекистон тарихидаги мураккаб даврлардан биридир. Бир томондан, Ўзбекистон халқининг фидокорона, бунёдкорлик меҳнати туфайли республика иқтисодиёти анчагина ривожланди. Иккинчи томондан, СССРда ҳукмрон бўлган тоталитар тузум, маъмурий-буйруқбозликнинг кучайиши натижасида ижтимоий, иқтисодий ва маънавий ҳаётда бир қатор муаммолар, нохуш ҳолатлар тулланиб бориб, пировардида инқирозли вазиятни келтириб чиқарди.

### Энергетика ва ёқилғи саноати

50—80-йилларда Ўзбекистон саноати анча ривожланди, қурилиш ишлари кенгайди, янги саноат тармоқлари барпо этилди. Республика халқ хўжалигини ривожлантиришда энергетика саноати муҳим ўрин тутди. Шу боисдан, биринчи навбатда, электр-энергияси тармоғи кенгайтирилди.

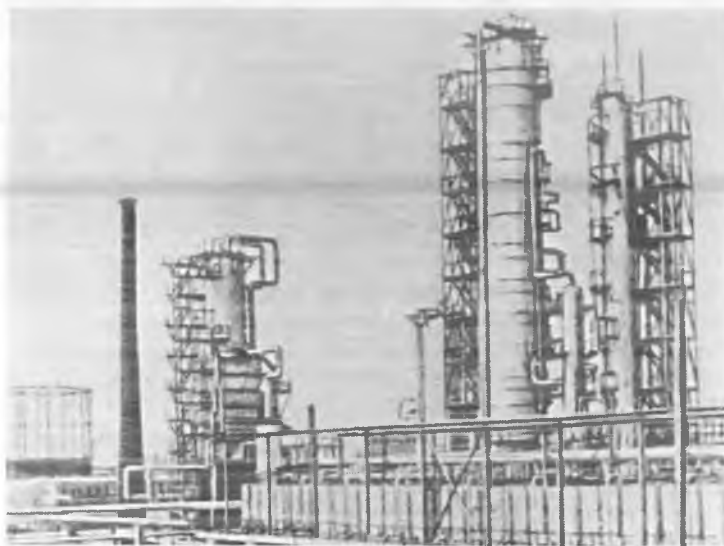
50—80-йилларда 7-Шаҳрихон ГЭСи, иккита Наманган ГЭСлари, иккита Бўзсув ГЭСлари, Чорвоқ ГЭСи, Хўжакент ГЭСи қурилиб ишга туширилди. Ўзбек ва тожик қардош халқлари биргаликда Тожикистон ҳудудида Ўрта Осиёда энг йирик Қайроққум ГЭСини, Хисрав ГЭСини қуриб ишга туширдилар. Газ билан ишлайдиган Ангрен, Тахиатош, Навоий, Сирдарё, 2-Ангрен ГРЭСлари қурилиб ишга туширилди.

1985 йилда Ўзбекистон электростанцияларининг умумий қуввати 9,9 млн. киловатдан ортди. Шу йили 47,9 миллиард киловатт-соат, яъни 1940 йилга нисбатан 100 баравар, 1950 йилга нисбатан 18 баравар кўп электр энергияси ишлаб чиқарилди. Электр узатгич линиялари қурилиши кенгайди. Республиканинг барча электр станциялари Ўзбекистон ягона энергосистемасига уланди. Шунингдек, Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркманистон республикаларининг йирик электр станциялари Марказий Осиё ягона

электр системасига уланди. Натижада саноат, қурилиш, транспорт, қишлоқ хўжалигини электрлаштириш анча кенгайди, хонадонларни электр энергияси билан таъминлаш яхшиланди.

Ёқилғи саноати ўсди. 50-йилларда Сурхондарё вилоятидаги Шарғун гошқумир кони ўзлаштирилди ва юқори сифатли қўнғир қумир қазиб чиқарила бошланди. 60-йилларда Бухоро ва Хоразм вилоятларидаги Газли, Жарқоқ, Шўртепа, Шўрчи, Қарантай янги нефть конлари ўзлаштирилди. 70-йилларда Фарғона водийсида янги нефть конлари ишга туширилди. 1959 йили қурилиб фойдаланишга топширилган Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи анча кенгайтирилди. Заводда техника мойлари, бензин, дизель ёғилғиси, парафин ва бошқа 35 хил маҳсулотлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

Ўзбекистонда йирик газ индустрияси бунёд этилди. Газ саноати Бухоро ва Қашқадарё вилоятларида йирик газ конларининг излаб топилиши ва ўзлаштирилиши билан боғлиқ равишда юксалиб борди. 50-йилларнинг иккинчи ярмида «Ўзбекнефтегазразведка» трести амалга оширган геология-қидирув ишлари натижасида 1956 йили газ заҳиралари 500 миллиард кубометрга тенг бўлган, фойдаланишга энг қулай Газли кони очилди. Шунингдек, Муборак, Ўртабулоқ, Қултак, Шапатти,



Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи корпуси.

Учқир, Жарқоқ, Сариятош, Қоровулбозор нефть ва газ конлари топилди.

Республикамизда жами 100 дан ортиқ нефть ва газ конлари топилган. Уларда 2 триллион кубометр газ, 250 млн. тонна нефть захиралари борлиги аниқланди. 1959 йили Бухорода нефть ва газ қазиб олишни йўлга қўйиш мақсадида «Бухороневтегаз» бошқармаси тuzилди.

1958—1960 йилларда «Жарқоқ — Бухоро — Самарқанд — Тошкент» газ қувурини қуриш ишлари олиб борилди. 767 км узунликдаги газ қувури 1960 йил 2 декабрда қуриб битказилди. Унинг йиллик қуввати 4,5 млрд. кубометр газга тенг эди.

1960 йилда Шимолий Сўх—Фарғона, Шимолий Сўх — Қўқон газ қувурлари қурилиб ишга туширилди. 1959—1965 йилларда Ўзбекистондаги 37 шаҳар, 71 туман маркази ва 20 та посёлка ва аҳоли яшайдиган манзиллар газлаштирилди. 320 та саноат корхонаси, 3500 дан ортиқ каммунал-маиший корхоналар ва 400 га яқин иситиш қозонлари газ билан ишлашга туширилди.

1964—1966 йилларда Муборак — Тошкент — Чимкент — Бишкек — Алмати газ қувури йўли қурилиб фойдаланишга топширилди. Узунлиги 1317 км, диаметри 720 мм пўлат қувурлари орқали Қашқадарё газидан Ўзбекистоннинг кўпгина шаҳарлари, шунингдек, Қозоғистон ва Қирғизистон халқи баҳраманд бўлди. Кейинги йилларда Тошкент — Бишкек — Алмати оралиғида иккинчи газ қувури қурилди. Шундай қилиб, 1958—1980 йилларда Бухоро, Газли ва Қарши районларидан Тошкент — Бишкек — Алматигача ётқазилган газ қувурларининг умумий узунлиги 5686 км ни (унинг 3618 км Ўзбекистонда ётқизилган), йиллик қуввати 23 млрд. кубометр газ ёқилғисини ташкил этади. 70-йилларда Муборакда қурилган энг йирик газни қайта ишлаш заводи йилига 10 млрд. кубометр газни тозалаб бериб турди ва йилига 160 минг тонна олтингургурт ишлаб чиқаришни таъминлади.

1970—1972 йилларда 234 км узунликдаги Қўқон — Наманган — Андижон газ қувури қурилиб фойдаланишга топширилди. 1974—1978 йилларда Урсатевск — Фарғона қувури ётқазилди. Узунлиги 677,8 км дан иборат бўлган бу газ йўлининг 425,8 км Ўзбекистон, қолганлари Тожикистон ҳудудидан ўтди. Қашқадарё ва Бухоро «зангори ёқилғи»сидан қардош Тожикистон халқи ҳам баҳраманд бўлди.

Ўзбекистонликлар республикамиз ҳудудидан кўплаб бой табиий газ конларининг топилиши ва ўзлаштирила бошланишидан беҳад хурсанд бўлдилар. Ҳар бир оила ўз хонадонида «зангори ёқилғи»дан фойдаланишни орзу қиларди. Аммо ўзбек халқи республикамиз ҳудудида топилган газ конларига ҳужайин эмас эди, уларнинг ҳужайини узоқда — Москвада эди. Ўзбекистон газидан қандай фойдаланишни Марказий ҳокимият кабинетларида ўтирганлар белгиларди. Марказий ҳокимият Ўзбекистон газидан Уралдаги, СССРнинг Европа қисмидаги шаҳар ва посёлкаларни, корхона ва хонадонларни газлаштиришда фойдаланишга киришди. 1961—1963 йилларда зудлик билан Бухоро — Урал ўртасида қарийб 2000 км масофада 1020 мм ли газ қувурлари ётқизилди. Газли вази Уралнинг Челябинск шаҳригача бўлган йўлдаги шаҳар ва посёлкаларга, корхоналарга етиб борди. Бухоро — Урал газ қувури йўлининг 2—3-навбатларининг қурилиши 1965 йилда ниҳоясига етказилди. Умумий узунлиги 6100 км дан узун бўлган Бухоро — Урал газ транспорт системасининг йиллик ўташувчи қуввати 21 млрд. куб метр ўзбек зангори оловига тенг эди. Марказий ҳокимият бу билан чекланиб қолмади, Ўзбекистон ва Туркменистон газини бир йўла катта миқдорда Ғарбий вилоятларга узатиш режаларини туздилар. Бу режа Ўрта Осиё — Марказ газ қувури номини олди. 1965—1975 йилларда 2750 км узунликдаги Ўрта Осиё — Марказ газ йўли қурилди. 2 йўллик Ўрта Осиё — Марказ газ қувурининг умумий узунлиги 5500 км бўлиб, бу йўллар йилига 80 млрд. кубметр ёқилғи узатиш қуввагига эга бўлди. Шундай қилиб ўзбек «Зангори ёқилғиси» узоқ-узоқ жойлардаги корхоналар ва хонадонларни иситди. Купгина ўзбекистонликлар асосан қишлоқ аҳолисининг ёнгинасидан ўтган газ қувурларига минг алам билан қараб қолаверди, бу мамлакатимиз қарамлигининг оқибати эди, албатта. 1985 йилга келиб республикада атиги 2,8 млн. квартира, жумладан, қишлоқлардаги 1,3 млн. квартира газлаштирилган эди, холос.

Республикамизда мўл-кўл бўлган газ, нефть, олтингург, озокрит, ош тузи, оҳак, графит, рангли металлургия чиқиндилари, пахта ва каноппи қайта ишладан ҳосил бўладиган чиқиндилар кимё саноати учун бой хом ашё бўлиб хизмат қилади. Кимё саноатида минерал ўғит ишлаб чиқариш етакчи ўринда турар эди. Шу мақсадда 50-йилларда Самарқанд суперфосфат за-

води, 1962 йилда Фарғона азот ўғити заводи, 1965 йилда Навоий кимё комбинати, 1969 йилда Олмалиқ кимё заводи қурилиб ишга туширилди. 70-йилларда Олмалиқ ва Самарқанд заводларида минерал ўғитлар ишлаб чиқарувчи янги қувватлар бунёд этилди. 1985 йилда республика кимё корхоналарида 7,8 млн. тонна минерал ўғитлар ишлаб чиқарилди, бу 1960 йилдагидан 7 марта, 1950 йилдагига нисбатан 15 марта ортиқ эди. Республика қишлоқ хўжалиги минерал ўғитлар билан таъминланди ва бошқа республика, вилоятларга ўғитлар чиқарилди.

Ўзбекистонда кимё толлари (Фарғона кимё толлари заводи), пластмассалар (Оҳангарон «Сантехнит» заводи, Жиззах пластмасса турбалари заводи), маиший кимё маҳсулотлари (1971 йилда барпо этилган Олмалиқ маиший кимё заводи, Қувасой, Наманган кимё заводи, 1971 йилда Тошкент ёғ-мой заводи таркибида қурилган синтетик ювиш воситалари заводи) ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

Республика кимё саноатида заҳарли воситалар, кислоталар ишлаб чиқариш катта ўрин тутади. Андижон гидролиз заводи, Фарғона фуран бирикмалари заводи, Янгийул биохимия заводи пахта, шоли, пахта чиқиндиларидан спирт, оксил ачитқилари, фуран ва бошқа маҳсулотлар тайёрладилар. Фарғонада триацетилцеллюлоза, Навоийда котаран, Чирчиқда капролактама ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. 1960 йилда 235,4 минг тонна сульфат кислоталари ишлаб чиқарилган бўлса, 1985 йилда 2,3 млн. тонна тайёрланди.

Марказий ҳокимият томонидан заҳарли кимё воситалари ишлаб чиқариш республикага 60—70-йилларда тикиштирилди. 1985 йилда 47,9 минг тонна турли заҳарли химикатлар ишлаб чиқарилди.

Заҳарли воситаларнинг республика пахта майдонларида ҳаддан ташқари кенг қўлланилиши натижасида атроф-муҳит, экологик вазият бузилди, одамлар турли-туман касалликларга чалинди. Одамлар соғлиги ҳисобига пахта хом ашёсига кўрсатилган «ғамхўрлик» халққа қимматга тушди.

#### **Металлургия саноати**

Ўзбекистон металлургия саноати тараққий этди. 1962 йилда Ўзбекистон металлур-

гия саноати комбинатида узлуксиз пўлат қуюв қурилмаси ишга туширилди. 1970—1980 йилларда электр ёрдамида пўлат эритиш комплекси ва унинг иккита печи

қурилиб ишга туширилди. Комбинатда пулат идишлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Пулат эритиш 1985 йилда 1,2 миллион тоннага етди.

Рангли металлургия республика саноатининг етакчи тармоғи ҳисобланади. 50-йилларда Олмалик — Ангрен тоғ саноати районида мис, қўрғошин, рух, вольфрам, молибден ва бошқа нодир металллар кони топилди, уларни ўзлаштириш жараёнида йирик Олмалик кон-металлургия комбинати бунёд этилди.

1951 йилда Жиззах вилояти Фориш туманида Учқулоч рангли металллар кони комплекс усуллар ёрдамида ўрғанилиб, Пистали, Қўшқура, Узоқ, Марказий, Шарқий ва бошқа қўрғошин, рух, мис конлари топилди ва ўзлаштиришга киришилди. Жиззах — Учқулоч ўртасида газ қувур йўли, автомобиль ва темир йўллари қурилиб, Учқулоч тоғ жинсларини Олмалик кон-металлургия комбинатига ташиб келтириш, улардан қўрғошин, рух, мис ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Учқулоч рангли металллар конининг кенгайтирилиши натижасида Учқулоч ва Банд посёлкалари вужудга келди.

Республикада 50 га яқин симоб ва сурма конлари, Ангренда заҳираси 10 миллиард тоннага яқин бўлган каолин, гили кони топилди, уларни ўзлаштирувчи корхоналар қурилди.

Ўзбекистонда 60-йилларда олтин қазиб олиш саноати бунёд этилди. Мурунгов, Чодак, Конбулоқ олтин конлари, Фарғона водийсидаги дарё ўзанларида сочма олтин, Нурота, Қурама, Зарафшон, Ҳисор, Помир тоғларида олтин таркибли кварц томирлари ва рудалар мавжудлиги аниқланди. Республика ҳудудида 30 та олтин кони аниқланди. Олтин қазиб олувчи Мурунгов тоғ бойитиш комбинати, Маржонбулоқ комбинати қурилди. «Ўзбеколтин» бирлашаси тузилгач, унинг таркибида Чодак бойитиш комбинати (1965), Ангренда олтин саралаш фабрикаси қурилиб ишга туширилди.

Ўзбекистон ҳудудидаги рангли металл конларига, шунингдек, олтин конларига, улардан ноёб ва нодир металллар қазиб олишга республика хўжайинлик қилмасди, уларга Иттифоқ ҳукумати хўжайинлик қиларди. Ўзбекистон ҳукумати бу конлар ва корхоналарда қанча олтин, мис, қўрғошин, рух, вольфрам, молибден ва бошқа нодир металллар қазиб олинаётганини, уларни кимлар қаерга олиб кетаётганини, қаерда ва қанча пулга сотилаётганини билмас эди. Бу ҳақда гапириш ва ёзиш ҳам тақиқланган эди. Бу ҳолат ўша пайтларда «Ўзбекис-

тон суверен республика» деган иборанинг нақадар ёлгон, қуруқ гап эканлигини яққол кўрсатиб турибди.

### **Машинасозлик саноати**

50—80-йилларда Ўзбекистон машинасозлик индустрияси кўп тармоқли соҳага айланди. 1985 йилда республика саноатида фаолият кўрсатган 1549 та ишлаб чиқариш бирлашмалари, комбинатлари ва корхоналарининг 100 дан ортиғи машинасозлик тармоғига тегишли бўлиб, уларда тайёрланган машиналар салмоғи бутун саноат маҳсулотининг 16 фоизини ташкил этарди.

Республикада, биринчи навбатда, пахтачиликка хизмат қилувчи машинасозлик тармоғини ривожлантириш тадбирлари амалга оширилди. Тошкент қишлоқ хўжалиги заводи (Ташсельмаш) қишлоқ хўжалиги машинасозлигининг бош корхонаси ҳисобланарди (Ўзбекистон Президенти И. А. Каримовнинг меҳнат фаолиятининг дастлабки йиллари мана шу йирик заводда ўтган. И. Каримов заводда уста ёрдамчиси, уста-технолог бўлиб ишлаган). «Ташсельмаш» заводида 1960 йилда 3184 та пахта териш машинаси ишлаб чиқарилган бўлса, 1985 йилда 9425 та ана шундай машина тайёрланди. Бу машиналар Марказий ҳокимият томонидан иттифоқдош республикаларга, шунингдек, Болгария, Югославия, Венгрия ва бошқа 38 та хорижий мамлакатларга экспорт қилинарди. Тошкент қишлоқ хўжалик машинасозлик заводининг Сирдарё, Чирчиқ ва Асака шаҳарларида филиаллари қурилиб, уларда пахта териш машиналарининг турли қисмларини ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

50-йилларда қишлоқ хўжалик машиналари учун редукторлар, бир қатор трактор мосламалари ишлаб чиқарувчи «Таширмаш» заводи қурилди. Бу заводга 1963 йили Ўзбекистон трактор йиғув заводи, 1971 йилдан эса Тошкент қишлоқ хўжалик машинасозлиги агрегат заводи номи берилди.

1957 йилда пахта тозалаш саноати учун машиналар ишлаб чиқарувчи «Ташхлопкомаш» заводи базасида йирик «Ташавтомаш» заводи барпо этилди. Заводда пахта тани қоп-қанорсиз ташувчи транспорт воситалари ва газ — 51 юк автомобили учун эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Бу завод 1967—1971 йилларда қайта жизоҳланиб, трактор ишлаб чиқариш йўлга қўйилди ва унга Тошкент трактор заводи номи берилди. Завод 1970 йилда 21,1 минг та трактор, 38,5 минг та прицеп (тиркама) ишлаб чиқарган бўлса, 1985 йил-

да 26,4 минг та трактор, 38,1 минг та прицеп (тиркама) ишлаб чиқарди. Завод маҳсулотлари Марказий ҳокимият томонидан Куба, Эрон, Афғонистон, Покистон ва бошқа 30 дан ортиқ хорижий мамлакатларга экспорт қилинар эди.

1970 йилда Ўзбекистон пахтачилик машинасозлик бирлашмаси ташкил этилиб, унинг таркибига Тошкент трактор заводи (бош корхона), Пахтачилик машиналари бўйича ихтисослаштирилган бош конструкторлик бюроси, Андижон «Коммунар» заводи, Самарқанд, Каттақўрғон, Чуст пахтачилик машинасозлиги эҳтиёт қисмлари заводлари бирлаштирилди.

Республика қишлоқ хўжалигини механизациялашда Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги машинасозлиги заводи муҳим уринни эгаллайди. 1948 йилдан бери «Ўзбексельмаш» номи билан юритилиб келаётган бу завод ўриш машиналари, дискли бараналар, чархлаш станоклари, насос чанглагич-пуркагичлар, мотигалар, чигит экиш машиналари ишлаб чиқаради. 1960 йилда кўрак чувиш машинаси, 1965 йилда ерга тўкилган пахта тани терадиган, гўзапоя юладиган машиналар тайёрлаш йўлга қўйилди.

1976 йилда Ўзбекистон қишлоқ хўжалик машинасозлиги ишлаб чиқариш бирлашмаси ташкил этилди. Бирлашмага «Ўзбексельмаш» заводи, Тошкент кимё қишлоқ хўжалиги машинасозлиги заводи ҳамда Пахтакор қишлоқ хўжалик машинасозлиги заводи бириктирилди. Бирлашма корхоналарида турли модификациядаги чигит экиш сеялқалари, пахта подборшчиклари, чанглагич-пуркагичлар, кўрак чувиш машиналари, гўзапоя юладиган машиналар, эҳтиёт қисмлар ва халқ истеъмол моллари ишлаб чиқариш ташкил этилди. Бирлашма маҳсулотлари иттифоқдош республикалар ҳамда Ҳиндистон, Эрон, Афғонистон, Греция каби 28 та хорижий мамлакатга экспорт қилинар эди.

Пахтага ишлов бериш воситалари ишлаб чиқарувчи Чирчиқ қишлоқ хўжалик машинасозлиги заводи ҳам кенгайтирилди. Мазкур заводда культиваторлар, ўғитлаш механизмлари, ариқ-зовур қазилма машиналари ва бошқа 47 хил қишлоқ хўжалик техника воситалари тайёрлаш таъминланарди.

Машинасозликнинг пахтачилик комплекси таркибига кирувчи яна бир йўналиш ирригация машинасозлик тармоғидир. Бу тармоқнинг маркази Андижондир. 1965 йилда қурилиб ишга туширилган Андижон ирри-



гация машинасозлиги заводида янги ерларни ўзлаштириш, каналлар ва сув омборлари қурилиши билан боғлиқ зовур ковлайдиган машиналар, сув насослари, автобензоцистерналар, ер текислайдиган бульдозерлар ва скреперлар, грейдерлар ва каналлар тозалайдиган машиналар, юк ортиб туширадиган мураккаб механизм ва ускуналар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

Пахтачилик комплекси билан боғлиқ бўлган машинасозликнинг яна бир йўналиши пахта тозалаш саноати ва тўқимачилик машиналари ишлаб чиқаришдир. Бу тармоқнинг етакчи корхоналари 50—60-йилларда қурилган Тошкент машинасозлик заводи, Андижон «Коммунар» заводи ва бошқалар ҳисобланарди. Уларда пахта тозалаш машиналари, линтерлар, пахта тойларини қабул қилиш, сақлаш, ҳиллашнинг кўп меҳнат талаб қиладиган жараёнларини механизациялаштириш машиналари, қуритиш-тозалаш асбоблари, юк ташиш машиналари ишлаб чиқарила эди.

Тўқимачилик саноати тармоғида 1946 йилдан бери тўқимачилик машиналари ишлаб чиқарилиб келаётган Тошкент тўқимачилик машинасозлиги заводи етакчи ўринни эгаллайди. Завод 1948—1966 йилларда тўқимачилик машиналарининг 48 та янги турини ишлаб чиқаришни йўлга қўйди. 1966 йилдан «ПК-100» маркали йиғириш-эшиш ва шиша толаларига ишлов берувчи «ПЛ-666» маркали машиналар ишлаб чиқариш ўзлаштирилади.

Ўзбекистон авиация саноати ҳам ўсиб борди. Тошкентда 1941 йилда Химки шаҳридан келтирилган завод асосида авиация заводи барпо этилган эди. Дастлаб у ПС-84 ва ИЛ-2 самолётларини ишлаб чиқара бошлади. Тошкент авиация заводида 1953 йилда ИЛ-14, 1958 йилда турли типдаги транспорт самолётлари, 1966 йилда эса АН-22 самолётлари тайёрлаш йўлга қўйилди. 1972 йилда В. П. Чкалов номидаги Тошкент Авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси ташкил этилди. Уюшмага Тошкент авиация заводи (бош корхона), Андижон механика заводи, Фарғона механика заводи ва Тошкент кислород заводи бирлаштирилди.

Бирлашмада самолёт йиғилади, унинг турли деталь ва узеллари тайёрланади, шунингдек, халқ истеъмоли буюмлари ишлаб чиқарилади. (Ўзбекистон Президенти И. Каримов ҳам 1961 йилдан бошлаб беш йил давомида Тошкент авиация заводида муҳандис, етакчи муҳандис-конструктор бўлиб ишлади ва етук мутахассис бўлиб тобланди).

## Курилиш саноати

50—80-йилларда Ўзбекистонда қурилиш материаллари саноати ривожланди. Урушгача Ўзбекистон ҳудудида бир неча кичик гишт заводлари, 1926 йилда Бекободда қурилган Хилков цемент заводи, 1932 йилда қурилган Қувасой цемент заводи ишлаган бўлса, 1985 йилда қурилиш материаллари саноатининг кўплаб корхонаси турли хил қурилиш маҳсулотлари ишлаб чиқарди. Шулар жумласига Бекобод, Қувасой, Ангрен, Оҳангарон, Навоий, Қумқўрғон йирик цемент заводлари, Тошкент, Чирчиқ, Янгийўл, Ангрен, Оҳангарон, Бекобод, Бектемир, Жиззах, Самарқанд, Андижон, Чирчиқ, Фарғона, Қарши, Нукус, жами 11 та йирик панелли уйсозлик комбинатлари ва бошқалар кирради.

Ўзбекистонда турли хил қурилиш материаллари — цемент, шифер, асбоцемент қувурлар, пардозлаш плиталари, иссиқни сақлайдиган (термоизоляцияцион), гидроизоляцияцион материаллари, керамика қувурлари ва бошқалар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Ангрен уйсозлик буюмлари заводида эмалланган чўян ванналари, раковиналар, чўян канализация қувурлари, Ангрен керамика буюмлари комбинатида қувурлар, Ховосда сопол қувурлар ишлаб чиқарилди. Маҳаллий саноат корхоналарида алибастер, ганч, оҳак, черепица, чий, қамиш, плиталар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган.

Ҳозирги замон қурилишида кенг фойдаланаётган мрамр ва бошқа безак тошлар асосида тоштахталар тайёрлаш тараққий топди. Ўзбекистонда 34 та мрамр кони бор. Тошкент, Фазалкент, Оҳангарон, Китоб, Нукус ва Фазғонда мрамрни қайта ишлаш, ундан қурилиш материаллари тайёрлаш заводлари ва комбинатлари ишлади.

## Енгил саноат

Республикада енгил саноатни устун даражада ривожлантиришга имкон берувчи барча омиллар мавжуд. Биринчи навбатда, кўплаб пахта, пилла, каноп хом ашёси етиштирилади. Республикада енгил саноатни ривожлантириш учун зарур бўлган ёқилғи-энергетикаси ва тўқимачилик машинасозлигига эга. Аҳоли табиий ўсишининг юқори даражаси енгил саноатни ишчи кучи билан старли даражада таъминлаш имкониятига эга. Қолаверса, тез кўпайиб бораётган аҳоли енгил саноат маҳсулотларининг асосий истеъмолчиси ҳамдир.

Тарих бундай омиллар давлат мустақиллиги шароитидагина тўла ҳисобга олиниши мумкин эканлигини

қўрсатди. 50—80-йиллардаги қарамлик шароитида Ўзбекистонда енгил саноат бир томонлама ривожлантиришга йўналтирилди. Асосий эътибор пахта қабул қилиш, пахта тозалаш, пиллакашлик, қорақўл терига ва каноп толасига дастлабки ишлов бериш, юнг ювиш тармоқларини ривожлантиришга қаратилди. Ўзбекистон бундай хом ашёлардан тайёр маҳсулотлар тайёрлаш имкониятига ҳам, ҳуқуқига ҳам эга эмас эди. Бу масалани Марказий ҳокимият ҳал қиларди. Тайёр хом ашё Россия саноат корхоналарига, Иттифоқнинг бошқа шаҳарларига олиб кетиларди ва тайёр маҳсулотга айлантириларди, орғиб қолган хом ашё бошқа мамлакатларга сотиларди ва ундан катта даромад олинарди.

Республикада 80-йилларда 107 та пахта тозалаш заводи, кўпчилиги қуриши тозалаш цехларига эга бўлган 490 пахта манзиллари ишлади. Фиждувон, Бухоро, Наманган, Жума каби йирик пахта тозалаш заводларининг ҳар бири йилига 100 минг тонна пахтани қайта ишларди. Йилига республикада 1,5 миллион тонна пахта толаси етиштириб бериларди.

Республикада тўқимачилик саноати етиштирилган пахта толасининг атиги 10 фоизини қабул қилиши ва тайёр маҳсулотларга айлантириш имкониятига эга эди. 70—80-йилларнинг бошларида республика тўқимачилик саноатининг йирик корхоналари — Бухоро тўқимачилик комбинати (1973), Андижон ип-газлама комбинати (1979), Нукус ип-газлама комбинати (1983)нинг Жиззах пахта йигирув фабрикаси, Қўргонтепа, Марҳамат, Янгиқўрғон, Бешариқ, Риштон, Вобкент, Фиждувон филиаллари қурилди. Тошкент ва Фарғона тўқимачилик комбинатлари таркибидаги бир қатор фабрикалар қайта жижҳоланди. Ип-газлама ишлаб чиқариш 1960 йилдаги 234,7 миллион метрдан 1985 йилда 395,7 миллион метрга кўпайди.

#### **Озиқ-овқат саноати**

Ўзбекистонда маҳаллий хом ашёни қайта ишлашга асосланган кўп тармоқли озиқ-овқат саноати комплекси барпо этилди. Унинг ёғ-мой, консерва, нон, ун ёрмаси, қандолат, гўшт, сут, балиқ, чой, тамаки, вино етиштиручи тармоқлари ишлади. 1985 йилда озиқ-овқат саноати комплексида 271-корхона фаолият қўрсатди. Тармоқнинг республика саноат маҳсулотлари умумий ҳажмидаги салмоғи 14 фоизни ташкил этди. Бу тармоқда ёғ-мой саноати етакчи ўринда турарди. 1970 йилларда республикада ишлайдиган 17 та йирик ёғ-

мой корхонаси 2,2 миллион тонна пахта чигитини қайта ишлаб 294 минг тонна пахта ёғи ишлаб чиқарган бўлса, 1985 йилда Ўзбекистонда 451 минг тонна пахта ёғи ишлаб чиқарилган.

Республикада гўшт комбинатлари 1960 йилда 97,4 минг тонна гўшт, 18 минг тонна колбаса маҳсулотлари ишлаб чиқарган бўлса, 1985 йилда 232,3 минг тонна гўшт, 54 минг тонна колбаса маҳсулотлари етиштирилган. 24 та сут заводида 1985 йилда 554 минг тонна сут маҳсулотлари, 1167 тонна сир, 10,9 минг тонна мол ёғи етиштирилган.

Республикада қандолат саноати ҳам бирмунча ўсди. 50-йилларда Наманган ва Бухоро шаҳарларида кондитер-макарон фабрикалари, 1964 йилда Янгийўл кондитер фабрикаси ишга туширилди. Йигирманчи йилларда қурилган Тошкент «Ўртоқ» кондитер фабрикаси 1965 йилда тубдан реконструкция қилинди. 1968 йилда Янгийўл дрожжи (ачитқи) заводи қурилди. 1985 йилда қандолат саноати тармоғига қарашли 60 га яқин завод ва цехларда 165 минг тонна қандолат маҳсулотлари ишлаб чиқарилган.

Республика саноати бир томонлама ривожлантирилди, бошқа минтақалардаги корхоналар учун хом ашё базасига айлантирилди. Олтин, мис, қурғошин рух, вольфрам, молибден каби нодир металллар хом ашё сифатида бошқа минтақаларга олиб кетиларди. Пахта, каноп маҳсулотларининг мул-қулиги енгил саноатни устун даражада ривожлантириш ва катта даромад олиш имкониятини берарди, аммо бундай имкониятларга амалда назар-писанд қилинмади. Республика аҳолиси бой табиий ресурслардан, оғир меҳнат эвазига етиштириладиган қимматбаҳо пахта хом ашесидан баҳраманд бўлолмади.

Республикада анчагина йирик саноат корхоналари қурилди, бироқ улар мустақил равишда тайёр маҳсулот ишлаб чиқараолмас эди. Бу корхоналарда тайёрланадиган машиналар, асбоб-ускуналар учун зарур бўлган бутлаш буюмлари бошқа минтақалардан келтирилар эди, республика корхоналари Россия ва Иттифоқнинг ғарбий республикаларидаги корхоналарга қарам эди.

#### **Транспорт**

50—80-йилларда темир йўл траснporti анча ривожланди. 50-йилларда узунлиги 627 км бўлган Чоржўй—Қўнғирот темир йўли қурилди ва Қуйи Амударё шаҳар ва туманлари Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудлари ҳамда Ит-

тифоқнинг маркази билан темир йўл орқали боғланди. 1962 йилда қурилган узунлиги 280 км бўлган Навоий — Учқудуқ темир йўли янги топилган конларни саноат маркази билан боғлади.

Мирзачўл, Жиззах, Қарши чўлларида янги ерларни ўзлаштириш билан боғлиқ равишда 1962 йилда Жиззах — Меҳнат (133 км), 1970 йилда Самарқанд—Қарши (144 км) темир йўллари қурилди ва янги ташкил этилган хўжаликлар республика маркази ва саноат марказлари билан қисқа масофада туташтирилди. 1974 йилда Термиз — Қўргонтепа (218 км), 1975 йилда Тахиятош — Нукус (13 км) темир йўллари қурилиб ишга туширилди ва Қорақалпоғистон пойтахти республиканинг темир йўл тармоғи билан боғланди.

1972 йили Қўнғирот — Бейнов (408 км) темир йўлининг қурилиши натижасида Ўзбекистон ва бошқа Ўрта Осиё республикаларидан собиқ СССР Европа қисми ва Кавказга томон иккинчи темир йўл очилди. Республика темир йўлларининг узунлиги 1985 йилда 3,5 минг км ни ташкил этди.

Автомобиль транспорти тез суръатлар билан ўсди. 50—70-йилларда республикада замонавий автомобиль йўллари — Катта Ўзбекистон тракти (Тошкент — Термиз) таъмирланди, Тошкент — Олмалиқ, Тошкент — Бухоро — Нукус, Мўйноқ — Зарафшон, Самарқанд — Чоржўй, Фарғона ҳалқа йўли, Тошкент ҳалқа йўли қурилиб фойдаланишга топширилди. Қорақалпоғистон тракти қурилди, у Тўрткўл шаҳридан Амударёнинг сўнги соҳили бўйлаб Нукус шаҳри орқали Тахтақўпирга олиб боради. Қизилқум чўлини кесиб ўтувчи ва қорақўлчилик хўжалиklarини вилоят ва республика марказлари билан боғловчи Бухоро — Газли — Сазакино автомагистрали, Қамчиқ довони орқали республика пойтахтини қисқа масофада Фарғона водийси билан боғловчи Тошкент — Ангрен — Кўқон йўли қурилди.

Тошкентдан барча вилоят марказларига ва йирик шаҳарларга, туман марказларидан колхоз ва совхозларга, посёлка ва қишлоқларга қатнайдиган автомобиль маршрутлари ташкил этилди. Республикада 70 дан ортиқ автобус-таксомотор парклари барпо этилди ва улар ўз даврининг техника воситалари билан таъминланди. Республиканинг автомобиль йўллари узунлиги 80,4 минг км ни, шу жумладан, усти қаттиқ қоплама билан қопланган йўллар 66,7 минг км ни ташкил этди. 1985 йилда автомобиль транспорти 1960 йилга нисба-

тан 5,5 марта қўп юк ташиди ёки 1985 йилда 1,1 млрд. тонна жалқ хўжалиги юкларини ташиди. Умумий фойдаланишдаги автобусларда пассажирлар ташиш 1985 йилда 2,5 млрд. кишини ташкил этди, бу 1960 йилга нисбатан 7 марта ортиқ эди.

Республика иқтисодиётида ҳаво транспортининг аҳамияти ортиб борди. Ҳаво йўллари республиканинг 120 дан ортиқ шаҳар ва аҳоли манзилгоҳларини боғлади. Тошкент шаҳри ҳаво йўллари орқали Иттифоқнинг маразий шаҳарлари, республикаларнинг пойтахтлари, йирик саноат марказлари билан боғланди.

Ўзбекистон ҳаво йўлларининг узунлиги 60 минг км га етди. 1985 йилда республика аэропортларида 5,5 миллионга яқин пассажир, 63,4 минг тонна юк жўнатилди.

Шаҳар йўловчи транспорти ҳам кенгайди. 1947 йилда Тошкентда темир йўл вокзали билан эски шаҳар орасида узунлиги 18 км бўлган биринчи троллейбус йўли қурилиб 10 та троллейбус қатнай бошлади. 1946—1947 йилларда шаҳарларда такси машиналари орқали пассажирлар ташиш йўлга қўйилди. Троллейбус қатнови Самарқанд (1956), Олмалик (1968), Фарғона (1970), Андижон (1971), Наманган (1973) шаҳарларида ҳам йўлга қўйилди. 1985 йилга келганда республика шаҳарларидаги трамвай йўлларининг узунлиги 250,5 км га троллейбус йўллари 541,4 км га етди. Республиканинг 80 та шаҳар ва посёлкаларида автобуслар қатнови ташкил этилди.

Йўловчиларга хизмат кўрсатишда Тошкент метрополитенининг урни катта. Тошкент метроси 1972 йилдан бошлаб қурила бошланди, унинг 12,1 кмлик биринчи йўналиши 1977 йилда, иккинчи йўналиши 80-йилларда фойдаланишга топширилди.

**Алоқа воситалари** Республикада алоқа воситалари тармоғи кенгайди.

Урушдан кейинги йилларда шаҳарлараро телефон, телеграф алоқаларининг кенг тармоқлари вужудга келди. Кабель ва радиореле линиялари қурилди. 1965 йилда Тошкент — Москва ва Иттифоқнинг бошқа шаҳарлари билан коаксиаль кабелли орқали боғланди. 1971 йилда Тошкентда шаҳарлараро кучли автоматик телефон станцияси ишга туширилди. 1972 йилда Самарқанд, Бухоро, Термиз, кейинроқ Наманган, Қарши, Фарғонада АМТС-ІМ типидagi шаҳарлараро атоматик станциялар ишга туширилди. Натижада шаҳар телефон тармоқларининг 160 минг абоненти ўз телефонларидан

код ёрдамида шаҳарлараро автоматик телефон алоқаси билан боғланиш имкониятига эга бўлди. 1985 йилда шаҳарлардаги телефон станцияларининг абонент телефонлари сони 953,9 мингтага етди. Колхоз ва совхозлар телефонлаштирилди.

1985 йилда республикада 4166 та почта, телеграф ва телефон алоқаси корхоналари ишлади.

Радио эшиттириш тармоқлари кенгайди. 1956 йил 5 ноябрда Ўзбекистонда биринчи марта Тошкент телевизион маркази ишлай бошлади. 60-йилларнинг охиригача Фаргона водийси, Самарқанд вилояти ҳам телевизион кўрсатувлар билан таъминланди. 1977 йилда Самарқанд ва Андижонга Тошкент телевидениесининг икки программасини рангли тасвирда узатишга эришилди.

1978—1979 йилларда Тошкентда баландлиги 350 метрли телевизион минора қурилди. Урганч ва Нукусда телемарказ қурилиб ишга туширилди.

**Қишлоқ хўжалигида  
янги ерларни  
ўзлаштириш**

Ўзбекистон иқтисодиётида қишлоқ хўжалиги етакчи ўринни эгаллайди. 50—80-йилларда ернинг мелиоратив

ҳолатини яхшилаш, янги ерларни ўзлаштириш, суғориш иншоотлари қуриш ишлари авж олдирилди. КПСС МҚ ва СССР Министрлар Советининг 1956 йилги «Пахта етиштиришни кўпайтириш учун Ўзбекистон ССР ва Қозоғистон ССРдаги Мирзачўл қуриқ ерларини суғориш тўғрисида»ги, 1958 йилги «Ўзбекистон ССР, Қозоғистон ССР ва Тожикистон ССР даги Мирзачўлни суғориш ва ўзлаштириш ишларини янада кенгайтириш ва жадаллаштириш тўғрисида»ги қарорларига асосан ирригация тарихида биринчи бўлиб Мирзачўлда катта майдонларда қуриқ ерларни ўзлаштириш ишлари олиб борилди. Йирик ишлаб чиқариш базаси барпо этилиб, қурилиш ишлари индустриал асосда олиб борилди. 1956 йилда қуриқ ерларни ўзлаштириш бош бошқармаси «Главголдностепстрой», 1963 йилда ирригация ва совхозлар қурилиши бўйича Ўрта Осиё бош бошқармаси («Главсредазсовхозстрой»), уларнинг ҳудудий бошқармалари, жойларда трест ва қурилиш бошқармалари тизими ташкил этилди.

Янги ерларни ўзлаштириш жараёни янги совхозлар, уларнинг хўжалик бинолари, аҳоли яшайдиган пасёлкалар бунёд этиш билан бирга олиб борилди. 1956—1965 йилларда Мирзачўлда 84 минг гектар янги

ер ўзлаштирилди, 16 та пахтачиликка ихтисослашган, битта боғдорчилик-узумчилик совхозлари ташкил этилди. Шу йилларда ўзлаштирилган жойларда 456 минг кв метр турар жой бинолари, ўнлаб мактаблар, болалар боғчалари, касалхоналар, ошхоналар, маданий-маиший муассасалар барпо этилди. 170 км темир ва 759 км автомобиль йўллари қурилди, 637 км электр линиялари ўтказилди, хўжаликлар турар жой бинолари газлаштирилди. 1957 йилда Янгиер ва 1961 йилда Гулистон шаҳарлари вужудга келди.

1963 йил 16 февралда маркази Гулистон шаҳри бўлган Сирдарё вилояти ташкил этилди. Вилоятда пахта экиладиган ер майдонлари 1956 йилдаги 120 минг гектардан 1965 йилда 211 минг гектарга, пахта хом ашёси етиштириш эса 243 минг тоннадан 441 минг тоннага кўпайди.

Мирзачўл ерларини суғориш, мелиоратив ҳолатини яхшилаш тадбирлари амалга оширилди. Жанубий Мирзачўл канали қурилди.

Марказий Фарғона, Қорақалпоғистон автоном республикасида, Сурхондарё, Бухоро ва Қашқадарё вилоятларида ҳам суғориладиган деҳқончиликни кенгайтириш, ирригация-қурилиш ишлари кенг кўламда олиб борилди. Қорақалпоғистонда янги шоликорлик совхозлари ишга туширилди. Бухоро вилоятида 1963 йилда Аму-Қорақўл машина-канал, 1965 йилда Аму-Бухоро машина-канал қурилиб фойдаланишга топширилди. Натижада Бухоро вилоятида 90 минг гектар ер, жумладан, 26 минг гектар янги ер майдонлари суғориладиган, Қизилқум саҳросида майдони 300 минг гектардан ортиқ яйловларга сув борадиган бўлди.

1953—1963 йилларда Марказий Фарғона чулларида 72,4 минг гектар ер ўзлаштирилди, 16 та янги колхоз ва 2 та янги совхоз вужудга келди.

50—60-йилларда Косонсой, Қамаш, Фарғона, Пачкамар, Чорвоқ, Қўйимозор, Жанубий Сурхон, Чимқўрғон, Тошкент, Оҳангарон сув омборлари қурилди. 1959—1965 йилларда республика бўйича 381,8 минг гектар янги суғориладиган ер ўзлаштирилиб хўжалик ишларига киритилди. Сувдан тежаб фойдаланиш мақсадида 545 км бетон ариқлари қурилди, 1965 йилда 900 та суғориш системасида 22 мингдан ортиқроқ гидротехник иншоотлар ишлаб турди, бу 800 минг гектар суғориладиган ерларни сув билан таъминлашни яхшилашга имкон берди.



Жиззах ва Қарши чўли, Мирзачўл, Сурхон-Шеробод ва Марказий Фарғона ҳамда Қуйи Амударё ерларини ўзлаштириш, сув чиқариш ишлари авж олди.

Жиззах чўлида 70 минг гектардан кўпроқ янги ерлар ўзлаштирилди. Ўзлаштирилган ерларда Мирзачўл (1967), Дўстлик (1970), Зафаробод (1973), Арнасой (1977) туманлари ташкил этилди. Саноат корхоналари барпо этилган, аҳоли зичроқ яшайдиган посёлкалар базасида Пахтакор (1974), Дўстлик (1974), Гагарин (1974) шаҳарлари вужудга келди. Жиззах чўлида 1454 минг кв метр турар жой бинолари, 21,9 минг ўринли мактаблар, 6800 ўринли болалар боғчалари, клублар, шифохоналар, ошхоналар қурилди. 1973 йилда Жиззах вилояти ташкил этилди.

Сирдарё вилоятида янги ерларни ўзлаштириш ишлари давом эттирилди. 1966—1975 йилларда 181 минг гектар янги ерлар ўзлаштирилди. 50-йилларнинг иккинчи ярмидан 70-йилларнинг ўрталаригача бўлган даврда қишлоқ хўжалик ишларига киритилган янги ерлар майдони 280 минг гектарни ташкил этди. Бу ерларда 55 та совхозлар вужудга келди. Мирзачўл ва Жиззах чўлларини ўз ичига олган янги пахтачилик иқтисодий райони вужудга келди, саноат комплекслари қурилди. 1985 йилда Сирдарё ва Жиззах вилоятларида 731 минг тонна пахта хом ашёси етиштирилди.

Қашқадарё, Сурхондарё, Бухоро, Андижон, Наманган, Фарғона, Самарқанд, Хоразм вилоятларида, Қорақалпоғистон АССРда ҳам сув хўжалиги, янги ерлар ўзлаштириш ишлари кенг миқёсда олиб борилди. 70-йилларда Амударё суви ҳисобига энг йирик Туямўйин, Кампирровот дарёси бўйида Андижон, Наманган вилоятида Чортоқ ва Эскар, Самарқанд вилоятида Қоратепа, Сурхондарё вилоятларида Деҳқонобод сув омборлари бунёд этилди. Катта Наманган, Паркент ва бошқа каналлар қурилди.

Шундай қилиб, Ўзбекистон ҳудудида 1946—1965 йилларда қарийб 600 минг гектар янги суғориладиган ерлар ишга туширилган бўлса, 1966—1985 йилларда 1,6 миллион гектар янги ерлар ўзлаштирилиб фойдаланишга топширилди. 1985 йилда 10 миллиард кубометр сувни тўпловчи 23 та сув омбори, 197 минг км узунликдаги каналлар, 900 та суғориш системаси, 92 минг гидро узеллар ишлаб турди. Ўзлаштирилган қўриқ ерларда 160 та совхоз ташкил этилди, 7,7 млн. кв м. турар-жой, 37 минг ўринли мактабгача ёшдаги бола-

лар муассалари, 102 минг ўринли умумтаълим мактаблари барпо этилди.

Қишлоқ хўжалигининг моддий техник базаси мустаҳкамланди. Хўжаликларни электр энергияси билан таъминлаш, уларга тракторлар ва бошқа қишлоқ хўжалик машиналари, минерал ўғитлар етказиб бериш ишлари анча яхшиланди. Масалан, 1985 йилда колхоз ва совхозларда 189 минг трактор, 37 минг пахта териш машиналари ва бошқа турдаги техника воситалари бор эди.

**Пахта монокультураси** Республика қишлоқ хўжалигида пахта монокультура сифатида ривожлантирилди. 1950 йилда 1,1 млн. гектар ерга ғуза экилган бўлса, 1985 йилда қарийб 2 млн. гектар ерга ғуза экилди. Пахта хом ашёси шу йилларда 2,3 млн. тоннадан 5,4 млн. тоннага етди. Ҳосилдорлик ҳар гектар ҳисобига 20,1 центнердан 27,0 центнерга кўтарилди.

Марказий ҳокимият Иттифоқ меҳнат тақсимоотида, ягона халқ хўжалиги комплексида Ўзбекистоннинг асосий ўрни пахтачилик эканлигини қатъий белгилаб қўйган эди. Ўзбекистонга оғир вазифа — СССРнинг халқаро майдонда пахта мустақиллигини таъминлаш вазифаси юклатилган эди. Мана шу боисдан пахта Ўзбекистонда монокультурага, яъни ҳукмрон тармоққа айланди. 1985 йилда республика пахта майдонлари барча экин майдонларининг учдан икки қисмини эгаллар эди. Андижон, Фарғона, Сирдарё, Жиззах, Бухоро вилоятларида эса унинг салмоғи 70—75 фоизга етарди. Бу ҳолат экинларни илмий асосланган мезонларга биноан алмашлаб экиш ва тупроқ унумдорлигини қайта тиклаш имконини бермасди. Пахтачиликда жуда заҳарли химикатлар (бутифос, меркаптофос) ҳаддан ташқари кўп миқёсда қўлланиларди, уларни сақлаш ва ишлатиш қоидалари бузиларди. Бундай бедодликдан одамлар заҳарланарди, атроф-муҳит ифлосланарди, сув, ҳаво ва тупроқ ҳам минераллашиб заҳарланиб борди. Касалликлар сони ортди, улим, носоғлом бола туғиш ҳоллари кўпайди.

Пахта оғир ва машаққатли меҳнат эвазига етиштириларди, деҳқонлар тер тўкиб ишларди, бироқ меҳнатига яраша ҳақ олмасдилар. Негаки, биринчидан, пахта хом ашёсига кам ҳақ туланар эди, иккинчидан, пахта хом ашёсидан тайёр маҳсулотлар тайёрлаш асосан бошқа минтақаларда амалга ошириларди, даромаднинг кўп қисмини тайёр маҳсулотлар тайёрловчилар оларди, хом ашё етиштирувчилар ночор аҳволда қолаверди.

**Ғаллачиликнинг  
ахволи**

Ўзбекистон қишлоқ хўжали-  
гида маккажўхори, буғдой  
ҳам етиштирилди. 1970-

йилларда барча вилоятларда 18 та ихтисослашган маккажўхоричилиқ совхозлари ташкил этилди ва маккажўхори етиштириш сезиларли даражада кўпайди.

Бироқ 80-йилларнинг ўрталарида бу тармоққа эътибор камайди, маккажўхори экишга ажратилган экин майдонлари кескин камайтирилди. Натижада, маккажўхори етиштириш пасайиб, 1985 йилда атиги 443,1 минг тоннага тушиб қолди. Серсув ва жазирама иссиқ бўладиган жойларда шоли етиштирилар эди. Шоли асосан Чирчиқ, Оҳангарон, Сирдарё бўйларида экиларди. Ўзбекистон Компартияси МҚ ва Министрлар Кенгаши 1978 йил ноябрида шоли етиштиришни янада кўпайтириш тўғрисида қарор қабул қилди. Қарорга мувофиқ Амударёнинг қуйи қисмида — Қорақалпоғистон АССР ва Хоразм вилоятида анча ерлар ўзлаштирилди ва ихтисослаштирилган махсус шоликорлик совхозлари ташкил этилди. Биргина Қорақалпоғистонда шоликорликка ихтисослаштирилган совхозлар сони 19 тага етди. 1960 йилда Қорақалпоғистонда 3,6 минг тонна шоли тайёрланган бўлса, 1983 йилда 332,3 минг тонна шоли тайёрланди. Шоли етиштириладиган асосий ҳудудлардан иккинчиси Хоразм вилоятидир. 1960 йилда Хоразм вилоятида 13,6 минг тонна шоли етиштирилган бўлса, 1985 йилда 117,9 минг тонна шоли тайёрланди. Тошкент, Сирдарё, Сурхондарё вилоятларида ҳам шоли етиштириш анча кўпайди. 1985 йилда республика бўйича 482,9 минг тонна шоли тайёрланди, бу 1970 йилга нисбатан 2,6 марта кўп эди.

Республикада буғдой, арпа етиштириш имкониятлари катта, аммо бу имкониятдан фойдаланилмади, буғдой экиш учун сугориладиган ер ажратилмади. Буғдой ва арпа баҳорикор (лалмикор) ерларга экиларди. Ҳосилдорлик гектарига 5—8 центнердан ошмасди. 1985 йилда атиги 387,9 минг тонна буғдой етиштирилди, аҳолининг буғдойга бўлган талаби мутлақо қондирилмасди, республикага бошқа минтақалардан буғдой келтирилар эди. Республика далаларида ширин-шакар мевалар ва узум, қовун ва тарвузлар, сабзавотчилик маҳсулотлари етиштирилди. Республикада 49 та совхоз мева ва узум етиштиришга ихтисослаштирилган эди.

Кейинги йилларда цитрус мевалар етиштириш ри-

вожланди. Халқ селекционери Зайниддин Фахриддинов Тошкент вилоятида катта лимонария яратди. Термиз туманида барпо этилган «Наврӯз» лимонариясининг майдони 50 гектарга етди. Аҳолининг лимонга бўлган эҳтиёжининг катта қисми республикада етиштирилган лимон билан қопланадиган бўлди.

1961 йилда республикада 116,5 минг гектар мевазор, 46,4 минг гектар узумзорлар бўлган бўлса, 1985 йилда уларнинг майдони анча кенгайиб мевазор боғлар 206,1 минг гектарни, узумзорлар 133,4 минг гектарни ташкил этди. Шу йилларда мева етиштириш 152,2 минг тоннадан 633,0 минг тоннага, узум тайёрлаш 223,6 минг тоннадан 635,6 тоннага кўтарилди.

Барча вилоятларда, айниқса йирик шаҳарлар атрофида картошка сабзавот етиштириш йўлга қўйилди. 50—80-йилларда республикада 45 та сабзавотчиликка ихтисослаштирилган колхоз, 35 та сабзавот, сутчилик совхозлари ташкил этилди. Сабзавот, картошка етиштириш ва полиз экинлари майдони 1960 йилдаги 108,9 минг гектардан 1985 йилда 196,3 минг гектарга кенгайди. Шу йилларда картошка етиштириш 162,7 минг тоннадан 240,7 минг тоннага сабзавот тайёрлаш 377,3 минг тоннадан 2,4 млн. тоннага, полиз маҳсулотлари 263,7 минг тоннадан 790,0 минг тоннага кўпайди. Хоразм, Жиззах, Сирдарё вилоятларида кўп миқдорда қовун тарвуз етиштирилди.

#### **Чорвачилик**

Чорвачилик ҳам ўсди. 60-йилларда қорамолчиликка ихтисослаштирилган 30 та совхоз ташкил этилди. 70-йилларнинг иккинчи ярмида давлат ва колхозлар маблағлари ҳисобига 45 минг сигир боқиладиган сутчилик комплекслари, 65 минг бузоқ боқиладиган гуштчилик комплекслари ва очиқ майдонда 190 минг бош қорамол боқиладиган 13 та ихтисослаштирилган комплекслар қурилди. 1985 йилда ҳўжаликлар 4,1 млн. бош қорамол шу жумладан 1,6 миллион сигирларни боқиб маҳсулотлар етиштирди. 1982 йилда чорвачилик, чўчқачилик ва сутчилик комплекслари сони 82 тага етди.

Бухоро, Жиззах, Навоий, Қашқадарё, Самарқанд вилоятлари, Қорақалпоғистон АССРда 90 тага яқин ихтисослаштирилган қоракўлчилик совхозларида 5 млн дан ортиқроқ қоракўл қўйлари боқилиб, қимматбаҳо қоракўл терилар етиштирилди. Шунингдек 3 млн. бошдан ортиқроқ хисори ва жайдари қўйлар боқилди.

60—70-йилларда парҳез парранда гушти, тухум иш-

лаб чиқарадиган 20 дан ортиқ йирик паррандачилик комплекслари барпо этилди, паррандаларни озиклан-тириш, кўпайтириш, тухум ва гўшт етиштириш ишлари механизациялаштирилди. 1985 йилда республикада 33,5 млн. товуқлардан қарийб икки млрд. дона тухум олинди, бу 1960 йилдагига нисбатан тўрт марта ортиқ эди.

Ўзбекистонда собиқ Иттифоқ бўйича етиштирилган пилланинг учдан икки қисми етиштириларди. 1985 йилда хўжаликлар томонидан етиштирилиб давлатга сотилган пилла 32,2 минг тоннага етди. Шунингдек, йилига ўрта ҳисобда 4 минг тоннага яқин асал тайёрланди. Амударё, Сирдарё ва Орол денгизи қирғоқларида андатра, нутрия, норка ва бошқа ҳайвонлар урчитилди ва мўйналар тайёрланди. Балиқчилик хўжалик-лари 1985 йилда 26 минг тонна маҳсулотлар етиштирдилар.

#### **Орол фожеаси**

Мустабид совет тузуми шароитида дастуриламал бўлиб қолган «Инсон табиатнинг хўжайини», деган сохта мафкуравий даъво, хўжалик юритишнинг яроқсиз усуллари, табиий ва минерал хом ашё захираларидан ваҳшийларча фойдаланиш каби иллатлар экологик муаммоларни келтириб чиқарди. Ўзбекистонда ернинг ниҳоят даражада шўрланиши, тупроқ унумдорлигининг пасайиши, ернинг заҳарланиши ва бузилиши, ҳаво бўшлиғи, ер усти ва ер ости сувларининг ифлосланиши экологик муҳитни ёмонлаштириб борди.

Чўлу саҳроларни ўзлаштириш борасидаги дабдабали тадбирлар, пахта монокультурасининг кучайиши, Амударё ва Сирдарё ҳавзалари бўйлаб суғориш тизимларини жадал суратда қуриш ишлари Орол фожеасини келтириб чиқарди. Орол денгизининг сатҳи қарийб 20 метрга пасайди, унинг соҳиллари 60—80 км га чекинди, у энди яхлит денгиз эмас, балки иккита қолдиқ қўлга айланиб қолди. Денгизнинг сув қочган 4 млн. гектардан ортиқроқ туби қумли шўрҳок саҳрога айлан-ди. Ундан кучли шамол бўрон орқали кўтарилган туз, чанг-тўзонлар, атроф-муҳитни емирмоқда, одамлар соғлиғини ёмонлаштирмоқда. Ошқозон раки, туберкулёз, қорин тифи, камқонлик, сийдик йўллари ва жигар тоши, қон босими ва бошқа касалликлар кўпайди. Болалар ва хотин-қизлар ўлими кўпайиши кузатилмоқда.

Йилига 90 кунлаб давом этадиган кучли бўрон туфайли 15—75 миллион тонна тузли қумлар атмосфера-

га кўтарилиб 300—500 км масофага ёйилмоқда. Оролнинг қуриб бориши экологик кулфат даражасига айланди, унинг атрофида яшайдиган қарийб 35 миллион киши жавф-хатар остида қолди.

**Ижтимоий-иқтисодий  
ҳаётда инқирозли  
ҳолатнинг вужудга  
келиши**

50—80-йилларнинг биринчи ярми Ватанимиз тарихидаги энг мураккаб даврлардан биридир. Бир томондан, меҳнаткашларнинг фидокорона меҳ-

нати туфайли республика иқтисодиёти ривожланди. Иккинчи томондан, ижтимоий, иқтисодий, маънавий ҳаётда муаммолар, нохуш ҳолатлар туپланиб бориб, пировардида инқирозли вазиятни келтириб чиқарди. Республиканинг иқтисодий ривожланиш йўлида тўхтаб қолишлар юз бермаса-да, олға томон силжиш суръатлари тобора секинлашиб, пасайиб борди. 20-йиллар охири — 30-йилларда шаклланган ҳўжалик юритиш тизими бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик усули 30-йилларда, уруш даврида, тиклаш йилларида муайян самара берган бўлса-да, 50-йиллардан эътиборан ижтимоий-иқтисодий тараққиётга тўсиқ бўла бошлади. 1956 йилда ижтимоий ҳаётда иқтисодиётни қайта қуришлар, бошқарувни демократиялаштиришга уринишлар бўлди. Авваллари Марказда ҳал этилган айрим маҳаллий масалаларни республикалар ихтиёрига бериш, ижтимоий ҳаётни демократлаштириш, бошқарувни жойларга яқинлаштириш, бошқарув аппаратини қисқартириш, корхоналарнинг ҳўжалик мустақиллигини кенгайтириш, ҳўжалик томорқаларини бошқаришнинг ҳудудий тартибига ўтиш тадбирлари қурилди. Бироқ бу тадбирлар ярим-ёрти ўзгаришлар бўлиб, иқтисодий алоқалар ва муносабатларнинг чуқур қатламларига бориб етмади. Унинг устига бу ўзгаришлар, демократлаштириш жараёнлари консерватив кучларнинг қаршилигига дуч келди ва тўхтаб қолди.

60-йилларнинг ўрталарида иқтисодий ислоҳотлар қилишга киришилди. 1965 йилги ислоҳотда саноат, қурилиш ва қишлоқ ҳўжалик корхоналарини ҳўжалик ҳисобига ўтказиш, рағбатлантириш тизимини такомиллаштиришни кўзда тутган тадбирлар мўлжалланди. Корхоналар учун юқоридан режалаштириладиган кўрсаткичлар қисқарди, корхоналар фаолиятига баҳо беришда ишлаб чиқилган ялпи маҳсулот эмас, реализация қилинган маҳсулот асосий кўрсаткич деб белгиланди. Бироқ сиёсий вазият ўзгармади, у иқтисодий ислоҳот-

га зид бўлиб қолаверди. Марказий сиёсий ҳокимиятнинг иқтисодий нazorat қилиши, буйруқбозлик янада кучайди, режадаги тадбирларга тез-тез тузатишлар киритила бошлади, корхоналар ҳуқуқлари чеклана борди. Иқтисодий методлар яна маъмуриятчилик билан алмаштирилди. Ислоҳот бошқарувнинг ўрта қисмига, корхоналаргагина дахлдор бўлиб, у бошқарувнинг юқори эшелонларини ўзгартира олмади. Қарорлар қоғозда қолиб кетди. Уларни амалга оширишни таъминловчи жиддий ўзгаришлар бўлмади, раҳбариятда сиёсий ирода етишмади. Ислоҳотлар 60-йилларнинг иккинчи ярмида бироз самара берган бўлса-да, бироқ умуман қўзланган натижани бермади. 60-йилларнинг иқтисодий ислоҳоти жамиятнинг сиёсий, ижтимоий ва маънавий ривожланишига, ишлаб чиқариш муносабатларининг туб моҳиятига дахл қилмади. Шу сабабли муваффақиятсизликка учради.

Бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик тизими яратган тўғоноқли механизм кейинги йилларда ҳам ижтимоий-иқтисодий ҳаётда прогрессив қайта ўзгаришларни, 1979 йилги иқтисодий нazorat қилиш йўлидаги уринишларни барбод қилди. 70—80-йилларда бўлиб ўтган КПССнинг барча съездларида ривожланишнинг интенсив шаклига ўтиш зарурлиги қайта-қайта таъкидланган эди. Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, раҳбарликда иқтисодий усулларга ўтиш вазифалари қўйилар эди. Аммо бу вазифалар амалда директивалигича қоларди. Сўз билан иш ўртасида узилиш рўй берди. Тараққиётда депсиниш, инқирозли ҳолатлар юз берди.

Жамиятнинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётида юзага келган инқирозли ҳолатнинг сабаблари ва илдири фикрлашнинг орқада қолганлигида, муайян тарихий шароитга етарли сиёсий баҳо бера олмаганликда эди. 60-йилларнинг охирида илмий ва сиёсий ҳаётга кириб келган «ривожланган социализм» тушунчаси ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражасини аниқлашда жиддий назарий хатога йўл-қўйилганлигининг оқибати бўлди. Совет жамиятининг ҳолати қай даражада эканлигига объектив баҳо бермаслик реал ҳаётга тўғри келмайдиган стратегик ва тактик йўл-йўриқларни белгилашга олиб келди. Қўлга киритилган ютуқларни улуғлаш, миқдор кетидан қувиш, камчиликларни пайқамаслик сингари ярамас иллатлар борган сари ҳаётда мустаҳкам ўрнаша борди.

Натижада, республика иқтисодиётида, бутун

СССРда бўлганидек, инқирозли вазият белгилари вужудга кела бошлади. Расмий маълумотларга биноан, миллий даромаднинг ўртача йиллик ўсиши пасайиб 1960—1965 йиллардаги 7,8 фоиздан, 1981—1985 йилларда 3,3 фоизга тушиб қолди. Аҳоли жон бошига туғри келадиган соф, даромаднинг ўсиш суръати 1965—1985 йилларда етти маротабага камайди.

Иқтисодиётда ишлаб чиқаришнинг интенсив усулларига ўтиш, моддий хом ашё ва энергетика бойликларидан фойдаланиш соҳасида жуда катта хатоликларга йўл қўйилди. Моддий бойликларни сақлаш ўрнига улардан аёвсиз фойдаланишга йўл тугилди, меҳнат унумдорлиги пасайиб кетди. Иқтисодиётдаги инқирозий ҳолатлар ижтимоий соҳага ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Ижтимоий эҳтиёжлар учун маблағлар тақсимлашнинг қолдиқ принципи ва тақсимотда текисчилик қонун-қоидасининг устун бўлиши ижтимоий адолатсизликнинг авж олишига олиб келди. Ижтимоий танглик, миллатлараро муносабатнинг кескинлашуви ичкиликбозлик, гиёҳвандлик, чайқовчилик, порахўрлик ва бошқа шу каби иллатларнинг кенг ёйилишида ўз ифодасини топди.

Ижтимоий муносабатларда меҳнатни рағбатлантириш тизимининг бузилиши оқибатида мураккаб вазият вужудга келди. Кўп ҳолатда юқори малакали меҳнат ҳақ тўлашда камситилди. Инженер ва ишчи-конструктор, врач ва санитария ходими деярли бир хил маош оларди. Натижада аҳолининг меҳнатга қизиқиши ва фаллиги сусайди. Бу эса ўз навбатида меҳнат унумининг пасайишига олиб келди. Йиллар мобайнида ана шундай ҳолатнинг такрорланиши мамлакат миқёсида маҳсулот танқислигини юзага келтирди.

Нохуш ҳолатлар соғлиқни сақлаш ҳамда халқ маорифи соҳаларини ҳам қамраб олди. Давлат бюджетидан ажратилаётган маблағ тобора камайиб борди. Бу эса ана шу соҳалар моддий-техник базасининг эскиришига, таълимнинг ва аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш сифатининг ёмонлашувига олиб келди. Мамлакатда болалар боғчалари, мактаблар, театр ва кино учун бинолар етишмаслиги ҳам одатдаги ҳолга айланди. Жумладан, 1985 йилда мактаб биноларининг етишмаслиги натижасида ўқувчиларнинг тўртдан уч қисми иккинчи ёки учинчи сменада ўқирди. Умумтаълим мактабларининг 32 фоизи водопровод суви билан, 60 фоизи марказий иситиш тармоғи билан таъминланмаган эди. Рес-



публика ижтимоий ҳаётида имзосиз хат, туҳмат, танқид учун ўч олиш сингари иллатлар ҳам авж олди. Бу эса одамларнинг ижтимоий руҳияти салбий томонга ўзгаришига олиб келди. Тайёрига айёрлик, боқимандалик кайфиятини келтириб чиқарди.

Нохуш ҳолатлар миллий муносабатларни ҳам четлаб ўтмади. Бу соҳадаги муаммолар тобора кўп тулланиб бораверди. Вазирлик ва бошқармаларнинг ходимлари ҳар доим ҳам миллий шарт-шароитларни ва урф-одатларни, экологик вазиятни ҳисобга олиб иш юритиш зарурлигини эътиборга олавермади. Бир қанча жойларда ортиқча ишчи кучлари пайдо бўла бошлади. Биргина Фарғона водийсининг ўзида 200 минг йигит ва қиз ишсиз эди.

Жамиятда содир бўлаётган ижтимоий жараёнлар, шу жумладан, миллий ўзликни англаш, ўз халқининг тарихига бўлган қизиқишнинг ошиши, маънавий меросга ҳамда урф-одатларга қизиқишнинг кучайиши старлича эътиборга олинмади ва чуқур таҳлил қилинмади. Бу жараён туб жой аҳолиси билан келиб ўрнашиб қолган аҳоли ўртасидаги нисбатнинг ўзгарган даврида айниқса кескинлашиб борди. Миллий ўзига хосликни асраш, миллий тил ва урф-одатларни сақлаб қолиш муаммолари кучайиб борди.

Раҳбарликнинг маъмурий-буйруқбозлик усулига асосланган давлат ва Компартиянинг ўша пайтда олиб борган миллатларни бир-бирига сунъий яқинлаштириш сиёсати миллий республикалар ва бошқа миллий тузилмаларнинг ҳуқуқларини чеклаб қўйди, ижтимоий кескинликнинг жавфли манбаларини вужудга келтирди, республикалараро муносабатларда зиддиятли вазиятларни вужудга келтириш учун шарт-шароит ҳозирлади.

Қишлоқ хўжалигида сифат кўрсаткичлари йилдан-йилга пасайиб борди. Қишлоқ меҳнаткашларининг ўз меҳнатлари натижаларидан манфаатдорлиги сусайди.

Йилдан-йилга «Марказнинг буюртмаси» ҳисобига пахта хом ашёсини етиштириш кўпайиб борган бўлсада, ундан аҳолининг олаётган соф даромади камлигича қолаверди. Қишлоқ оиласининг ҳар бир аъзосига тўғри келадиган ойлик даромад Россияда 98,1 сўмни ташкил этган бир пайтда, Ўзбекистонда ўз томорқасидан тушадиган даромад билан биргаликда ҳисобланганда 58,9 сўмга тенг бўлди. Натижада Ўзбекистон халқининг турмуш даражаси пасайиб, СССР миқёсида охириги ўринларга тушиб қолди.

Тараққийётга тўсқинлик қилувчи ўзига хос механизм сиёсат соҳасини ҳам ўз домига тортди. Бошқарув аппаратининг бюракратлаштирилиши, қарорлар қабул қилиш ва уни ҳаётга тадбиқ этишда нодемократик усулларнинг қўлланиши, қонунларнинг бажарилишини таъминловчиларнинг ўзлари томонидан қонунчиликнинг бузилиши, давлат ва ижтимоий ҳаётга доир масалаларда ошқораликнинг йўқлиги, омманинг пассивлиги ва шу сингарилар сиёсат соҳасидаги инқирознинг намоён бўлиши эди.

70—80 -йилларда партиявий раҳбарликнинг маъмурий-буйруқбозлик услуби тенденцияси кучайди. Ҳамма соҳаларда бошқариш функциялари партия ташкилотлари қўлида тупланган эди. Қабул қилинган қарорларни бажаришда масъулият тобора сусайиб борди, омма билан алоқа заифлашди. Давлат ҳаётига чуқур кириб борган нохуш ҳолатлар борган сари тараққийётга тўсиқ бўла бошлади.

СССР Конституциясига биноан халқ депутатлари советлари давлатнинг ҳокимият органлари ҳисоблансада, амалда улар партия ташкилотларининг ижрочиларига айланиб қолган эдилар. Советларнинг сессиялари ҳам Компартия томонидан олдиндан тайёрланган андоза асосида, қабул қилинадиган қонун ва қарорлар ҳам олдиндан тайёрланар ва яқдиллик билан маъқулланар эди.

Советлар обрўсининг пасайиши қонунларнинг бажарилишига ўзининг салбий таъсирини ўтказди. Қонунлар турли хилдаги ҳужжатлар билан алмаштирилди. 70-йилларнинг охири — 80-йилларнинг бошига келиб халқ ҳўжалигини бошқаришда 200 мингга яқин ҳар хил буйруқлар ва кўрсатмалар тупланиб қолиб, ҳўжаликлар фаолиятини ўргимчак сингари ўраб, чалкаштириб ташлаган эди. Мавжуд имкониятларни ҳисобга олмасдан ишлаб чиқилган озиқ-овқат, аграр, ижтимоий ва бошқа соҳалардаги дастурлар иқтисодий қарамақаршиликларни чуқурлаштириб юборди.

Республика партия ва ҳукумат раҳбариятида қандай қилиб бўлса ҳам Марказ ва КПСС раҳбарияти, хусусан, Л. И. Брежнев олдида «юзни ёруғ қилиш»га интилиш кучайди. Ўз навбатида қуйи партия ташкилотларининг республика раҳбарияти олдида «юзни ёруғ қилиш», берган ваъдалари устидан чиқиш учун нопок йўллари ахтариши кенг тус олди.

Ўзбекистон Компартияси МҚнинг 1984 йил июнь

ойида бўлиб ўтган XVI пленумида партия, совет ва давлат хўжалик органлари фаолиятидаги жиддий хатоликлар ва қонунбузарлик туғрисида очиқ-ойдин гапирилди. Бироқ пленум тобора чуқурлашиб бораётган нохушликларнинг илдизини келтириб чиқарган туб сабабларни тулиқ очиб бера олмади. Шу боисдан кейинчалик ҳам нохуш жараёнлар давом этаверди. Маҳаллий аҳамиятга молик ишларни амалга оширишда Ўзбекистон партия ташкилотларининг ишига Марказнинг аралашуви кучайди. Бу эса республикадаги носоглом вазиятни яна ҳам мураккаблаштирди.

Иқтисодий ва ижтимоий ҳаётнинг тобора яққолроқ намоён бўлаётган инқирозий ҳолатларини бартараф этиш, Ўзбекистонни юқори тараққиёт даражасига олиб чиқиш учун янгича йўл тутиш зарурияти тулиқ етилган эди.

### Савол ва топшириқлар

1. 50—80-йилларда қандай электр станциялари қурилди?
2. Қайси ҳудудларда газ ва нефть конлари топилди?
3. Жарқоқ-Бухоро-Самарқанд-Тошкент газ қувури қачон қурилди унинг аҳамияти нимада?
4. Ўзбекистон газидан қайси республикалар фойдаланди?
5. Ўзбекистонда қандай металлургия корхоналари қурилди?
6. Ўзбек олтини ҳақида нималарни биласиз?
7. Қайси корхоналарда қишлоқ хўжалик машиналари ишлаб чиқарилган?
8. Қандай тўқимачилик корхоналари қурилди?
9. Янги темир ва автомобиль йўллари қурилиши ҳақида нималарни биласиз?
10. Ўзбекистоннинг қайси ҳудудларида янги ерлар ўзлаштирилди?
11. Пахта монокультураси нима?
12. Ижтимоий-иқтисодий ҳаётда қандай нохуш ҳолатлар вужудга келди?
13. Қандай экологик муаммоларни биласиз?
14. Орол фожеаси ҳақида реферат ёзинг.

## 19-§. МАДАНИЙ ВА МАЪНАВИЙ ҲАЁТ

### Халқ таълими

50-йилларда мактаб қурилиши, болаларни мактабга жалб қилиш ишлари анчагина кенгайди. Етти йиллик умумий мажбурий таълим амалга оширилди. Бироқ халқ таълимида жиддий нуқсонлар мавжуд эди. Таълимнинг мазмуни ҳаётдан орқада қолганлиги яққол кўринарди. Биринчидан, мактаб ўқувчиларининг билим савияси

паст эди. Иккинчидан, ун йил ўқиб, мактабни тамомлаб чиқувчилар бирорта касб-хунарни эгалламас, меҳнат малакаларини олмас эдилар.

1958 йил декабрида СССР Олий Совети «СССРдаги мактабнинг турмуш билан алоқасини мустаҳкамлаш ва халқ маорифи тизимини янада ривожлантириш тўғрисида» қонун қабул қилди. Қонунда ўқитишни турмуш билан боғлаб олиб бориш, ёшларни ақлий, маънавий, жисмоний жиҳатдан етук қилиб шакллантириш, уларга умумий политехник билим бериш вазифалари қўйилди. Айтишунга ўхшаган қонун 1959 йилда Ўзбекистон ССР Олий Кенгаши томонидан ҳам қабул қилинди. 10 йиллик ўрта мактаблар 11 йиллик мактабларга айлантирилди.

Мактаблар учун янги ўқув режалари, дастурлари ва дарсликлар яратилди. Мактабларда устахоналар қурилди. Мактаб тажриба участкалари вужудга келди. Физика ва математика фанларини ўрганиш учун ажратилган соатлар кўпайтирилди. Ўқувчиларга машинасозлик, саноат, қурилиш ва қишлоқ хўжалиги бўйича амалий машғулотлар ўтиш йўлга қўйилди. 1962 йилдаёқ умумий мажбурий саккиз йиллик таълимга ўтиш амалга ошди. Барча етти йиллик мактаблар саккиз йиллик мактабларга айлантирилди.

Саноат, қурилиш ва қишлоқ хўжалигида иш билан банд бўлган ёшларга таълим бериш мақсадида ишлаб чиқаришдан ажралмасдан ўқиш имкониятини берувчи кечки ва сиртқи мактаблар ташкил этилди. 1958—1965 йилларда 1000 га яқин шундай мактаблар очилди, уларда ўқийдиган ёшлар 1965 йилда 134,5 минг кишини ташкил этди.

Ўзбекистон Компартияси ва ҳукумати «Республика умумтаълим мактаблари ишини янада яхшилаш чоралари тўғрисида» (1966) ва «Республика умумий ўрта таълимга ўтиш муносабати билан халқ маорифини янада яхшилаш чоралари тўғрисида» (1969) қарорлар қабул қилди. Бу қарорларда асосан республикада ёшлар учун умумий ўрта таълимга ўтиш, янги мактаб бинолари, ўқув кабинетлари, лабораториялар, устахоналар барпо этишга йўналтирилган капитал қурилиш ишлари бажарилди. Мактаб-интернатлар, ўқувчиларнинг бадиий истеъдодларини ривожлантирувчи мактаблар кўпайди. Глиер номидаги ўрта мактаб-интернат, миллий мусиқа ва миллий амалий санъат мактаб-интернатлари, спорт мактаб-интернати ва бошқа ўнлаб мусиқа мактаблари очилди.

Ўрта умумтаълим мактаблари 1970 йилда ишлаб чиқилган низомга мувофиқ маҳаллий шароитлардан келиб чиққан ҳолда алоҳида бошланғич (1—3-синфлар), 8 йиллик (1—8-синфлар) ва ўрта (1—10-синфлар) мактабларига айлантирилди. Ишлаб чиқариш таълими бериш мақсадида мактаблараро ишлаб чиқариш ўқув-комбинатлари тузилди. Шаҳар ва туманларда касб-ҳунар билим юртлари ташкил этилди. Кўпчилик мактабларда ёшларни ўқув машғулотларидан кейин мактабда олиб қолиш, уларга таълим-тарбия бериш ишлари йўлга қўйилди, яъни куни узайтирилган мактаблар ташкил топди. Алоҳида фанларни чуқур ўргатувчи мактаблар, шунингдек, ақлий ва жисмоний заиф болалар мактаблари вужудга келди.

70-йилларнинг ўрталарида умумий ўрта таълимга ўтиш яқунланди. 1965—1985 ўқув йиллари орасида ўтган 20 йил давомида барча турдаги умумтаълим мактаблари 8716 тадан 9188 тага кўпайди, ўқувчилар сони эса 3055,8 минг боладан 6519,6 минг болага кўпайди. 1965—1985 йилларда республика мактабларида ўрта маълумот олганлар сони 5,7 миллион кишидан ошди.

Шунга қарамай, халқ таълимида жиддий муаммолар ҳал этилмади. Мактаблар синф хоналарининг сони қанчалик ошмасин, болалар сонининг табиий ўсишидан орқада қолаверди. Мактаб биноларининг етишмаслиги, моддий-техник жиҳатдан заифлиги сурункали касалликка ўхшарди.

Мактабларда таълим-тарбия ишларининг мазмуни коммунистик мафкурага бўйсундирилган, КПСС режалари ва дастурлари доирасига, қолипга солиб қўйилган эди. Таълим-тарбия миллий хусусиятлар, тарихий маънавий қадриятлар, анъаналарни инobatга олмасди. Шунингдек, мактаблар умум инсоний қадриятлардан ҳам тобора бегоналаштирилди. Ўқувчиларнинг билим асосларини эгаллашга қизиқиши сўниб борди.

1984 йилда совет ҳокимияти ёшларга таълим ва тарбия бериш мазмунини яхшилаш мақсадида мактаб ва ҳунар-техника билим юртларини ислоҳ қилишга қарор қилди. Мактабларда «Информатика ва ҳисоблаш техникаси асослари» курсини ўқитиш, барча мактабларни микрокалькулятор, электр ҳисоблаш машиналари, компьютерлар билан таъминлаш каби вазифалар қўйилди. Аммо республиканинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи

бу вазифани бажаришни таъминлай олмади. Мактаб ислоҳоти иқтисодий ва ижтимоий тангликлар орқасида қолиб кетди. Таълим-тарбия жараёнини жаҳон андозалари даражасига кўтариш томон қилинган яна бир уриниш самарасиз тугади.

#### **Олий ва ўрта махсус таълим**

Олий ва ўрта ўқув юртлири малакали мутахассислар тайёрлаш масканидир. Республи- када олий ва ўрта махсус маълумотли мутахассислар тайёрлаш иқтисодий ва маданий қурилиш ишлари, та- раққиёт истиқболлари билан боғланган ҳолда олиб бо- рилди.

Урушдан кейинги йилларда олий ва ўрта махсус таълим анча ўсди. 50-йилларда 3 та олий ўқув юрти— Андижон медицина институти, Тошкентда электротех- ник алоқа, Физкультура институтлари, 60-йилларда яна 8 та янги олий ўқув юрти — Андижон пахтачилик институти, Фарғона политехника институти, Самар- қанд архитектура-қурилиш институти, Термиз, Сир- дарё, Тошкент вилоят педагогика институтилари, Ан- дижон тиллар педагогика институти, Тошкент рус тили ва адабиёти педагогика институти ташкил этилди. 70- йилларда яна 5 та олий ўқув юрти — Нукус давлат университети, Тошкент автомобиль-йўллар институти, Педиатрия институти очилди. Шунингдек, янги фа- культетлар, вилоятларда йирик олий ўқув юртлари- нинг филиаллари очилди. Янги мутахассисликлар бўйича кадрлар тайёрлаш йўлга қўйилди.

1960 йилда 30 та олий ўқув юртларида мута- хассислар тайёрланган бўлса, 1985 йилда улар- нинг сони 42 тани ташкил этди. 1961—1985 йил- лардан республика олий ўқув юртлари 828 мингга яқин муҳандислар, иқтисодчилар, агрономлар, ҳуқуқшунослар, ўқитувчилар, маданият ва санъат ходимлари етиштириб берди. Шунингдек, ўрта мах- сус ўқув юртлари тармоғи ҳам кенгайди. 1960 йил- да 75 та ўрта махсус ўқув юртлари фаолият кўрсат- ган бўлса, 1965 йилда уларнинг сони 249 тага етди. 1961—1985 йилларда 1 млн. 135 мингга яқин ўрта махсус маълумотли мутахассис кадрлар тайёрлан- ди.

Мутахассис кадрларни тайёрлашда жиддий камчи- ликларга ҳам йўл қўйилди. Мутахассислар тайёрлашда экстенсив метод, яъни сон жиҳатдан кўп кадрлар тай-

ёрлаш биринчи ўринда борди. Кадрлар тайёрлаш сифатини кўтариш соҳасидаги саъй-ҳаракатлар кутилган натижа бермади. Бунинг сабаблари анчагина:

ўқув юртларининг моддий техник базаси талабаларнинг ўсиш даражасидан анча паст даражада кенгайтирилди, замонавий техника воситалари билан етарли даражада таъминланмади;

Республика партия ва совет органлари томонидан олий ўқув юртлари учун ҳар бир вилоятдан талабалар қабул қилиш режаси белгиланган бўлиб, бу режани қандай қилиб бўлса ҳам бажариш мажбурий эди. Бу ўз навбатида билим савияси ниҳоятда паст бўлган ёшларнинг ҳам олий ўқув юртларидан ўрин олишига олиб келди;

олий ва ўрта махсус ўқув юртларида фан-техника тараққиёти таъсирида ўқув режалари ва дастурлари 60—70-йилларда уч марта ўзгарди, ҳар сафар ўқитиладиган фанлар янгилари ҳисобига кўпайиб, ўқув материаллари ҳажми ошиб борди, талабаларнинг мустақил ўқиб ўрганишлари учун вақт тобора камайиб борди. Талабаларнинг узоқ муддатли қишлоқ хўжалик ишларига жалб этилиши ўқув жараёнларига салбий таъсир кўрсатди. Ўқув юртларида кенг тарқалган фоизбозлик, бир неча фанлардан ўзлаштирмаганларни курсдан курсга шартли равишда ўтказиш кадрлар тайёрлаш сифатининг пасайишига олиб келди;

ҳалқ хўжалигининг мутахассисларга бўлган талаби яхши ўрганилмади, натижада кадрлар тайёрлашни режалаштиришда жиддий хатоларга йўл қўйилди, баъзи соҳаларда керагидан ортикча мутахассислар тайёрланди, бошқа соҳаларда, айниқса техника тараққиётининг ҳал қилувчи тармоқларида кадрлар танқислигига йўл қўйилди;

ўқув юртлари фаолиятида таниш-билишлик, ошна-огайнигарчилик, порахўрлик каби салбий ҳолатларнинг тарқалиши ҳам кадрлар тайёрлаш сифатини пасайтирди, сон кетидан қувиш устунлик қилди. Бундай вазиятда ёш мутахассисларнинг маълум қисми олган билимларини турмуш билан боғлай олмадилар, ғоявий-профессионал ва ахлоқий жиҳатдан етуклик ва қатъийлик кўрсата олмай, кўзбўямачилик, қўшиб ёзиш йўлига кириб қолдилар. Республиканинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида кенг тарқалган салбий ҳолатларнинг илдизи мутахассислар тайёрлашдаги нуқсонларга бориб тақалади, албатта.

академияси республикада илм-фаннинг маркази бўлиб қолди. 1946—1990 йилларда кўплаб янги илмий-тадқиқот институтлари, лабораториялар, илмий станциялар ташкил этилди. 80-йилларнинг бошларига келиб академия таркибида Қорақалпоғистон АССР филиали ва 35 илмий тадқиқот муассасалари фаолият кўрсатди. 38 минг илмий ходим, шу жумладан, 1215 фан доктори, 15664 фан номзоди фаннинг турли соҳаларида тадқиқот ишлари олиб борди.

Пахтачилик, суғориш ишларига доир комплекс тадқиқотлар олиб борилди. Ўзбекистон тупроқларининг классификацияси тузилди, у иқлимий районлаштирилди, карталаштирилди. 60-йилларда академик С. Н. Рижов суғориладиган тупроқларнинг унумдорлик даражаси ҳақидаги тушунчани ишлаб чиқди ва суғориладиган тупроқлар тип сифатида белгиланди. А. Н. Аскомченский, В. В. Павловский, Р. А. Алимов ва бошқалар сув тўғонининг янги конструкцияси, горизантал ва вертикаль зовурлар системаси, ғуза ўстиришнинг такомиллашган технологиясини ишлаб чиқдилар. Бу тадқиқотлар Мирзачўл, Далварзин, Шеробод, Қарши чўллари, Фарғона ва бошқа зоналарда катта майдонларни ўзлаштириш ва қишлоқ хўжалиги оборотига киритишга кўмаклашди.

Академик А. С. Содиков ғузадан ўстирувчи моддалар ва бошқа препаратлар синтез қилди. Ҳ. А. Раҳматуллин, У. О. Ориповлар аниқ экиш мақсадида чигитни туксизлангиришнинг механик ва аэрокимёвий усуллари ишлаб чиқдилар. Селекционер олим С. М. Мираҳмедов ва бошқалар пахтанинг «Тошкент-1», «Тошкент-2», «Тошкент-3», «Тошкент-4» сингари ҳосилдор, тезпишар, толаси сифатли янги навларини етиштирдилар. Шолининг 20 дан, сабзавот ва полиз экинларининг 50 дан, мева, резавор-мева ва узумнинг 60 дан ортиқ навлари етиштирилди. Тут, ипак қуртининг маҳсулдор зотлари яратилди, уни бошқаришнинг илғор усуллари ишлаб чиқилди.

Ўзбекистон геологиясини ўрганиш, фойдали қазилмаларни топиш борасида катта ютуқларга эришилди. 1946—1959 йилларда ер пўсти ядро тараққиёти, рудаларнинг интрузиялар билан боғлиқлиги ва бошқалар ҳақидаги илмий концепсиялар ишлаб чиқилди. Ўзбекистонлик олимларнинг ер пўсти ва юқори ман-



тиясини ўрганиш, зилзилаларнинг геохимик даракчиларини аниқлаш соҳасидаги тадқиқотлари ва хулосалари халқаро майдонда эътироф этилди. Ҳ. М. Абдуллаев, И. Ҳ. Ҳамрабоев, И. М. Исомухамедов, Х. Н. Боймухамедов, К. Л. Бобоев, А. М. Акрамхўжаев, Х. Т. Тулаганов, Ф. М. Мавлонов ва бошқа олимлар дунё рудали-петнографик провинциялари классификацияси, элементларининг геохимик классификацияси, Ўрта Осиё литосферасининг геологик-геофизик моделларини ишлаб чиқдилар. Олтин, газ ва нефть қазиб чиқарувчи саноатлар, шиша, керамика, абразив материаллар саноати тармоқларини барпо этишга, аҳоли манзилларида ер ости сувларидан фойдаланишни йўлга қўйишга кўмаклашдилар.

Ўзбекистонда машина ва механизмлар назариясининг ривожланиши М. Г. Ўрозбоев, Ҳ. А. Раҳматулин, В. Қ. Қобулов, Ҳ. Ҳ. Усмоҳхўжаев, Г. А. Кожевниковлар номи билан боғлиқ. Улар машина ва механизмлар назарияси бўйича илмий мактабга асос солдилар. Пахта териш машиналари унумдорлигини ошириш ва стабиллиги назарияси, ричагли механизмларни синтез қилишнинг янги илмий йўналиши ишлаб чиқилди.

Республикада 1966 йилда Кибернетика институти ташкил этилгач, академик В. Қ. Қобулов етакчилигида саноат ва бошқа ишлаб чиқириш корхоналарида кибернетика ва ҳисоблаш техникаси воситалари асосида бошқаришнинг автоматлаштирилган системалари яратилди ва жорий қилинди.

Академик Ҳ. У. Усмонов раҳбарлигидаги кимёгарларнинг кўп йилик тадқиқотлари натижасида пахта толасининг пишиб етилиш жараёни очиб берилди, технологик хусусиятлар пахта навларига боғлиқ эканлиги аниқланди, машина теримининг оптимал муддатлари топилди. Ҳ. У. Усмонов жаҳонда энг яхши стандартли пахта целлюлозасини олиш технологиясини ишлаб чиқди, фижимланмайдиган газламалар олиш усулини, бир қатор полимер дорилар яратди.

Академик О. С. Содиқов ва С. Ю. Юнусов етакчилигидаги кимёгарлар ўсимлик моддалари (алколоидлар, юрак гликозидлари, ёғлар, оқсиллар, углеводлар ва бошқалар), табиий бирикмалар ва синтетик моддалар устида комплекс тадқиқот олиб бориб, 400 та доривор ўсимликлар турини ўргандилар, 300 дан ортиқ алколоидни, жумладан, 164 та янгиларини аниқладилар. Ғўзадан 80 дан ортиқ моддалар ажратиб олинди ва

текширилди. О. С. Содиқов биоорганик кимё фанининг вужудга келишига маълум ҳисса қўшди. Олим ихтиро қилган лимон ва олма кислоталари олиш технологияси кўрғазмаларда олдинги ўринларни эгаллаб олтин медалга сазовор бўлди.

Кардиолог олимлар юрак қон-томир касалликлари устида илмий тадқиқотлар қилиб гипертония касаллиги, атероскелероз, миокардинфаркти, стенокардея, ревматизм касалликларининг республика иқлим шароитига боғлиқ хусусиятларини очиб бердилар, бу касалликларни даволаш, олдини олиш методларини такомиллаштирдилар. Ўзбекистон кардиология институтида юракнинг ишемик касаллиги ва гипертония касаллигининг баъзи томонлари бўйича янги илмий хулосалар қилдилар, даволаш йўлларини ишлаб чиқдилар.

Невропатология ва психиатрия соҳасида асаб системасининг инфекцион ва қон томирлари касалликлари атрофлича ўрганилди. Н. Мажидов, М. Ҳ. Қориев, Р. П. Пулатова ва бошқа олимлар асаб системаси қон томирлари касалликлари, мияга қон қўйилиши натижасида вужудга келадиган инсульт, ўткинчи мия қон айланишининг бузилиши каби касалликларнинг келиб чиқиш сабаблари, ривожланиши, даволаш ва олдини олиш методларини ишлаб чиқди.

Ижтимоий-гуманитар фанлар соҳасида ҳам бирмунча муҳим тадқиқотлар олиб борилди. Археолог, этнограф, антрополог олимларнинг изланишлари натижасида ўзбек халқининг этник таркиби, этногенези шаклланиши тарихини яратувчи асарлар яратилди. Ўзбекистон қадимги даврдан одамлар яшаб келаётган ўлка эканлиги, аждоқларимиз бундан 3000—2500 йиллар илгари шаҳарлар бунёд этган, бой моддий ва маънавий маъданиятга эга бўлган халқ эканлиги исботланди. Бироқ ижтимоий-гуманитар фанлар соҳасидаги тадқиқот ишлари марксизм-ленинизм доирасида қолиб кетди. Социализм ғалабаси, Ўзбекистоннинг нокапиталистик тараққиёт йўли, ривожланган социализм қурилганлигини асослаш, миллатлар ва синфларнинг яқинлашуви натижасида кишиларнинг янги тарихий бирлиги—совет халқининг вужудга келиши, буржуа ва ревизионисти таълимотларни танқид қилиш каби беҳуда самарасиз масалалар билан ўралашиб қолди.

#### Адабиёт

50—80-йилларда адабиётда роман ва повесть жанрлари ривожланди. Уруш воқеалари, меҳнаткашларнинг фронт

орқасидаги меҳнати Ойбекнинг «Нур қидириб», Ш. Рашидовнинг «Қудратли тўлқин», Шуҳратнинг «Шинелли йиллар», Саид Аҳмаднинг «Уфқ», О. Ёқубовнинг «Эл бошига иш тушса», Ҳ. Фуломнинг «Тошкентликлар» романларида акс эттирилди.

Урушдан кейинги тиклаш ва тинч қурилиш даври ҳаётини тасвирловчи «Олтин водийдан шабадалар» (Ойбек), «Қўшчинор чироқлари» ва «Синчалак» (А. Қаҳҳор), «Ғолиблар» ва «Бўрондан кучли» (Ш. Рашидов), «Ихлос» (И. Раҳим) каби романлар ва повестлар яратилди. Ёзувчи Парда Турсуннинг «Ўқитувчи» романи қишлоқ зиёлиларининг фаолиятини очиб берди.

Пиримқул Қодировнинг «Уч илдиз» ва «Қора кўзлар», О. Ёқубовнинг «Муқаддас» ва «Диёнат», Мирмуҳсиннинг «Умид» асарларида ёш замондошларнинг маънавий қиёфаси, ҳаёти ва меҳнати ўз ифодасини топди. Раҳмат Файзийнинг «Ҳазрати инсон», Ў. Умарбековнинг «Она бўлиш қийин», Ў. Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор» романларида одоб-ахлоқ, тарбиявий масалалар маҳорат билан баён этилди.

Ғафур Гулом, Зулфия, Уйғун, Ҳ. Фулом, Т. Тула, Қ. Муҳаммадий, М. Шайхзода, Султон Акбарий, С. Зуннунова ва бошқа шоирлар ўзбек шеърятини янги босқичга кўтардилар. Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий, Пўлат Мўмин, Акмал Пўлат ва бошқалар ўзбек кўшиқчилигини замонавий мавзулар билан бойитдилар.

Ўзбек шеърятининг 60—80-йиллардаги тараққиёти А. Орипов, Э. Воҳидов, Ж. Камол, Н. Нарзуллаев, Б. Бойқобилов, Г. Жураева, О. Ҳожиева, Ҳ. Худойбердиева, О. Магжон ва бошқа кўплаб шоирларнинг ижодий камолоти билан боғлиқ ҳолда рўй берди. Уйғуннинг «Абу Райҳон Беруний», О. Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси», М. Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» каби тарихий мавзудаги асарлари яратилди.

Бироқ адабиёт ҳам коммунистик мафкура доирасидан чиқа олмади. Бадиий асарлар, асосан, оммага мафкуравий таъсир этувчи восита ролини бажарди. Ёзувчи ва шоирлар синфийликка, партиявийликка, марксизм-ленинизм ақидаларига асосланган ҳолда ижод қилишга мажбур бўлдилар. Ижод эркинлигининг чегараси партия органлари ва цензура томонидан белгиланар эди. Шу боисдан бадиий асарларда жамоатчиликни тўлқинлантириб келаётган ҳақиқий ижтимоий ва маънавий муаммолар ўз ифодасини топмади.

## Санъат

Ўзбекистонда театр ва мусиқа санъати бирмунча ўсди. Ҳам-

за номидаги ўзбек драма театри жамоаси Шекспирнинг «Отелло» ва «Юлий Цезарь», Уйғуннинг «Навбахор», Абдулла Қаҳҳорнинг «Шоҳи сўзана», Н. Ҳикматнинг «Севги афсонаси», Р. Тагорнинг «Ганг дарёсининг қизи», Уйғун ва И. Султоннинг «Алишер Навоий», М. Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» асарларини саҳналаштирди.

М. Ашрафий номидаги Ўзбек давлат консерваторияси ва ўзбек филармониясининг мусиқий жамоалари ўзбек ва бошқа республикалар бастакорларининг асарларини тарғиб қилдилар. Фақат Т. Жалилов номидаги Ўзбек давлат оркестри репертуаридан 1300 га яқин асарлар ўрин олди. «Лазги», «Шодлик», «Гўзал» хореографик ансамбллари ҳам ўзбек ва бошқа қардош халқлар ашула ва рақсларини намойиш этдилар. «Баҳор» халқ рақс ансамбли, «Ялла» вокал чолғу ансамбллари жамоаларининг концертлари халққа манзур бўлди.

Ўзбекистон театр жамоалари 60—70-йилларда И. Султоннинг «Номаълум киши», С. Азимовнинг «Қонли сароб», Ойбекнинг «Қутлуғ қон», Уйғуннинг «Қотил», Шекспирнинг «Ҳамлет» ва «Қирол Лир», А. Қаҳҳорнинг «Аяжонларим», С. Аҳмаднинг «Келинлар кўзғолони», У. Умарбековнинг «Шошма кўёш» ва бошқа асарларини саҳналаштириб, томошабинлар олқишига сазовор бўлдилар.

Ўзбек театрининг ривожланишига режиссёрлардан М. Уйғур, Е. Бобононов, А. Гинзбург, Т. Хўжаевлар, актёрлардан Абдор Ҳидоят, О. Хўжаев, А. Бакиров, С. Эшонтураева, Ш. Бурҳонов, Н. Раҳимов, Р. Ҳамроев, З. Муҳаммадҷонов, Б. Қориева, Я. Абдуллаева, Ф. Аъзамов, Ё. Аҳмедов, Т. Орипов, Т. Азизов, Қ. Хўжаев, П. Саидқосимов ва бошқа санъаткорлар салмоқли ҳисса қўшдилар. Халқимиз ўзбек санъатини баланд кўтарган Ю. Ражабий,



Халқ ҳофиз  
Юнус Ражабий.



Халқ артисти, раққоса Тамара-  
хоним.



Халқ артисти Лутфихоним  
Саримсоқова.

Ҳ. Носирова, Мукаррама Турғунбоева, Тамарахоним, Г. Измаилова, С. Қобулова номларини ҳурмат билан эъозлаб келмоқда.

1946—1985 йиллар Ўзбекистон кино санъатининг юксалиш йиллари бўлди. Н. Фаниев яратган «Тоҳир ва Зухра» (1945), «Хужа Насриддиннинг саргузаштлари», «Фарғона қизи», «Фарғона водийси» каби кинофильмлар халқ олқишига сазовор бўлди. К. Ёрматов яратган «Алишер Навоий» (1947) биографик-тарихий фильми шўҳрат қозонди. 50—60 йилларда режиссёр К. Ёрматовнинг «Ибн Сино» (1957), «Осиё устида бўрон» (1965), «Қора консулнинг ҳалокати» (1970) филмлари, режиссёр Л. Файзиевнинг «Улуғбек юлдузи» (1965) филмида ўзбек халқининг тарихий ўтмиши акс эттирилди.

60—70-йилларда ўзбек кино санъатига ёш, талант-



Халқ артисти Галия Измаилова  
Париж сахнасида. 1956 йил.

ли режиссёрлар, актёрлар кириб келди. Ш. Аббосов, А. Ҳамроев, Р. Ботиров, Э. Эшмухамедов, Х. Аҳмаров шулар жумласидандир. Ш. Аббосовнинг «Маҳаллада дув-дув гап» (1961), «Сен етим эмассан» (1963), «Тошкент — нон шаҳри» (1970), «Абу Райҳон Беруний» (1974), А. Ҳамроевнинг «Шиддат» (1971), Р. Ботировнинг «Сени кутамиз, йигит» (1972), Э. Эшмухамедовнинг «Нафосат» (1967) ва «Умид қуши» (1975) каби филмларида давр фарзандларининг ҳаёти, изланишлари тасвирланган. Режиссёр М. Қаюмовнинг «Баҳордан баҳоргача» (1963), «Мирзачўл» (1975), «Паранжи» (1977) ленталари Бутуниттифоқ ва жаҳон кинофестивалларида томошабинларга манзур бўлди ва биринчи мукофотларга сазовор бўлди.

1968 йилдан бошлаб Тошкентда ҳар 2 йилда бир марта «Тинчлик, социал тараққиёт ва халқлар озодлиги учун» шиори остида Осие, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларининг халқаро фестивали ўтказилиб турилди.

Бу ўзбек кино санъатининг ривожланишига ижобий таъсир этди, албатта. Бироқ кино санъати ҳам мафкуравий зуғум остида бўлди, коммунистик мафкура, марксизм-ленинизм ғояларини кинофилмлар орқали ташвиқ қилиш устун ўринни эгаллади.

Тасвирий санъат ривожланди. Ч. Аҳмаров ва Ў. Тансиқбоевлар деворий расмлар, мозаика ва манзара жанри бўйича, В. Е. Кайдалов ва М. Набиевлар портрет жанри бўйича муҳим асарлар яратдилар. Рассомлар, ҳайкалтарошлар ва архитекторлар бирлашиб йирик монументал биноларни, майдонларни таъмирлаш, пақшлар, рассомлик ва ҳайкалтарошлик асарлари билан безатиш анъанага айланди. Пойтахтнинг йирик жамоат бинолари М. Усмонов раҳбарлигида ганч ўймакорлиги, Қ. Ҳайдаров ва О. Файзуллаев раҳбарлигида ёғоч ўймакорлиги билан безатилди.

Ўзбекистонда қадимдан цирк санъати ривожланиб келмоқда. 1976 йилда Тошкентда замонавий цирк биносининг қурилиб фойдаланишга топширилиши цирк санъатининг янада ривожланишига қулай имконият яратди. Ўзбек цирк усталари Тошкентбоевлар, Зариповлар, Хужаевлар, Мадалиевлар ва масхарабоз-қизиқчи Ақром Юсупов ва бошқаларнинг чиқишлари, дастурлари нафақат Ўзбекистонда, шунингдек, бошқа мам-

лакатларда ҳам муваффақиятли намоиш қилинди ва томошабинларга манзур бўлди.

Шундай қилиб/Ҳеспублика маданий-манавий ҳаётида 1946—1990 йилларда муайян ютуқларга эришилди. Халқ маорифи, олий ва ўрта махсус таълим тармоғи анча ривожланди, аҳолининг умумий саводхонлик даражаси ўсди, мутахассислар, ижодий зиёлилар даражаси сезиларли даражада кенгайди. Фан, адабиёт, санъат ривожланди. Илмий, бадиий ва мусиқа асарлари яратилди, маънавий ҳаётда истеъдодли ёшлар ўрин олди.)

Бироқ маънавий ҳаётда муаммолар ҳам тўпланиб борди, зиддиятлар янада кучайди/ Умуминсоний қадриятлар ва ҳар бир халқнинг миллий хусусиятларига синфийлик, партиявийлик тамойили асосида ёндошадиган КПССнинг маданий сиёсати маънавий ҳаётни инқирозга дучор этди. Маънавий маданиятни коммунистик мафкуралаштириш, маънавий ҳаётни маъмурий-буйруқбозлик усуллари билан бошқариш маданий ҳаётга зарар етказди, уни таназзулга учратди. Ўзбек халқи нафақат ўз миллий қадриятлари, анъаналари ва тилидан, шунингдек, умуминсоний қадриятлардан ҳам тобора бегоналаштириб борилди.

**Шароф Рашидов—давлат  
ва жамоат арбоби**

Халқимизнинг оташқалб фарзанди Шароф Рашидов атоқли давлат ва жамоат ар-

боби, истеъдодли адиб сифатида Ватанимиз тарихида ўчмас из қолдирган. Фашизмга қарши Иккинчи жаҳон урушида қатнашган.

Рашидов ёзувчи сифатида халқ эътиборини қозонди. 1949—1950 йилларда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси бошқарувининг раиси бўлиб ишлади.

Ўзининг «Бўрондан кучли», «Кудратли тўлқин», «Ғолиблар» романлари билан ёзувчилар қаторидан муносиб ўрин олди.

50-йиллардан бошлаб



Давлат ва жамоат арбоби  
Шароф Рашидов.

Ш. Рашидов фаолиятида янада масъулиятли давр бошланди. У 1950 йилда Ўзбекистон Олий Кенгаши Раёсатининг раиси этиб сайланди.

Ш. Рашидов 1959 йилдан эътиборан то умрининг охиригача республиканинг биринчи раҳбари сифатида — Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасини бошқарди. У қарийб чорак аср давомида республикага етакчилик қилди. Ш. Рашидов фаолиятига назар солар эканмиз, авваламбор, ўша даврнинг ўта мураккаблигини, зиддиятлилигини инобатга олиш лозим бўлади.

«Бу мураккаб шахс, бир тарафдан, миллий манфаатларни ўйлашга, иккинчи тарафдан, Марказдан келган, туб манфаатларга зид буйруқларни ҳаётга татбиқ этишга мажбур бўлганини унутмаслигимиз зарур. Унинг умри сандон билан болға ўртасига қўйилган эди, десак асло муболаға бўлмайти».

*Ислом Каримов.* Халқимизнинг оташқалб фарзанди.  
Т.: Ўзбекистон, 1992, 15-бет.

Энг оғир шароитларда ҳам Ш. Рашидов халқига фарзандлик бурчини адо этди. Марказдан келган буйруқларни юмшатишга, Марказий ҳокимиятдан юрт ободонлиги, фаровонлиги учун бутун чоралар билан фойдаланишга ҳаракат этарди. Ўзбекистонда 60—80-йилларда бунёд этилган кўплаб саноат корхоналари, йирик иншоотлар Ш. Рашидов номи билан боғлиқдир. Мирзачўл, Қарши, Жиззах, Ёзёвон, Сурхон-Шеробод чўлларининг ўзлаштирилишида унинг хизматлари катта. Кечаги чўлу биёбонлар боғ-роғларга айлантирилди, юз минг юртдошларимиз у ерларда ўзларининг ризқ-рузларини топдилар.

Ш. Рашидов раҳбарлиги даврида Ўзбекистонда Навоий, Зарафшон, Учқудуқ, Янгиер ва Гулистон каби йирик шаҳарлар, ўнлаб бошқа шаҳар ва туманлар барпо этилди. Ш. Рашидовнинг давлат ва жамоат арбоби сифатида ўзбек халқини дунёга танитишдаги хизматлари беқиёсдир. Жаҳонда «Тошкент руҳи» сифатида 1966 йилда вужудга келган машҳур тушунча Ш. Рашидов номи билан бевосита боғлиқдир. Бу Тошкентда тузилган халқаро ҳаракатдир. Ш. Рашидов Осиё ва Африка ёзувчилари ҳамкорлиги ҳаракатининг, Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатлари халқаро кинофестивалининг, Ҳиндистон ва Покистон ўртасида тинчлик сулҳи имзоланишининг ташаббускоридир. У ўзбек номини улуғлаш учун унинг энг юксак фазилатларини намоён қилишга жо-



нини фидо этган инсондир. Шу туфайли ҳам бу ҳурматли инсон халқимиз юрагидан муносиб жой олган ва унинг меҳрига сазовор бўлган эди.

Бироқ Ш. Рашидов вафот этгач, унинг хотираси оёқ ости қилинди ва «Шароф Рашидовчилик» атамаси уйлаб топилди.

Ҳақиқат эгилса эгиладики, синмайди. Ўзбекистон халқи Шароф Рашидов ўзининг муносиб фарзанди эканини исботлаб олди. Ҳақиқатнинг рўёбга чиқишида халқимизнинг яна бир содиқ ва забардаст фарзанди Ислоҳ Каримовнинг хизматлари катта бўлди.

Президентимиз И. Каримовнинг мардлиги, жасорати, ғайрат-шижоати Марказдаги сиёсий қиморбозлар билан орамиздан чиққан мунофиқлар, мансабпарастлар тўқиб чиқарган найранглардан устунлик қилди. Халқимизнинг оташқалб фарзанди, йирик давлат ва жамоат арбоби Ш. Рашидовнинг номи оқланди ва шу билан бирга ўзбек халқининг иззат-нафси, миллий ғурури ҳам ҳимоя қилиб қолинди.

Ҳақиқат ва адолатнинг тикланиши халқимизнинг юксак маънавий қудрати, кучи бор эканлигини дунёга яна бир намоёиш этди. Ш. Рашидовнинг қутлуғ номи Ватанимиз тарихидан муносиб ўрин эгаллади, авлодлар томонидан ҳурмат ва ғурур билан тилга олинадиган тарихий хотира бўлиб қолди.

### Савол ва топшириқлар

1. 50—80-йилларда халқ таълими соҳасида қандай ислохотлар ўтказилди?
2. Таълим ислохотларининг натижалари қандай бўлди?
3. 50—80-йилларда қандай олий ўқув юртлари очилди?
4. Мутахассис кадрлар сифати нима сабабдан паст эди?
5. 50—80-йилларда ижод қилган олимларнинг исми-шарифларини, улар яратган кашфиётларни дафтарингизга ёзиб олинг.
6. 50—80-йилларда ижод этган ёзувчиларни, уларнинг асарларини биласизми?
7. А. Орипов, Э. Воҳидовларнинг қандай шеърларини ёддан биласиз?
8. Театрларда кимларнинг қайси асарлари сахналаштирилган?
9. Қандай кинофилмлар яратилган?
10. «Ш. Рашидов—давлат ва жамоат арбоби» мавзусида реферат ёзинг.

## 20-§. «КАЙТА ҚУРИШ» СИЁСАТИ ВА УНИНГ БАРБОД БЎЛИШИ. ЎЗБЕКИСТОННИНГ ДАВЛАТ МУСТАҚИЛЛИГИНИ ҚЎЛГА КИРИТИШ ТОМОН ЙЎЛ ТУТИШИ

**«Кайта қуриш»  
сиёсати ва унинг  
барбод бўлиши**

XX асрнинг 70—80-йиллари-  
да СССРда иқтисодиётнинг  
ривожланиш суръати тобора

пасайиб, сарф-харажатлар ортиб борди. Мавжуд имкониятларни ҳисобга олмасдан ишлаб чиқилган ва қабул қилинган ижтимоий, озиқ-овқат, аграр, энергетика, экология ва бошқа соҳалардаги дастурлар самара бермади, иқтисодий зиддиятларни чуқурлаштириб юборди.

Иқтисодиёт экстенсив йўлда тобора кўп қўшимча меҳнат ва моддий ресурсларни ишлаб чиқаришга жалб этиш йўлида депсинаётган эди. Мамлакат катта табиий ресурсларга эга бўлса-да, хўжаликлар уларнинг етишмовчилигига дуч келди. Кўпгина мамлакатлар фан-техника инқилоби туфайли халқ турмушида жиддий ижобий бурилишларга эришган бир пайтда СССР бу жараёндан четда, орқада қолиб кетди.

Ишлаб чиқариш технологияси эскирган, маҳсулотларнинг сифати паст, улар сотилмасдан омборларда тўпланиб қолаётган эди. Маъмурий-буйруқбозлик тизими, иқтисодиётга партиявий раҳбарлик ва унинг мафкуралаштирилиши иқтисодиётни ислоҳ қилиш йўлидаги уринишларни йўққа чиқарар эди. Ижтимоий эҳтиёжларга маблағ ажратишда қолдиқ тамойили ва тақсимотда текисчилик ҳукмрон эди. Боқимандалик, тайёрга айёрлик, ичкиликбозлик, пиёҳвандлик, чайқовчилик, порахўрлик каби ярамас иллатлар жамиятни кемирмоқда эди. Буйруқбозлик — бошқарув усули, сансалорлик, қоғозбозлик, мажлисбозлик иқтисодиётнинг ўз қонунлари ва воситалари асосида ривожланишига тўсқинлик қилмоқда эди. Одамлар мулкдан бегоналаштирилган, шу туфайли лоқайд, суғ, бепарво эдилар, «хўп-хўп», «бажарамиз» дейишга ўрганган оддий иштирокчиларга айлантирилган эди. Ҳуқуқ ва қонунийлик путурдан кетган эди. Хўжаликни бошқаришда 200 мингтача турли буйруқлар, инструкциялар, қонунсимон ҳужжатлар ҳукмрон бўлиб, улар хўжалик ходимларининг ҳар бир қадамини назорат қилиб, ташаббускорликни бўғар эди. Оддий корхонадан тортиб тумангача, вилоятдан республикагача, республикадан Марказгача ҳақиқий аҳволни бўяб кўрсатиш, барча даражадаги раҳбарларни

мақташ, улар номига дабдабали ҳамду санолар ўқиш расм бўлиб қолган эди. Оқибатда дунёда энг кучли икки давлатдан бири, деб ҳисобланиб келинган СССРда инқирозли вазият шаклланиб етилганди.

КПСС Марказий Қўмитасининг 1985 йил апрелида бўлган пленуми нохуш тенденциялар йигилиб, СССР танглик вазиятига тушиб қолганлигини илк бор эътироф этди. Мазкур пленум жамиятни «қайта қуриш» орқали иқтисодий ва маданий кўтариш, халқнинг турмушини яхшилаш сиёсатини белгиллади. 1985—1986 йилларда Марказдаги раҳбарият томонидан жиддий ўзгаришлар қилиш зарурлиги аниқланди. Бироқ аҳволнинг ниҳоятда мураккаблиги ҳали тўла идрок этилмаган эди.

Марказдаги раҳбарлар ҳамон социализм «афзаллик»-ларидан фойдаланиб жамиятни «қайта қуриш»га, социализмни яхшилашга умид боғлар эди. Аммо улар мамлакатни социализмнинг ўзи, тоталитар сиёсий, иқтисодий тузум инқирозга олиб келганлигини эътироф қилишни хоҳламасдилар.

1987 йилдаги мавжуд сиёсий тузумни ва иқтисодий-саноат партиявий раҳбарликни сақлаб қолган ҳолда хўжалик механизмини ислоҳ қилиш йўлидаги уриниш ҳам самара бермади. Иқтисодий ислоҳотлар тез орада қотиб қолган ижтимоий-сиёсий системага урилиб барбод бўлди.

80-йилларнинг охирида сиёсий системани ислоҳ қилишга, биринчи навбатда КПССнинг сиёсий ва мафкуравий ҳукмронлигини чеклашга, давлат ва хўжалик органларини Компартия ҳукмронлигидан чиқаришга, халқ депутатлари советининг тўла ҳокимиятини таъминлашга уриниш бўлди. Аммо, бу саъй-ҳаракатлар ҳам беҳуда кетди.

Тўғри, жамиятни демократлаштириш, ошкоралик, турли хил фикрлар билдиришга имкон бериш томон ижобий қадамлар қўйилди. Матбуотда, радио ва телевидениеда турли хил фикр-мулоҳазалар эркин айтилди.

«Қайта қуриш» сиёсати даврида иқтисодий жуда кучли бузилишлар рўй берди. Марказ «қайта қуриш»нинг илмий ва назарий жиҳатдан пухта ва аниқ-равшан дастурини ишлаб чиқолмади. Иқтисодий сиёсат пухта ўйлаб кўрилмаган сиёсий ва экспериментларга асосланган эди. Мамлакат сиёсий ва хатолар билан силжиб борди. Мамлакат имкониятларини ҳисобга олмасдан халқ хўжалигининг барча соҳаларини бир вақтнинг ўзида

ривожлангиришдан иборат нотўғри йўл тугилди. «Бу ҳол, — деб ёзади И. Каримов — пировард натижада, чекланган маблағларнинг пароканда бўлиб кетишига, молия ва таъминот тизимининг батамом издан чиқишига олиб келди, инқирозни чуқурлаштирди».

Совет раҳбарияти мамлакатни тангликдан, инқироздан чиқариш учун маъмурий-буйруқбозлик тизимини, ҳамма ресурсларни марказлаштирилган тарзда режалаштириш асосида бошқариш ва тақсимлаш йўлидан тартибга солинадиган бозор иқтисодиётига ўтиш кераклигини ўз вақтида пайқамади, буни жуда кеч тushунди. 1990 йилга келганда бозор иқтисодиётига ўтиш зарурияти англанди, дастурлар тузилди, қарорлар қабул қилинди. Бироқ, вақт бой берилган эди. Иқтисодиёт батамом барбод бўлган, молиявий ва нарх наво-тизими издан чиққан, бошқарув механизми фалаж бўлиб қолган эди. СССР ич-ичидан зил кетиб, таназзулга, парокандаликка юз тутган эди.

**Ўзбекистоннинг  
ижтимоий-сиёсий  
ҳаёти**

Ўзбекистонликлар жамиятни қайта қуриш, ислохотлар йўлини катта умид билан кутиб олдилар. Жамиятни ян-

гилашдан нажот кутаётган эдилар. Бироқ тез орада аҳолининг ҳафсаласи пир бўлди. Ўзбекистонда ижтимоий-сиёсий ҳаёт янада мураккаблашиб борди. Бу ўз халқининг ор-номуси ва кадр-қимматини ҳимоя қилишга қодир бўлмаган, сиёсий иродаси бўш кишиларнинг республика раҳбариятига келиб қолиши билан боғлиқ эди. Уларнинг ожизлиги орқасида республика партия ва давлат раҳбарлик лавозимларига Марказ томонидан кўплаб кадрлар юборилди. «Кадрлар тўдаси» деб ном олган 400 га яқин келгиндилар Ўзбекистонни ўз билганларича бошқара бошладилар. Ўзбекистон Компартияси ва Республика Министрлар Кенгаши амалда улар томонидан бошқарилди. Биринчи лавозимда ўтирган маҳаллий кадрлар уларнинг қўлида қўғирчоқ бўлиб қолдилар.

Ўзбекистон Компартияси МҚда Москва вакиллари Могильниченко, Бессарабов, Пономарёв уя қуриб олган эди. Ўша йилларда тез-тез бўлиб турадиган пленумлар ва йиғилишларда қилинган барча маърузаларни Пономарёв ва Ўзбекистонда доимий ишлаш учун юборилган «кадрлар тўдаси»нинг бошлиқлари —Анишев, Огарек, Сатин ва уларнинг ҳамговоқлари таҳрир қилардилар. Ўзбекистон Компартияси МҚнинг бирин-

чи котиби И. Усмонхужаев эса минбарга чиқиб тайёр нарсаларни ўқир эди, холос. Минбардан билиб-билмай айтилган гаплар кўплаб раҳбарларнинг шаъни, кадр-қимматини оёқ ости қиларди, ҳаётини бузарди. ЎзКП Марказий Кўмитасида «пинҳона кабинет» ташкил топди, ушбу «кабинет» куч ишлатиш, тухматлар уюштириш йўли билан ходимларни бадном қилиш, республикага мутлақо алоқаси бўлмаган авантюристлик қарорларни тиқштириш билан шуғулланди. Қўғирчоққа айлантилган маҳаллий раҳбарлар «кадрлар тўдаси» томонидан тайёрланган қарорларга имзо чекишарди, холос. Совет режимининг кўзбўямачилик, «улуғ» миллатчилик, шовинистик сиёсати ва уни амалга оширувчилар олдида бу қўғирчоқ раҳбарларнинг ожизлиги, итоаткорлиги халққа қимматга тушди.

Ўзбекистонда «ўзбеклар иши», «пахта иши» деб аталган жинсий ишлар тўқиб чиқарилди. Москвадан юборилган Гдиян ва Иванов гуруҳи Ўзбекистоннинг бошига тушган кулфат бўлди. Гуруҳ аъзолари ҳеч ким билан ҳисоблашиб ўтирмай одамларни қамаш билан шуғулланди. Оддий деҳқондан тортиб Ўзбекистон Компартияси МК қотиблари ва ҳукумат аъзоларигача бўлган ходимларни қамаш учун бировлардан зўрлаб ёздириб олинган бир парча қоғознинг ўзи кифоя эди. Ўзбекистонда қонунчилик бузилди, ўзбошимчалик ва қатағончиликнинг янги даври авж олди. Минг-минглаб иқтидорли, раҳбарлик маҳоратини пухта эгаллаган раҳбар кадрлар, миришкор пахтакорлар, тер тўқиб меҳнат қилган ҳалол кишилар қамоққа олинди. Ҳибсга олинган республика партия ва давлат органларининг раҳбарлари эса Москва қамоқхоналарига ташланди. Тергов ходимлари 30-йилларда ишлатилган ярамас усуллардан фойдаланиб, ҳибсга олинганларни қийнаб, бошқалар устидан тўқилган айбномаларни уларнинг қўли билан қайтадан ёздириб оларди ва бу «айбнома» тобора кўп бегуноҳ одамларни қамашга асос бўлиб қоларди.

Бутун СССРда бўлганидек, Ўзбекистонда ҳам камчиликлар, қўшиб ёзишлар, порахўрлик иллатлари ва бошқа жиноятчиликлар бор эди, албатта. Лекин бу иллатларни ўзбек халқи эмас, балки совет ҳокимиятининг ижтимоий-сиёсий тузуми келтириб чиқарган эди.

Ўзбекистон фуқаролари ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишларини сўраб туман, вилоят ва республика партия ва совет органларига мурожаат қил-

дилар. 1986—1987 йилларда фақат Ўзбекистон Компартияси МКга фуқаролардан 50 мингдан ортиқ хат ва шикоятлар тушди. 20 мингдан ортиқ киши Марказқўм котиблари ва бўлим бошлиқлари қабулида бўлиб ўзларининг арз-додларини билдирдилар. Пойтахтга етолмаган 100 минглаб фуқаролар маҳаллий ҳокимият органларига ўз ҳақ-ҳуқуқларининг, қонуний манфаатларининг бузилганлигидан шикоят қилиб коридорма-коридор, эшикма-эшик туртиниб юрдилар.

Норозилик айниқса хотин-қизлар орасида кўпайди. 1986—1987 йилларда республикада 270 нафар аёл ўзини-ўзи ёқдириб юборди. Бу ҳолат уларнинг шаъни, қадр-қимматининг топталиши, ҳақ-ҳуқуқларининг бузилишига нисбатан сўнгги норозилик ифодаси эди.

Халқнинг жуда бой тарихи ва маданиятини, ўлканинг ўзига хос ноёб хусусиятларини билмаган ва билишни истамаган келгиндилар, уларга лаганбардорлик қилган айрим маҳаллий амалдорлар халқнинг урф-одатлари, анъаналарини оёқ ости қилдилар. Халқимизнинг бой маданияти ва маънавий қадриятлари камситилди. Она тилининг қўлланиш доираси сўнъий тарзда янада чеклаб қўйилди. Ҳатто миллий либос кийиб юриш ҳам қораланди. Миллий анъаналар бўйича тўй қилган ёки вафот этган қариндош-уруғларни миллий, диний қадриятлар асосида дафн қилганлар танқид остига олинди, шафқатсиз жазоланди. Бундай вазият халқни ранжитди, ҳафсаласини пир қилди, сиёсий лоқайдликни кучайтирди.

Кўплаб олимлар, ёзувчилар ва бошқа ижодий ходимлар мислсиз азият чекди. Уларнинг кўпчилиги маҳаллийчиликда, миллий чекланганликда, хурофот-бидъатга берилганликда, синфий ва партиявий тамойиллардан оғишликда, ўтмишни, хонлар ва амирлар ҳаётини бўрттириб кўрсатишда айбландилар.

Сиёсий ва мафкуравий зуғумларга қарамасдан ижтимоий онг ўзгара бошлади. Ўтмиш ва ҳозирги замон муаммолари тўғрисида мунозаралар, турли қарашлар, нуқтаи назарлар билдириладиган бўлиб борди. Жамоатчилик пахта яккаҳокимлигини тугатиш, ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш, экологик ҳолатни соғломлаштириш каби масалаларни кўтара бошлади. Норасмий гуруҳлар ва ташкилотлар пайдо бўла бошлади. Буларнинг норасмий дейилишига сабаб, ҳали мамлакатда ташкилотларни рўйхатга олиш ва уларга қону-

ний мақом беришга асос бўладиган қонун, ҳуқуқий ҳужжатлар йўқ эди. Норасмий ҳаракат аста-секин сиёсий тусга кира бошлади. 1989 йилда ташкил топган «Бирлик» халқ ҳаракати (раҳбари Абдураҳим Пулатов) республикадаги дастлабки норасмий ҳаракат эди. Шунингдек, «Ўзбекистон эркин ёшлар иттифоқи», хотин-қизларнинг «Тумарис» номли ташкилоти, русий-забон зиёлиларнинг «Интерсоюз» деб аталган ҳаракати тузилди. Бу ҳаракатлар дастлабки пайтларда халқнинг маънавий қадриятларини тиклаш, Орол фожеасининг олдини олиш, ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш, бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик усулидан воз кечиш каби долзарб масалаларни кўтардилар. Бироқ бу ҳаракатлар гоёвий, сиёсий, ташкилий жиҳатдан етарли даражада уюша олмади. «Бирлик» халқ ҳаракати раҳбарлари мамлакат манфаатларидан келиб чиқадиган дастурлар ишлаб чиқиш ва аниқ мақсадларни амалга ошириш йўлида сиёсий кураш олиб бориш ўрнига намойишлар ва митинглар уюштириш, кўча ва майдонларда тупланган оломонда эҳтиросларни авж олдириш билан шуғулланди. Оқибатда «Бирлик» бўлиниб кетди.

1990 йил бошларида «Бирлик» ҳаракати фаолларининг Муҳаммад Солиҳ бошлиқ бир гуруҳи сиёсий партия тузишга киришдилар. 1990 йил 30 апрелда «Эрк» демократик партиясининг таъсис қурултойи бўлди. Қурултой «Эрк» партияси тузилганлиги ҳақида қарор қабул қилди, партиянинг дастури ва низоми қабул қилинди.

Бироқ «Эрк» партияси раҳбарлари жамиятни янгилаш учун бир тузумдан иккинчи тузумга ўтиш заруриятини, қандай ислоҳотлар ўтказиш кераклигини ва унинг мазмун-моҳиятини, одамлар онги ва психологиясини ўзгартириш лозимлигини, бунинг учун машаққатли ўтиш даврини босиб ўтиш лозимлигини англаб, тушуниб етолмадилар.

Республика матбуоти халқ турмушига доир масалаларни, нохуш ҳодисаларни, халқ дарди, орзу-армонларини ошкоралик билан ёрита бошлади, халқнинг ўзлигини англашга кўмаклашди.

Иқтисодиёт тобора танглик ҳолатига тушиб борди. 1985 йилда иқтисодий ривожланишнинг негизи сифатида қабул қилинган жадаллаштириш концепцияси асоссиз эканлиги маълум бўлиб қолди. Республикада саноат корхоналарини, қурилиш ва транспорт соҳаларини, кўпгина колхоз ва совхозларни ҳўжалик ҳисоби-

га ёки бригада (жамоа) пудратига ўтказиш ҳеч қандай самара бермади. 1987 йилда иқтисодий тузилмаларни қайта қуриш, хўжаликни бошқариш ва хўжалик механизмини ислоҳ қилиш, маъмурий раҳбарликдан иқтисодий раҳбарликка ўтиш юзасидан қўрилган тадбирлар ҳам натижа бермади. Маъмурий-бўйруқбозлик усули билан ишлаётган вазирликлар ва идоралар иқтисодий ислохотларни йўққа чиқарди, иқтисодиёт тараққиётига тўғаноқ бўлиб қолаверди. Республиканинг тоғ-кон, металлургия, машинасозлик, электротехника, кимё саноатига қарашли корхоналар Иттифоқ вазирликлари ва идораларига тобе бўлиб қолаверди. Ижтимоий ва иқтисодий кўрсаткичларни аввалгидек Марказ белгилаб берарди.

Аҳолининг ижтимоий аҳволи ночор эди. Ўша йилларда, мутахассисларнинг ҳисоб-китобларига кўра, кун кечириш учун бир кишига ойда камида 85 сўм зарур эди. Ўзбекистонда аҳоли жон бошига ҳисоблаганда даромади 75 сўмдан ошмайдиган 8,8 миллион киши яшарди, булар аҳолининг 45 фоизини ташкил этарди. Қишлоқ аҳолисининг атиги 50 фоизи нормал ичимлик суви билан таъминланган эди.

Қишлоқларда яшовчи 240 минг оиланинг томорқа ери йўқ, ҳар беш хонадоннинг бирида бирорта ҳам чорва мол, 37 фоиз хонадонларда сигир, ярмисида қўй боқилмас эди.

Мактаб ва маориф ишларини ислоҳ қилиш ва ўрта махсус таълимни қайта қуриш борасидаги саъй-ҳаракатлар ҳам беҳуда кетди. Республикадаги 9000 га яқин мактабларнинг атиги 40 фоизи мактаб учун мўлжаллаб қурилган биноларда, қолганлари эса мослаштирилган биноларда ишларди, кўплари авария ҳолатида эди, ўқувчиларнинг катта қисми иккинчи ёки учинчи сменада ўқир эди. Ўқувчиларнинг йилига 2—3 ойлаб қишлоқ хўжалик ишларига жалб этилиши ўқув ишларини издан чиқарган эди. Ўқувчилар билими саёзлашиб борди. Олий ва ўрта махсус ўқув юртларида ҳам мутахассислар тайёрлаш сифати пасайиб кетган эди.

Олий ўқув юртлари юқори малакали профессор-ўқитувчилар билан, замонавий техника воситалари билан етарли даражада таъминланмаган эди. Кадрлар тайёрлашда сон кетидан қувишга йўл қўйилди.

Ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида муаммолар тўпланиб борди, уларни маъмурий-бўйруқбозлик усуллари билан ҳал қилишга урунишлар ҳеч қандай нати-



жа бермади. Халқ орасида пинҳона ўсиб бораётган ишончсизлик, лоқайдлик кайфиятлари аста-секин юзага чиқа бошлади. Рухсат этилмаган митинглар, намойишлар ўтказиш ҳоллари, ҳатто нохуш воқеалар ҳам содир бўла бошлади.

1989 йилнинг май-июнь ойлари да Фарғонада фожеали воқеалар содир бўлди. 45 йил муқаддам Сталин бодлиги натижасида ўз еридан бадарға қилинган месхети туркларини ўзбек халқи ўз бағрига олган, уларга меҳрибонлик қилган эди. Туб ерли аҳоли билан месхети турклари қардошлик алоқаларини боғлаб, ўн йиллар давомида иноқлашиб яшадилар. Бироқ 1989 йил 20 майда Кувасойда туб ерли аҳоли билан месхети турклари гуруҳлари ўртасида муштлашиш содир бўлди. Республика сиёсий раҳбариятининг воқеани тўғри баҳолай олмаганлиги ва тезкорлик билан зарур чоралар кўрмаганлиги оқибатида вазият мураккаблашди ва этник можарога айланиб, қон тўкилишига олиб келди. 3 июнь куни кечкурун Тошлоқ посёлкасида, сўнг Марғилон шаҳрининг месхети турклари зич яшайдиган қасабасида ур-йиқит, уйларга ўт кўйиш, қотиллик, таҳқирлаш, талончилик, ваҳшийлик содир бўлди. Кейинги кунларда Бебошлик ҳаракатлари Фарғона шаҳри, унинг агрофидаги қишлоқларга тарқалди. Оломон томонидан саноат корхоналарига, темир йўл станциясига, алоқа узелига, милиция биносига ҳужум қилинди. Бошбошдоқлик партия ва советларга қарши тус олиб борди. Ана шундай фавқулодда вазиятда республикада ҳукумат комиссияси тузилди. 4 июндан бошлаб комендантлик соати жорий этилди. Фарғонага шошилинич равишда СССР ички ишлар вазирлиги ички қўшинларининг 13 минг кишилик бўлинмаси келтирилди. Ур-йиқит 7 июнь куни яна такрорланди ва тез орада Қўқон шаҳрига, Риштон, Ўзбекистон туманларига тарқалди. 8 июнда Қўқонда аҳолининг тинч намойиши СССР ички ишлар вазирлиги қўшинлари томонидан ўққа тутилди, 50 дан ортиқ киши ҳалок бўлди, 200 дан ортиғи ярадор қилинди. Оммавий тус олган тартибсизлик, ур-йиқитлар натижасида жами 103 киши ҳалок бўлди. 1011 киши жароҳатланди ва майиб бўлди. СССР ички ишлар вазирлиги ички қўшинларининг 137 ҳарбий хизматчиси, 110 милиция ходими ярадор бўлди, милиция ходимларидан бири вафот этди. 757 уй, 27 давлат биноси, 275 автотранспорт воситаси ёндирилди ва талон-торож қилинди.

Воқеаларнинг кенг миқёсда фожеали тус олганлиги сабабли совет ва маъмурий органлар месхети туркларини Фарғонадаги ҳарбий қисм полигонидagi лагерга ҳамда Тожикистоннинг Ленинобод вилояти Ашт туманидаги Новгарзон посёлкасига шошилишч кўчиришни ташкил этдилар, улар қуроли аскарлар томонидан қурилди, озиқ-овқат билан таъминланди ва тиббий хизмат йўлга қўйилди. Минглаб одамларни бундай лагерларда узоқ сақлаб бўлмас эди. Шунинг учун 16.282 киши Фарғона вилоятдан Россиянинг Смоленск, Орловск, Курск, Белгород ва Воронеж вилоятларига кўчириб олиб бориб жойлаштирилди.

Фарғона фожеасининг сабаблари, уни ҳаракатга келтирган кучлар ким эди?

Ўзбекистон Компартияси МҚнинг 1989 йил 23 июнда бўлган XIV пленумида Фарғона фожеаси билан боғлиқ масалаларни ўрганиш учун махсус комиссия тuzилди. Комиссия ахбороти Ўзбекистон Компартияси МҚнинг 1989 йил 29 июлда бўлган XV пленуми томонидан маъқулланди. Фарғона вилояти, шаҳар, туман партия ва совет ташкилотларининг, ҳуқуқни ҳимоя қилиш органларининг ташкилотчилик, сиёсий ишидаги жиддий хатолар фожеали воқеаларга сабаб бўлди. Улар вилоятдаги кескин ижтимоий, сиёсий вазиятнинг кучайиш хавфига етарли баҳо бермадилар, миллатлараро адоватни келтириб чиқаришга уринган экстремистларга, порага сотилганларга ўз вақтида зарба бермадилар. Фарғона вилоятида ўн йиллар давомида ижтимоий-иқтисодий кескинлик ортиб борди. Хўжалик структураси издан чиққан, тармоқлар хом ашё етиштириш, ярим фабрикатлар ишлаб чиқаришга мослашиб қолган эди, ишсизлар сони тобора ошиб борар, одамларни, айниқса, ёшларни иш билан таъминлаш тадбирлари қурилмасди. Кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш ишлари бузилган, порахўрлик, хизмат мавқеини суиистеъмол қилиш авж олган эди. Ана шундай кескинликдан, республикада ижтимоий-сиёсий беқарорликни келтириб чиқаришдан манфаатдор сиёсий кучлар, экстремистлар фойдаландилар. Улар аллақачон ишлаб чиқилган, пухта тайёргарлик қўрган режа асосида ифвогарона ҳаракат қилдилар, оломонга олдиндан тайёрланган варақалар тарқатдилар. Фарғонада содир бўлган сиёсий ифвогарлик Тбилиси, Тоғли Қорабоғ, Бокуда ташкил этилган ифвогарликлардан бири эди. Кейинчалик Бўка, Паркент, Ўш, Андижонда ҳам шун-

дай уринишлар бўлди. Ёвуз кучлар бостирилди, ифвогарлар ўз мақсадига эриша олмадилар. Ўзбекистоннинг янги раҳбарияти томонидан кўрилган чора-тадбирлар натижасида кескинлик бартараф қилинди.

**Ўзбекистоннинг давлат  
мустақиллигини қўлга  
киритиш томон йўл  
тутиши**

1989 йил 23 июнь куни бўлиб ўтган Ўзбекистон Компартияси МҚнинг XIV пленумида Ислон Абдуганиевич Каримов Ўзбекистон Компартияси МҚнинг биринчи котиби этиб сайланди. И. А. Каримов бошлиқ Ўзбекистоннинг янги раҳбарияти томонидан ўзбек халқининг миллий ўзлигини англаши кучайиб бораётганлигига эътибор қаратилди. Халқнинг шон-шухрати, кадр-қимматини ҳимоя қилиш, миллий мустақилликка эришиш томон йўл олинди. Фарғона, Бўка, Паркент воқеалари ошқора муҳокама қилинди ва уларнинг асл сабаблари очиқ ташланди. Бу воқеалар ўзбек халқининг иродаси билан содир бўлмаганлиги, халқимиз ҳеч қачон бошқа халқларга нисбатан душманлик кайфиятида ҳаракат қилмаганлиги қадимий ва ҳозирги тарихимиздан олинган мисоллар билан исботлаб берилди.

Республикада кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш ва тарбиялаш масалаларида миллий манфаатдорлик устуворлиги таъминланди. Марказдан юборилган «кадрлар тўдаси» ўз мавқеини йўқотди. Анишчев, Огарёк, Сатин ва бошқа «казо-казолар» республикадан чиқариб юборилди. Маҳаллий кадрлар раҳбарлик лавозимларига кўтарилди.

Кадрлар сиёсатидаги жиддий ижобий ўзгариш шундан иборат бўлдики, энди Ўзбекистонда партия, совет, давлат, ҳуқуқни ҳимоя қилиш органларининг бошлиқларини Москва орқали ҳал қилиш, Москва белгилаган ходимларни кўтариш амалиётига чек қўйилди, бу масалаларни ҳал қилишни республика раҳбарияти ўз қўлига олди.

Бу вазиятни теран англаган раҳбарнинг жасорати бўлиб жуда катта сиёсий аҳамиятга эга бўлди, яъни сиёсий мутеликдан қутулиш томон ташланган қадам бўлди.

Ўзбекистонда адолатни тиклаш чора-тадбирлари кўрилди, тўқиб чиқарилган «ўзбек иши», «пахта иши»нинг тамомила шармандаси чиқди. Бу билан боғлиқ ишлар қайта кўрилди, айбониз қамалган ўн минглаб

кишилар оқланди, ўз оиласига қайтарилди, адолат тикланди.

Республика жамоатчилиги томонидан аллақачон ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш масаласи кўтарилган эди. Ўзбекистоннинг собиқ раҳбарияти бу масалага авваллари миллатчилик, маҳаллийчилик деб қаради, кейинчалик ўзбек ва рус тилини тенг мавқега кўтаришга уринди, шу йусинда икки тиллилик ҳақидаги қонун лойиҳасини ўтказишга ҳаракат қилди. Республиканинг янги раҳбари жамоатчилик фикрини инобатга олди, масалани босиқлик билан ҳал қилиш йўлини танлади.

Ўзбекистон ССР Олий Кенгашининг 1989 йил 21 октябрда бўлган ўн биринчи сессиясида «Ўзбекистон ССРнинг давлат тили ҳақида» Қонун қабул қилинди. Қонунда Ўзбекистоннинг давлат тили ўзбек тилидир, ўзбек тили республиканинг сиёсий-ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётининг барча соҳаларида тўлиқ амал қилади, деб белгилаб қўйилди.

1990 йил 19 февралда «Ўзбекистон ССРнинг давлат тили ҳақида»ги қонунни амалга ошириш давлат дастури қабул қилинди. Қонун ва давлат дастурига биноан меҳнат жамоалари, уқув юртлари, корхоналар ва давлат муассасаларида иш юритиш рус тилидан ўзбек тилига ўтказила бошланди. Бу қонуннинг қабул қилиниши ва унинг амалга оширила бошланиши республика ижтимоий ҳаётида катта тарихий воқеа бўлиб, мустақиллик сари ташланган муҳим қадам бўлди.

Республика иқтисодиёти ва ижтимоий соҳасини ҳолисона таҳлил этиш, баҳолаш ва кўтаришга қаратилган дастлабки саъй-ҳаракатлар қилинди. Кишлоқ аҳолисининг шахсий томорқалари учун ер ажратилди. Ерга муҳтож бўлган 381 минг оилага томорқа ерлари берилди, 372 минг оила ўз томорқаларини кенгайтириб олди. Шу мақсадлар учун жами 150 минг гектар ер ажратилди. Республикада «Иш билан таъминлаш» дастури ишлаб чиқилди. Ана шу дастурга биноан 1990 йилда 300 минг киши, асосан ёшлар иш билан таъминланди. Аҳолининг кам даромадли қисмини ижтимоий жиҳатдан ҳимоялаш учун 1990 йилда бюджетдан ва корхоналар ҳисобидан 142 млн. сўм қўшимча маблағ ажратилди.

1990 йил 18 февралда Ўзбекистон Олий Кенгашига сайлов бўлди. Бу сайловларнинг янгилиги шун-

дан иборат бўлдики, 500 сайлов округининг 326 тасида муқобил номзодлар кўрсатилди, депутатлик мандатига бир нечтадан номзодлар даъвогарлик қилди. Олдинги сайловларда барча номзодлар биринчи турдаёқ деярли 100 фоиз овоз билан сайланган бўсалар, бу сафар биринчи турда 368 номзод зарур овозларни тўплай олди. Қолган 132 округда қайта сайловлар бўлиб ўтди.

1990 йил 24—31 март кунлари Тошкентда ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон ССР Олий Кенгашининг биринчи сессияси бўлиб ўтди. 24 март куни сессия Москванинг тазйиқига қарамасдан, республикалар орасида биринчи бўлиб «Ўзбекистон ССР Президенти лавозимини таъсис этиш тўғрисида» қонун қабул қилди. 1990 йил 24 март куни Олий Кенгашда яширин овоз бериш йўли билан Ислон Абдуғаниевич Каримов Ўзбекистон Президенти этиб сайланди.

Ана шу сессияда И. Каримов нутқ сўзлаб, Ўзбекистоннинг сиёсий мустақиллигини, ўзини-ўзи идора қилишга ва ўзини-ўзи пул билан таъминлашга ўтишни таъминлашни ўзининг асосий вазифам деб биламан, деб таъкидлади. Ҳали СССР ва марказий ҳокимият мавжуд бўлган шароитда Ўзбекистонда ўз Президентининг сайланиши муҳим воқеа, мамлакатимиз мустақиллигига эришиш сари ташланган яна бир дадил қадам бўлди.

Республика Олий Кенгашининг иккинчи сессияси 1990 йил 20 июнь куни Ўзбекистон ССР Мустақиллиги тўғрисида Декларация қабул қилди. Декларацияда ҳар бир миллатнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқидан келиб чиққан ҳолда, халқаро ҳуқуқ қоидаларига, умумбашарий қадриятларга ва демократия тамойилларига асосланиб, Ўзбекистон ССРнинг Давлат суверенитетини эълон қилди.

Мустақиллик Декларацияси 12 моддадан иборат бўлиб, қуйидагилар баён этилган: Ўзбекистон ССР Давлат суверенитети Ўзбекистон ССР демократик давлатининг ўз ҳудудида барча таркибий қисмларида ва барча ташқи муносабатларда танҳо ҳокимлигидир.

Ўзбекистон ССР давлат ҳудуди чегараси дахлсиз ва бу ҳудуд халқнинг муҳокамасига қўйилмай туриб ўзгартирилиши мумкин эмас. СССР Олий Кенгаши қабул

қиладиган қарорлар Ўзбекистон ССР Конституцияси-га мувофиқ Ўзбекистон ССР Олий Кенгаши томони-дан тасдиқлангандан кейингина Ўзбекистон ҳудудида кучга эга бўлади.

Ўзбекистон ССР давлат ҳокимияти ваколатига Ўзбекистон ССР ички ва ташқи сиёсатига тегишли барча масалалар киради ва ҳоказо.

Ўзбекистон мустақиллиги тўғрисидаги Декларация муҳим тарихий ҳужжат бўлиб, мамлакатимизнинг ўз давлат мустақиллигини қўлга киритиш йўлида яна бир янги қадам бўлди.

Ўзбекистон сиёсий мустақиллигини қўлга киритишга томон тугилган йўл иқтисодий мустақиллик масаласи билан қўшиб олиб борилди. «Президент бошқаруви-нинг муҳим вазифаларидан бири, — деб таъкидлаган эди И. Каримов — республиканинг иқтисодий мустақиллигини, ўзини-ўзи идора қилиш ва ўзини-ўзи пул билан таъминлашга ўтишни ҳал қилишдир».

Ўзбекистон раҳбарияти халқ ҳўжалигини бозор иқтисодиётига ўтказиш йўлини мустақил белгилашга киришди. «Ўзбекистоннинг иқтисодий мустақиллигини шакллантириш концепцияси» ишлаб чиқилди. Концепцияда Ўзбекистон халқ ҳўжалигини соғломлаштириш ва бозор иқтисодиётига ўтишнинг йўллари белгилаб берилди. Мазкур масала юзасидан ҳукумат дастури 1990 йил октябрида Ўзбекистон Олий Кенгашининг IV сессиясида муҳокама қилинди ва маъқулланди. Сессия республика ҳукуматида «Ўзбекистон ССР мулкига эгалик қилиш, уни тасарруф этиш, тақсимлаш ва ундан фойдаланиш масалалари юзасидан республиканинг суверен ҳуқуқларини амалга оширишнинг самарали амал қилувчи механизмини яратиш бўйича асосланган таклифлар тайёрлашни топширди».

Шундай қилиб, 80-йиллар охири ва 90-йиллар бошида Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида содир бўлган муҳим воқеалар давлат мустақиллигини қўлга киритиш томон дадиллик билан амалий қадамлар ташлаганлигини яққол кўрсатади.

#### Саволлар ва топшириқлар

1. Қандай сабаблар СССРни инқирозли вазиятга олиб келди?
2. «Қайта қуриш» сиёсати деганда нимани тушунаси?
3. Нима учун «қайта қуриш» сиёсати барбод бўлди?
4. «Пахта иши» нима, унинг оқибатларини биласизми?

5. «Кадрлар тўдаси» деганда нимани тушунасиш?

6. Ўзбекистонда қачон ноҳурасмий ташкилот ва ҳаракатлар вужудга келди, нима учун улар халқ орасида таянч ва ишончга эга бўла олмади?

7. Фаргона фожеаси нима сабабдан содир бўлди, унинг оқибатларини биласизми?

8. Ўзбекистон Президенти лавозими қачон таъсис этилди, унинг аҳамиятини биласизми?

9. И. А. Каримов қачон ва қайси ваколатли орган томонидан Ўзбекистон ССР Президенти этиб сайланди?

10. Мустақиллик Декларацияси қачон қабул қилинди? Уни ёзиб олинг.

11. Ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш тўғрисидаги қонун қачон қабул қилинди, унинг аҳамияти ҳақида сўзлаб беринг?



## ХУЛОСА

Ўзбекистон халқи советлар ҳукмронлиги даврида қарамлик, мустамлакачилик зулмини бошидан кечирди. Эски мустабид тузумдан бизга оғир ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-маданий мерос қолди.

Сиёсий жиҳатдан халқимиз ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқидан маҳрум этилган, ўз тараққиёт йўлини ўзи белгилай олмас эди. Миллий давлатчилигимиз инкор этилиб, мамлакатимиз, халқнинг хоҳиш-иродасига қарши ўлароқ, собиқ совет империясининг маъмурий-ҳудудий қисмига айлантирилган эди. Халқ ўз юртбошисини танлаш, сайлашдан маҳрум эди, республика раҳбари, ҳукумат аъзолари, вазирлик ва идоралар бошлиқлари, ҳатто вилоят раҳбарлари ҳам Марказ томонидан тайинланарди, унга тула буйсундирилган эди. Оддий ижтимоий-иқтисодий, маънавий масалалар ҳам Марказнинг руҳсатисиз ҳал этилмас, мустақил фаолият юритишга уринганлар ҳибсга олинар, қувғин қилинар эди.

Собиқ Иттифоқдан пойдевори маъмурий-буйруқбозлик бошқарув усулига қурилган, ўта мафкуралашган, халқни ювош, итоаткор оломон деб биладиган тоталитар тузум мерос бўлиб қолган эди.

Ўзбекистон қарамлик даврида ўз табиий бойликларига, ер-сув, ўрмон ва бошқа ресурсларига ўзи эгаллик қила олмасди, республика ҳудудида қурилган ва фаолият кўрсатаётган корхоналар Марказга, унинг манфаатларига буйсундирилган эди. Ўзбекистон раҳбарияти, халқи ўз ҳудудида қанча маҳсулот ишлаб чиқарилаётгани, улар қаерда реализация қилинаётгани ва қанча даромад келтираётганидан беҳабар эди. Молия-кредит, банк сиёсати юритишда қарам эди, ўзининг миллий валютасига, валюта жамғармасига эга эмасди.

Собиқ Иттифоқдан мўрт, заиф, хом ашё етиштиришга йўналтирилган, яъни арзон хом ашё ва стратегик минерал ресурслар тайёрланадиган иқтисодиёт мерос бўлиб қолган эди.

Аҳоли турмуш даражаси жиҳатидан ночорлик, собиқ Иттифоқ миқёсида энг охириги ўринлардан бири мерос бўлиб қолди. Россия, Украина ва Белоруссиядан



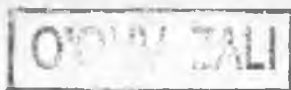
фарқли ўлароқ, Ўзбекистон аҳолисининг деярли учдан икки қисми қўл учида тирикчилик қиларди. Эски мустабид тузумдан ўтқир ижтимоий, экологик муаммолар мерос бўлиб қолган эди. Мамлакатимиз аҳолиси ернинг ниҳоят даражада шўрланиши, ҳаво бўшлиғи ва сув захираларининг ифлосланганлиги, радиоактив ифлосланиш, Орол денгизининг қуриб бориши оқибатида жуда катта экологик хавфга дуч келиб қолган эди.

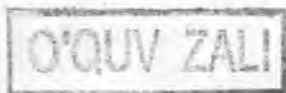
«Бутун ўша давр тўғрисидаги ҳақиқатни холисона айтадиган бўлсак, у замондаги ҳаётимизни жаҳон тарихи ва амалиёти билан таққослайдиган бўлсак, шуни очик айтиш керакки, у пайтда Ўзбекистон бир ёқлама иқтисодиётга — Марказга бутунлай қарам, издан чиққан иқтисодиётга эга бўлган ярим мустамлака мамлакат қаторига айланган эди».

Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интиломқода. Т.: Ўзбекистон, 1999, 6-бет.

Қарамлик давридан, эски советлар тузумидан бизга оғир маънавий-маърифий мерос қолган эди. Мустамлакачилик даврида миллий қадриятларимиз, урф-одатларимиз оёқ ости қилинди. Она тилимиз, бой маънавий меросимиз қадрсизлантирилди, кўплаб масжид-мадрасалар, эски мактаблар, тарихий ёдгорликлар бузиди, қаровсиз қолди. Аждодларимиз етиштирган алломаларимиз идеалист деган ёрлиқ билан қораланди, асарларини унутиш, йўқотиш сиёсати юритилди. Ислом дини қадриятлари, мусулмонларнинг эътиқодлари оёқ ости қилинди, руҳонийлар қувғин остига олинди. Мустабид тузум ҳукмдорлари маданий инқилоб шиори остида ўзбек халқининг юзлаб иқтидорли, миллий-озодлик учун курашган ватанпарвар зиёлиларини, истиқлолчи фарзандларини сиёсий қатағон қилди, уларнинг номларини халқимиз хотирасидан ўчириб ташлашга ҳаракат қилар эди. Тарихимизни сохталаштириш, тарихий ҳақиқатни бузиб кўрсатиш, миллий туйғуларни кўпол равишда камситиш, руслаштириш сиёсати юритиларди. Ўз она тилини, миллий анъана ва маданиятини, ўз тарихини билмаслик кўплаб одамларнинг шахсий фожеасига айланиб қолган эди.

Мустақиллик шарофати билан халқимиз сиёсий, иқтисодий ва маънавий зуғумлардан озод бўлиб, ўз тақдирини ўзи белгилаш имкониятига эга бўлди. Ўзбекистон ўзига хос тараққиёт йўлини танлаб озод ва обод Ватан, эркин фаровон турмуш қуриш йўлидан бормоқда.





## МУҲИМ ВОҚЕАЛАР СОЛНОМАСИ

- 1917 йил 28 февраль** Россияда февраль инқилоби галаба қозонди.
- 1917 йил 14 март** Тошкентда «Шўрои Исломия» ташкилоти тузилди.
- 1917 йил 26 март** Тошкентда «Нажот» газетасининг 1-сони чиқди.
- 1917 йил 16 апрель** «Турон» газетаси нашр этила бошланди.
- 1917 йил 1—2 май** Москвада Бутун Россия мусулмонларининг I қурултойи бўлиб ўтди.
- 1917 йил 3 май** Фронт ортига юборилган туркистонлик мардикорларнинг юртга қайтиб келиши.
- 1917 йил май-июнь** Мусулмон ишчи депутатларининг пайдо бўлиши.
- 1917 йил июнь** «Шўрои Уламо» ташкилоти вужудга келди.
- 1917 йил июнь** Тошкентда касаба уюшмалари Марказий бюроси ташкил этилди.
- 1917 йил июль** «Ал-Изоҳ» журнали нашр этила бошланди.
- 1917 йил**
- 21—31 июль** Қозон шаҳрида Бутун Россия мусулмонларининг II қурултойи бўлиб ўтди.
- 1917 йил 1 ноябрь** Тошкентда совет ҳокимияти зўравонлик билан ўрнатилди.
- 1917 йил**
- 15—22 ноябрь** Туркистон улка советларининг III қурултойи бўлиб ўтди. Унда Туркистон Халқ Комиссарлари Совети тузилди.
- 1917 йил**
- 26—28 ноябрь** Қўқонда Туркистон мусулмонларининг IV фавқулодда қурултойи чақирилди. Унда Туркистон Мухторияти ташкил этилди.
- 1917 йил 25 декабрь** Қўқонда улка мусулмон ишчи, аскар ва деҳқонларининг I фавқулодда қурултойи бўлиб ўтди.
- 1918 йил**
- 19—22 февраль** Туркистон Мухторияти фожеали равишда тугатилди.
- 1918 йил**
- Февралнинг охири** Туркистон минтақасида истиқлолчилик ҳаракати бошланди.
- 1918 йил март** Бухоро-Когон йўналишида Колесов қонли воқеаси юз берди.
- 1918 йил 21 апрель** Тошкентда Туркистон халқ университети очилди.
- 1918 йил**
- 20 апрель —1 май** Тошкентда Туркистон Советларининг V қурултойи бўлиб ўтди. Унда Туркистон Автоном Совет Республикаси (ТАСР) тузилди.

- 1918 йил октябрь Туркистон ўлка советларининг IV қурултойи бўлди. Унда ТАСССРнинг биринчи Конституцияси қабул қилинди.
- 1919 йил 19 январь Тошкентда Осипов исёни бўлди.
- 1919 йил март Ўлка мусулмон коммунистлари бюроси (Мусбюро) тузилди.
- 1919 йил октябрь Марказдан Тошкентга катта ваколатларга эга бўлган Турккомиссия юборилди.
- 1919 йил 22 октябрь Истиқлолчилик ҳаракати дарғаларидан Мадминбек бошчилигида Олойнинг Эргаштом овулида Фарғона муваққат мухторият ҳукумати тузилди.
- 1920 йил 2 февраль Хивада хонлик ҳокимияти ағдарилди.
- 1920 йил 27—30 апрель Бутун Хоразм халқ вакиллари I қурултойида Хоразм Халқ Совет Республикаси ташкил топди.
- 1920 йил 2 сентябрь Бухорода амирлик ҳокимияти ағдарилди.
- 1920 йил 13 сентябрь РСФСР билан ХХСР ўртасида иттифоқ шартномаси тузилди.
- 1920 йил 6—8 октябрь Бутун Бухоро халқ вакиллари I қурултойида Бухоро Халқ Совет Республикаси тузилди.
- 1921 йил март Янги иқтисодий сиёсат жорий қилинди.
- 1921 йил 4 март Москвада БХСР билан РСФСР ўртасида иттифоқ шартномаси имзоланди.
- 1921 йил 10 март ХХСРнинг Полвонниёз Юсупов бошчилигидаги ҳукумати советлар зўравонлиги билан ағда-риб ташланди.
- 1921 йил август Бухорода Туркистон Миллий Бирлиги ташкилоти ташкил топди.
- 1921 йил сентябрь Хивада халқ университети очилди.
- 1921 йил Тарихий ва маданий ёдгорликларни муҳофаза қилиш ва ўрганиш иши бўйича Туркистон қўмитаси ташкил қилинди.
- 1921—1922 йиллар Туркистон АССРнинг Сирдарё, Фарғона Самарқанд вилоятларида дастлабки ер-сув ислоҳоти ўтказилди.
- 1922 йил 30—31 декабрь Москвада Бутун иттифоқ советларининг I съезди бўлди. Унда СССРни тузиш тўғрисидаги декларация ва иттифоқ шартномаси имзоланди.
- 1923 йил 5—9 март Тошкентда Ўрта Осиё Республикаларининг I иқтисодий конференцияси бўлди. Унда Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши (Средаэко) тузилди.
- 1924 йил Марказ раҳбарлигида Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш жараёни амалга оширилди.
- 1925 йил 13 февраль Бухорода умум ўзбек советларининг I қурултойида «Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси тузилганлиги тўғрисидаги декларация» қабул қилинди.
- 1925 йил 13 март Ўзбекистон СССР таркибига киритилди.



1927 йил	«Хужум» ҳаракати бошланди.
1927 йил	Ўзбекистонда «Худосизлар» жамияти фаолият бошлади.
1928 йил	Араб алифбоси асосидаги ўзбек ёзуvidан лотин ёзувига ўтилди.
1931 йил	Тошкентда Молия институти ташкил этилди.
1933 йил	Тошкентда обсерватория очилди.
1937 йил	Москвада I ўзбек санъати ва адабиёти декадаси бўлиб ўтди.
1939 йил август-сентябрь	Катта Фарғона канали қурилди ва ишга туширилди.
1939 йил	Биринчи овозли ўзбек кинофильми — «Азамат» яратилди.
1940 йил	Ўзбекистонда лотин ёзувидаги алфавитдан кириллица ёзувига ўтилди.
1940 йил 9 январь	Ўзбекистон Давлат Фан қўмитаси СССР ФАнинг филиалига айлантирилди.
1941 йил 12 июнь	Ўзбекистон Иккинчи жаҳон уруши гирдобига тортилди.
1941 йил 15 август	У. Юсупов бошлиқ ҳарбий хўжалик ишлари бўйича республика ҳукумат комиссияси тузилди.
1941 йил июль-декабрь	Ўзбекистондаги 300 та саноат корхонаси ҳарбий изга солинди.
1941 йил июль-декабрь	СССРнинг гарбий ҳудудларидан 104 та завод ва фабрикалар Ўзбекистонга кўчириб келтирилди.
1941—1943 йиллар	СССРнинг гарбий ҳудудларидан 1 млн киши, жумладан, 200 минг бола Ўзбекистонга кўчириб келтирилди.
1942 йил октябрь	Ўзбек халқи 2.412 минг киши имзолаган мактуб билан ўзбекистонлик жангчиларга мурожаат қилди.
1942 йил	Торжўй-Қўнғирот темир йули қурилди.
1943 йил	Қўқон суперфосфат заводи, Фарғона гидролиз заводи, Куvasой кимё завоdlари қурилиб ишга туширилди.
1943 йил 4 ноябрь	Ўзбекистон Фанлар академияси ташкил қилинди.
1944 йил март	Бекободда Ўзбекистон металлургия заводи қурилиб ишга туширилди.
1943 йил охири — 1944 йил бошлари	Ўз Ватанидан бадарға қилинган чеченлар, ингушлар, крим-татарлари, месхети турклари, цонтея греклари Ўзбекистонга кўчириб келтирилди.
1945 йил 7 май	Бекобод шаҳрининг ташкил топган вақти.
1949 йил 15 июнь	ЎзКП(б)МҚнинг бюроси «Ўзбекистон ёзувчилар союзининг иши тўғрисида» қарор қабул

- қилди. Кўплаб ёзувчи ва шоирлар қатағон қилинди.
- 1950 йил 1 сентябрь** ЎзКП(б) МҚнинг бюроси «Ўзбекистон Фанлар академиясининг иши тўғрисида» қарор қабул қилди. Кўплаб олимлар миллатчиликда айбланди.
- 1951 йил 8 апрель** ЎзКП(б) МҚнинг бюроси «Ўзбекистон ССРда мусиқа санъатининг аҳволи ва уни янада ривожлантириш тadbирлари тўғрисида» қарор қабул қилди. Кўплаб санъат ходимлари бадном қилинди.
- 1951 йил 10 июль** Олмалик шахрининг бунёд топган вақти.
- 1952 йил 21—22 февраль** ЎзКП(б) МҚнинг X пленуми «Республикада мафкуравий ишларнинг аҳволи ва уни яхшилаш чоралари тўғрисида» қарор қабул қилди. Кўплаб ижодкор зиёлилар танқид ва бадном қилинди.
- 1953 йил 22 сентябрь** Тахياتош шахрининг бунёд топган вақти.
- 1956 йил 5 ноябрь** Тошкент телевизион маркази ишлай бошлади.
- 1957 йил** «Тошхлопкомаш» заводи базасида «Тошавтомаш» заводи қурилди.
- 1958 йил 3 сентябрь** Навоий шахрининг бунёд топган вақти.
- 1959 йил** Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи ишга туширилди.
- 1958—1960 йиллар** Жарқоқ-Бухоро-Самарқанд-Тошкент газ қувири қурилди.
- 1961 йил 8 май** Гулистон шахрининг бунёд топган вақти
- 1961—1965 йиллар** Бухоро-Урал газ қувири қурилди.
- 1962 йил** Навоий-Учқудуқ темир йули қурилди.
- 1963 йил 16 февраль** Сирдарё вилояти тузилди.
- 1964—1966 йиллар** Муборак-Тошкент-Чимкент-Бишкек-Алмати газ қувири қурилди.
- 1965 йил** Навоий кимё комбинати ишга туширилди.
- 1965—1975 йиллар** Ўрта Осиё-Марказ газ қувири қурилди.
- 1969 йил 21 январь** Қўнғирот шахрининг бунёд топган вақти.
- 1969—1971 йиллар** «Тошавтомаш» заводи қайта жиҳозланиб, Тошкент трактор заводи барпо этилди.
- 1970 йил** Самарқанд-Қарши темир йули қурилди.
- 1972 йил 20 июль** Зарафшон шахрининг бунёд топган вақти.
- 1972 йил** Қўнғирот-Бейнов темир йули қурилди.
- 1973 йил 29 декабрь** Жиззах вилояти ташкил топди.
- 1973 йил** Бухоро тўқимачилик комбинати қурилди.
- 1977 йил 6 ноябрь** Тошкент метросининг Чилонзор йўналиши ишга туширилди.
- 1978 йил** Учқудуқ шахри ташкил топди.
- 1978—1979 йиллар** Тошкентда баландлиги 350 метрли телевизион минора қурилди.
- 1979 йил** Андихон ип-газлама комбинати қурилиб ишга туширилди.
- 1982 йил 20 апрель** Навоий вилояти тузилди.
- 1983 йил** Нукус ип-газлама комбинати қурилиб ишга туширилди.

- 1984—1989 йиллар «Пахта иши»нинг туқиб чиқарилиши ва минглаб одамларнинг қатағон қилиниши.
- 1985 йил апрель «Қайта қуриш»нинг бошланиши.
- 1989 йил 28 май «Бирлик» халқ ҳаракати ташкил топди.
- 1989 йил 23 июнь Ислом Каримов ҲЗКП МҚнинг биринчи котиби этиб сайланди.
- 1989 йил 21 октябрь ҲЗССР Олий Кенгаши «Ўзбекистон ССРнинг Давлат тили тўғрисида» Қонун қабул қилди.
- 1989 йил 1 декабрь «Қорақалпоғистон АССР давлат тили тўғрисида» Қонун қабул қилинди.
- 1990 йил 24 март Ислом Каримов Олий Кенгаш томонидан Ўзбекистон ССР Президенти этиб сайланди.
- 1990 йил 30 апрель «Эрк» демократик партияси тузилди.
- 1990 йил 20 июнь Республика Олий Кенгаши «Мустақиллик Декларацияси»ни қабул қилди.
- 1990 йил 14 декабрь Қорақалпоғистон Жўқориғи Кенгеси «Қорақалпоғистон Республикаси Давлат суверенитети тўғрисида Декларация» қабул қилди.



## МУНДАРИЖА

Кириш . . . . . 3

### I б о б. Туркистонда советлар истибдодининг ўрнатилиши. Истиқдолчилик ҳаракати

1-§. Туркистонда 1917 йилги ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар. . . . .	5
2-§. Туркистонда совет ҳокимиятининг ўрнатилиши. Халқ ҳокимиятчилиги учун кураш. Туркистон Мухторияти . . . . .	17
3-§. Туркистонда советлар бошқаруви тизимининг мустақамланиши . . . . .	28
4-§. Туркистонда истиқдолчилик ҳаракати . . . . .	42
5-§. Хоразм ва Бухорода демократик ҳаракатларнинг ўсиб бориши. Хонлик ва амирликнинг қулаши . . . . .	53

### II б о б. Совет ҳокимиятининг Ўзбекистонда юритган сиёсий, иқтисодий, маънавий сиёсати ва амалиёти

6-§. Миллий сиёсат ва давлат қурилиши масалалари . . . . .	69
7-§. Иқтисодий сиёсат, унинг мустамакачилик моҳияти . . . . .	82
8-§. Республика қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш ва унинг оқибатлари . . . . .	97
9-§. Ўзбекистонда советлар юритган маданий-маърифий сиёсат: мазмун ва моҳияти . . . . .	105
10-§. Қатағонлик сиёсати, унинг моҳияти ва оқибатлари . . . . .	121

### III б о б. Ўзбекистон Иккинчи жаҳон уруши йилларида (1939—1945 йиллар)

11-§. Ўзбекистоннинг уруш гирдобига тортилиши. Маънавий ва моддий кучларнинг фронтга сафарбар этилиши . . . . .	132
12-§. Ўзбекистон саноати ва қишлоқ хўжалиги фронт хизматида . . . . .	143
13-§. Уруш йилларида фан, маориф ва маданият . . . . .	155
14-§. Ўзбекистоннинг қардош халқларга байналмилал ёрдами . . . . .	164
15-§. Ўзбекистонлик жангчиларнинг фашизмни тор-мор этишдаги жасоратлари . . . . .	168

### IV б о б. 1946—1990 йилларда Ўзбекистоннинг ижтимоий- сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти

16-§. Халқ хўжалигининг тикланиши. Маъмуриятчиликнинг кучайиши, зиёдиларни қатағон қилишнинг янги босқичи . . . . .	183
17—18-§§. Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти. Инкирозли ҳолатнинг вужудга келиши . . . . .	193
19-§. Маданий ва маънавий ҳаёт . . . . .	219
20-§. «Қайта қуриш» сиёсати ва унинг барбод бўлиши. Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини қўлга киритиш томон йўл тутиши . . . . .	234
Хулоса . . . . .	248
Муҳим воқеалар солномаси . . . . .	250

Қамариддин УСМОНОВ, Маҳмуджон СОДИҚОВ

## ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ

(1917—1991 йиллар)

*Касб-ҳунар коллежлари  
1-курс ўқувчилари учун дарслик*

«Шарқ» нашриёт-матбаа  
акциядорлик компанияси  
Бош таҳририяти  
Тошкент — 2002

Мухаррирлар *А. Бобониёзов, Д. Исмоилова*  
Бадий муҳаррир *М. Самойлов*  
Техник муҳаррир *Ф. Габдрахманова*  
Мусаҳҳиҳ *Ю. Бизаатова*

Теришга берилди 29.10.2001. Босишга рухсат этилди 21.12.2001.  
Бичими 84x108<sup>1/32</sup>. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма  
табоғи 13,44. Нашриёт-ҳисоб табоғи 14,4. Адади 20000 нусха. Буюртма  
№ 2673.

«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахо-  
наси. 700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.